

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

*

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

KENESSEY BÉLA

A M. PROT. IRODALMI TÁRSASÁG ID. TITKÁRA.

ELSŐ ÉVFOLYAM.

I. II. FÜZET.

BUDAPEST,

HORNÝÁNSZKY VIKTOR AKAD. KÖNYVKERESKEDÉSE

1889.

TARTALOM.

	Lap.
Olvasóinkhoz. SZÁSZ KÁROLY	1

I.

Értekezések, tanulmányok.

1. A francia prot. történelmi társulat Ism. BALOGH FERENCZ	10
2. Pál apostol megtérése. DR. MASZNYIK ENDRE	27
3. Janssenissmus a történetírás terén. DR. SZLÁVIK MÁTYÁS	52
4. A házasságjogi reform. SZTEHLO KORNÉL	71
5. Istentiszteletünk reformjának kérdéséhez. CSIKY LAJOS	80
6. Az állam viszonya az egyházhoz az éjszak-amerikai Egyesült- Államokban. HÖRK JÓZSEF	96
7. Adatok a veszprémi ref. egyházmegye tört. THURY ETELE	110

II.

Könyvismertetés.

8. Magyar történelmi életrajzok stb. PULSZKY ÁGOST	132
9. A régi Isten él még! KENESSEY BÉLA	140

III.

Irodalmi szemle.

10. A) Hazai irodalom	160
11. B) Külföldi irodalom	168

IV.

Történelmi emlékek.

	Lap.
12. A magyarországi ifjak az Odera melletti frankfurti egyetemén. ZOVÁNYI JENŐ	178

V.

Társulati élet.

13. A «Magy. Prot. Irod. Társaság» ügyrendje	203
14. A bizottsági tagok névsora	207
15. Bizottsági gyűlési tudósítás	208

OLVASÓINKHOZ.

Midőn a «Protestáns Irodalmi Társaság» alakításának eszméje megpendített, s arra a felhívás a magyarországi protestáns egyházak püspökei és főgondnokai aláírásával szétment, már a szervezet első tervében benne volt egy folyóirat — a *Protestáns Szemle* — eszméje. Mindenki átlátta, hogy a társaságnak — bár első fogalmazásában a «Tudományos» jelzőt is fölvette címébe, könyvkiadványain kívül állandó közlönyül időszakai folyóiraatra van szüksége, melyben életére percenként lüktessen s ne csak tudós könyvek megjelenésének nagyobb időközében adhasson életjelt magáról. Mert a protestánsizmus lényegében s természetében van, hogy ne csak időről időre produkáljon — habár nagyobb s maradandóbb alkotásokat — hanem élete s működése folytonosságát szüntelen mozgás által tartsa fenn. Nem természete hosszú lélekközeletet venni s azok időközében megpihenni — hanem folyvást előre menni, ha csak kis lépésekben is. Nem mintha nyugtalan vagy épen kapkodó volna, hanem, mert érzi, hogy a haladás útján minden megállapodás a visszaesséssel, vagy legalább a hátramaradással azonos s ő csak addig él, léte csak addig nem veszi el jogosultságát, a míg halad előre azon az úton, a melyen negyedfél századdal ezelőtt megindult.

Ezt érezte a társaság alakuló közgyűlése is, mikor az alapszabálytervezet tárgyalása- s megállá-

pításakor, az elébe tűzött feladatok munkaprogramm-jából egyelőre csak annyit tűzve napi rendre, a mennyit kezdetben már megbír: a megvalósítandók közt első helyre ismét a Szemle megindítását tűzte ki s mind a Monumenták és Történeti kútfők, mind az erkölcsi irányú népies olvasmányok kiadásának megindítását, inkább vélte a társaság tovább fejlődéseig halaszthatónak s az első kezdetre a Szemle s annak mellékletéül az Egyháztörténeti Monografiák megindításával megelekedett.

Ezeknek a f. év július havában kellett volna megindulniok s a tagoknak meg is volt ígérve, hogy még ez évben a Szemléből két évnegyedes füzetet s egy kötet Monografiát fog adni számukra a társaság titkára, mint a kiadványok szerkesztője. Közbejött változás — személyi ügy, melyről fölösleges itt bővebben szólni — a megjelenést késleltette; de hogy a társaság tagjai, a nekik tett ígélet teljesítésében rövidséget ne szenvedjenek, az ez évre ígért két füzetet most egyszerre, kettős füzetben kapják s vele a megígért Monografiát is. Ez utóbbi hadd szóljon magáért; olvasóink azt kétségkívül örömmel veendik s becsét méltánylandják. Magáért szól a Szemle is; mind a mellett kötelességemnek éreztem, vagy legalább nem tartottam fölöslegesnek, egynehány bevezető szóval kísérni a kapukig, a melyeken belépendő, s reméljük szívesen fogadott vendégül látandó, ha bár különböző — vagy ellenkező szempontokból fog is ítélet alá vétetni. Ez a néhány bevezető szó, mintegy útlevél forma, azt igyekszik elmondani, mi e Szemle célja, mit ígér és mit nem, mit akar és mit nem akar útra indulásával s további folytatásában.

A «Protestáns Szemle» első sorban ugyan magának a «Protestáns Irodalmi Társaság»-nak, de egyszersmind a magyar protestántizmusnak a közlönye

akar lenni; a társaság érdekeit csak annyiban akarja képviselni, a mennyiben maga a társaság a magyar protestáns egyház — s általában a protestántizmus — érdekeit képviseli. A *magyar* protestántizmus nem válik el, nem különzi el magát az egyetemes protestántizmustól, annak egyik, bár önálló alkotó része, melynek lehetnek külön saját céljai is, de azok nem lehetnek ellenkezők az egyetemesnek a céljaival; mint a test minden tagjának megvan a maga célja s rendeltetése, de a test tagjai egymással összeköttetésben vannak s közösségükből és a test kapcsolatából ki nem szakíthatók. *Mint a test egy és annak sok tagjai vannak, de jóllehet a tagok sokak, mindazáltal egy test* (1. Kor. XII. 12., 20.) s ezt annyival szükségesebb szem előtt tartani és hangsúlyozni a protestáns egyházban, mely egy alapelveen nyugszik s egy fundamentomon, a Krisztuson és az ő evangéliomán áll, de nálunk is — a magyar — s a világon az egyetemes protestánság különböző confessiókban nyilatkozik, a nélkül, hogy közösségét megtagadná s az egység kapcsolatából kiszakítaná magát; sőt egyes alakulásaiban is folyvást arra törekszik, hogy az apostol intésének megfelelően: *a próféták és apostolok fundamentomán építtessék fel, melynek belső szegleteköve a Krisztus, kiben az egész alkotmány szép rendben rakattatván növekedjék.* (Eféz. II. 20. 21.)

Ez a közösség és egység a protestántizmusban nem valamely dogmának, vagy a dogmák összeségének merev formuláiban nyer kifejezést.

Mint a keresztyénség maga nem dogmákban, hanem *hitéletben* áll, úgy a protestántizmus sem confessiókban, hanem az örök kijentés szellemének szabad vizsgálatában s az igazságnak — mely csak *egy* lehet, de teljességében sem egyesek, bármily megvilágosítottak, sem zsinatok és conciliumok által

biztosan meg nem ismerhető — előítéletektől és merev szabványok békóitól ment *őszinte keresésében* áll.

«*Az igaz ember hitből él*», mondja Pál, de nem hitczikkekből, melyek csak többé-kevésbbé szabatos, de soha sem tökéletes formái az élő hitnek. S ezt az igazságot vallja, hirdeti, követeli a protestáns egyház, mindenik formájában.

Mert ha ezt nem vallaná, hanem a dogmákban s a confessiókban találná az üdvösséget, ha azt hinné, hogy Luther és Kálvin, Melancthon és Béza, confessióikban nemcsak a magok s a velök egyetértők hitéről akartak vallást tenni, hanem azzal a hitet örökre megkötötték — a bár általok legjobbnak vélt — formákban: akkor a protestántizmusnak is, a catholicismussal, egyedül idvezítő egyházzal kellene vallania, — természetesen mindenik felekezet, mindenik confessió magát tartva, hirdetve annak s követelve, hogy olyanúl elismertessék.

Ezt a protestántizmus nem akarja, nem akarhatja; s azért a protestáns egyetem egy tagjának sem lehet, sem szabad ezt akarnia, követelnie, sem egyesnek, sem felekezetnek.

Szemlénk, mint a magyar protestáns egyház s felekezetek közlönye, sem akarja ezt. Első számával azonnal meg kellene szünnie, sőt meg sem indulhatna, ha ezt akarná. Mert mikép jöhetnének be az ágostai hitvallású evangélikusok az egyedül idvezítő kálvinista egyház confessióját követelő közlönybe, vagy a helvét hitvallásúak az egyedül üdvözítő lutheránus egyházéba? És ha a «Protestáns Szemle» ezt nem akarja, nem akarhatja: akarnia kell az egyetemes protestántizmus elvi alapján a szabad vizsgálódást a hit dolgaiban, a bibliai tudományokban, az erkölcsi és egyházalkotmányi s szervezeti kérdésekben s a történeti kutatásokban és azok eredményei

megítélésében, szóval az egyházi és hitélet egész mezején. A protestántizmus soha sem félt a szabad vizsgálódástól. Nem még az egyháztörténelmi források kutatásában sem, melyek, ha egyben-másban ellene tanúskodnának is, elfogadhatja, mert tökéletességet és csalatkozhatatlanságot sem hőseinek, sem intézményeinek nem követel s a «homo sum, nil humani a me alienum puto» elvénél fogva azt is készséggel elismerheti, ha tévedett vagy épen ballépést tett. Ez az őszinteség s elfogulatlanság vezérli s kell hogy vezérelje az erkölcsi és vallásbölcészeti, ez az egyházjogi és alkotmányi vagy szervezeti kérdésekben is. Amazok örök igazságokat keresnek, korlátolt emberi észszel, egy felséges isteni példány alapján; emezek az időben és térben élő, alakuló, változó, fejlődő egyház életét szabályozzák, örök elvek alapján szintén, de az idők és viszonyok szükségéi szerint, úgy, hogy a mi ma jónak s czélszerűnek bizonyúl, lehet holnap hibás és meg nem felelő; s távol attól, hogy a lényeket — mely itt is az igazság és szabadság — megtagadnók, összetörhetjük a törékeny, vagy módosíthatjuk az idomítható formát. S végre ez az őszinteség és elfogulatlanság vezérli s kell hogy vezérelje a legfőbb dologban, a hit igazságai keresésében is, tisztelettel ugyan a confessiók — és pedig nem csak a magáé, hanem a testvéreké iránt is — de egyedüli zsinórmértékül csak a Szentírást ismerve el; *magát az Írást*, nem az ahhoz egyik vagy másik confessió által kötött magyarázatot; sőt inkább az írást és annak mélységeit kutatni — a magyarázatot véglegesnek és örökérvényűnek soha el nem ismerni, az igazságot mindig teljesebben és teljesebben keresni, a soha el nem érhetőt mindinkább és inkább megközelíteni: ez a hit kérdéseiben is a protestántizmus feladata s törekvése — és mihelyt erről lemond, megszűnt létjoga.

Azért a protestáns theologia soha sem log dogmákban megkövülni; a protestáns erkölcsan a rendeltetés és szabad akarat kérdésében soha sem fogja végszavát kimondani; a protestáns jog- és alkotmánytan mozdíthatatlan és tovább fejleszthetetlen egyházszervezetet soha sem fog megállapítani; a protestáns egyháztörténelem a források és tanúbizonyiságtételek actáit soha sem fogja becsomózni s azt mondani: a kutatás be van fejezve.

Igy — mivel élet csak a tevékenységben és a folytonos fejlődésben van — a protestántizmus élete örök; s végcélját — mint az egyes ember is — csak az örökkévalóságban érheti el, valósíthatja meg.

Czélja egyedül az igazság keresése levén, nem lehet irányzatos (tendentiosus). Nem azért tudakozza az Írásokat, hogy azokból a *maga* igazát bizonyítsa meg; nem azért válogat a bölcsészeti rendszerek közt, hogy megtalálja azt, a mely *neki* ad igazat s *az ő* erkölcsi és lélektani felfogására vezet; nem a szerint bánik a történelmi forrásokkal és tényekkel, a mint *az ő* álláspontja vagy érdeke követeli. Annál fogva — a szó szokott értelmében — nincs protestáns philosophiája és protestáns történetírása. abban az értelemben tudniillik, a mint van nemcsak katolikus dogmatika és katolikus erkölcsan. hanem bevallottan katolikus bölcsészet és katolikus történetírás. Hanem van igen is protestáns dogmatika és erkölcsan, protestáns philosophia és történetírás abban az értelemben, hogy minden tudományos munkásságát és egész tudományos irányát a kutatásban, a kritikában, a feldolgozásban és az előadásban, a protestántizmus alap- és lételve, *az igazság elfogulatlan és őszinte keresése hatja át.*

S a «*Protestáns Szemle*», midőn e térre lép s az egyházi életműködés minden ágát felölelő vagy azzal érintkező tudományok mezején húvarkodik,

fejteget vagy vitáz : ezt az alapelvet igyekszik szem előtt tartani és attól — legalább szándékosan s öntudatosan — nem akar eltérni. Azért, egyfelől a maga körében, t. i. a magyar protestáns felekezet körében, az egy alapon álló árnyalatok közt az eszmecserének s tárgyilagos vitatkozásnak szabad tért nyit s az ellenzeteket, csak tudományos érvekkel jöjjenek, meghallgatja, elfogadja, értékök szerint méltányolja. De nem szorítkozva csak a magunk szűk körére, tért nyit a külföldi protestáns egyházi élet s tudományos mozgalmak minden általános érdekű jelenségeinek s azokat részint ismertetőleg, részint vitatólag fogja olvasói elé hozni. Mert, mint eredete s gyökerei a magyar protestáns egyházat a német és svájci reformatióhoz kapcsolják, s a gyermek kegyeletével nemzője iránt, kötik ahhoz, úgy ma is fentartja érintkezési pontjait, a külföldi egyetemek látogatása által is, a német és svájci, az angol, skót, hollandi és francia protestántizmussal; a «Szemle» is fenn kívánja tartani, sőt ápolni, fejleszteni akarja e viszonyt, irodalmi téren, saját csekély eszközeivel is, — figyelemmel kísérve a külföld tudományos mozgalmait, azoktól irányokat véve, belőlök tanulságokat merítve, de vizsgálva s bírálva azokat tehetsége szerint. Majd áttekintő szemlékben az egyházi élet és irodalom jelenségei fölött, majd ismertetésekben és bírálatokban egyes nagyobb jelentőségű tudományos munkákról, igyekszik tájékozni közönségét s összekötni magát és a magyar protestáns egyházat a külföldi — az egyetemes protestántizmussal.

Még egy oldala a «Szemle» működésének követel fölemlítést; előre láthatólag nem fogja elhanyagolhatni a protestáns tudomány egy fontos ágát: a polemikát.

Ellenfeleink — nem akarjuk mondani : ellenségeink — nem nyugosznak s három század óta nem pihentetik fegyvereiket, támadó fegyvereiket a

protestántizmus ellen. A reformatió egy nagy támadó harcz volt a katholicizmus ellen. Kivíván a szabad vizsgálódás jogát s megszilárdítván a maga állását a világban és a lelkekben: támadó fegyvereit letette, de az önvédelemről nem mondhatott s ma sem mondhat le. Krisztus mondá: *ne gondoljátok, hogy azért jöttem volna, hogy békességet hozzak e világra, nem azért jöttem, hogy békességet hozzak, hanem, hogy fegyvert.* (Máté X. 34.) Mert a hatalomnak természetében van, hogy visszaéljen erejével — s az elnyomott kénytelen küzdeni ellene; és ha jogát kivívta — az önkényében megszorított hatalom azon van, hogy az elvesztett tért újra visszahódítsa. Ez a mi történetünk — különösen Magyarországon. A protestántizmus, élete első századában, csaknem az egész Magyarországot meghódította; de a katholicizmus erős reactiót támasztott ellene; az elvesztett tér nagy részét sikerült visszahódítania — de azzal nem elégedett meg s harmadfél század óta folyvást azon dolgozik, hogy visszahódítsa az egészet. A szathmári béke után, az állami viszonyok kedvező helyzetét kétszerezett mértékben igyekezett felhasználni. III. Károly és Mária Terézia uralkodása alatt a katolikus reactió aranykorát élte. A József császár türelmessége s II. Lipót rövid uralkodása alatt az 1790—91. XXVI. egy időre megakasztották terjeszkedését. De I. Ferencz uralkodása alatt ismét fellélekzett s neki bátorodott. 1848, úgy látszék, a vallásszabadságnak s egyenlőségnek állandó érvényt biztosít. 1849 után az elvesztett alkotmány visszaszerzésére való törekvés minden egyebet háttérbe szorított s dicséretére szolgál a kath. klérusnak és főaristocrátiának, hogy a hazafiság hüvelybe dugatta vele támadó fegyvereit. Az alkotmány visszaszerzésében a gondviselés nem megvetendő szerepet adott a protestáns egyháznak is. De alig nyerte vissza

alkotmányát Magyarország, alig nyújtott új biztosítékot a protestáns egyháznak az 1867. LIII-ban: a katolikus reakció újra eljöttnek látta az időt, hogy fejét ismét fölemelje. Támadásai azóta folytonosak, terjeszkedési kísérletei nagyobb mérvűek, mint Mária Terézia kora óta bármikor s annál veszélyesebbek, mert önkény nem támogatván felülről, az alkotmányosság s törvényesség bárányszőrébe öltözött farkasként *ragadozza a juhokat* (Ján. X. 12.), s mint *az ordító oroszán szerte jár, keresve, kit elnyeljen* (1. Pét. V. 8.). Mi nem fogunk támadni, csak védeni a magunk kerítéseit, s természetesen csak irodalmi fegyverekkel, a tudomány fegyvereivel, ha tévtanokat, az igazságéival, ha jogsértést, ráfogásokat, hamisan idézett tényeket, vagy alaptalan érveket kell visszautasítanunk. Mi senki jogát nem akarjuk sérteni, de a magunkét sem hagyjuk sértetni. Legtöbb dolgunk lesz pedig a történet irányzatos feltüntetésére vagy éppen meghamisítására czélzó törekvésekkel. Mert ki ne tudná, hogy az irányzatos vagy polémikus történetírás — melyet legújabbán egyik kiváló képviselőjéről a Janssen-félének nevezhetünk — soha sem volt merészebb s rendszeresebben űzött, mint napjainkban. Nekünk magyaroknak is jut belőle egy kevés s kétszeresen kötelességünk annak szemébe nézni. Más téreken is kénytelenek leszünk a polemika fegyvereit használni; de bár nem keressük az okot és alkalmat reá, nem is riadunk vissza tőle. Kötelességünkét e részben is igyekezni fogunk teljesíteni.

S most, barátainkat és ellenfeleinket biztosítva, hogy mindenben az igazságot fogjuk keresni — és pedig a tárgyilagos igazságot, személyeskedés nélkül: még egyszer szívből üdvözljük olvasóinkat s *Szemlénket* jóakarató és elnéző figyelmökbe ajánljuk.

Budapest, 1889. november.

Szász Károly.

A FRANCZIA PROTESTÁNS TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
ISMERTETÉSE.

(Société de l'histoire du protestantisme français.)

Párisban, a Szent Atyák utcáján (Rue des Saints Pères) 54. szám alatt áll nyitva a közönségnek, olvasóknak, tanulmányozóknak, hetenként négy napon déli 1—5 óráig. önálló épületben, saját otthonában a francia protestantismus mindig növekvő szellemi tárháza: könyvtára, okiratok, rajzok, érmeek, pecsétek s emlékdarabok gyűjteménye. A vasajtós szekrényekben biztossággal nyugosznak az értékes, néha egyetlen példányok; a falakon protestáns történelmi festmények, a polczokon ereklyedarabok a zaklatott időkből: papi süveg, úrasztali teríték, mely egykoron sziklapot takart. Ez hát a csendes kis palota, a francia prot. történelmi társulat könyv- és levéltára! Ez, melyre 35 évig vágott, készült, gyűjtött, míg vándor- és bérlakából a szeretet és buzgalom ajándékába, a tudomány hatalmának templomába bevonult. Itt lakik a könyvtárnok is, Weiss Nathanaël, előbb párisi ref. lelkész, (elszászi születés, innen német neve), ki órákon át mutogatott, magyarázott. Búcsúzáskor két könyccseppet éreztem rezegni szememben; láthattam góczba gyűjtve a hugenotta történelem 300 évről szóló maradványait megőrkítve az újkori mûgond, izlés és óvószerekkel a jövő számára, hová elzarándokolhat a történet-szomjas buvár s a régiből újat hozhat elő. Ezt jelezte az örömcsepp szememben. Hát mi magyar protestánsok, mikor érünk ily üdítő oázra! e sóhaj a búccseppnek volt szülője szememben. Ily vegyes érzelem között váltam meg 1888 július 21-én, szombaton délután a szép intézettől s tudós könyvtárnokától. Akaratlanul fölmerült előttem a tervbe vett magyar prot. irodalmi társaság sorsa mely fölött még akkor terhes fellegek függtek, azok homálya borítá minden jobb lelkét is. Ráesett révedező szemem a könyvtárnok úr által ajándékozott társulati szemlére, s azon a történelmi társulat megható czimképére: a tenger szélén

kél a nap, a láthatár felett a fénykereszt, körirat «post tenebras lux». A hugenotta pecsétkép nagy gondolata megvigasztalt . . . a magyar evangyéliomi egyház tett, szenvedett annyit, hogy joga lehet a felviruláshoz; a szent, az igaz akarattól nem vonandja el Isten áldását.

I.

A francia testvéregyház méltán keltette fel a művelt világ hő rokonszenvét szenvedésével, hősiességével, pusztára szorult életével, menekültjeivel s bámulatos kitarásával. Rendszeres egyházi élete 1808-ban vehette kezdetét, s ez utóbbi 80 év alatt, mintha helyre akarná pótolni 200 év alatti veszteségeit, bámulatos erőt fejt ki, halad minden téren, s az egyházi élet fenséges tüneményei miatt újra és méltán felkelté a művelt világ protestáns rokonszenvét. 1808-ban 190 gyülekezetet és 246 lelkészt számlált, ma 525 anyaegyház, 667 fiókegyház és 700 lelkész jelzi emelkedését; van bel- és külmissziója, egyházi társulatai egész tömegesen, emberszereteti intézményei, melyek a gyermekkortól az aggkorig törlik a könyveket; protestáns sajtója, irodalma, tudománya versenyezni kezd az angollal, némettel . . . kitűnő lelkészeik (Monod, Bersièr, Pressensé stb.) az Oczeán két partján ismeretesek. Igazolta a ritka tüneményt: nemcsak halni tudott, de tud élni is.

A számos egyházi és tudományos társulat közt dicsőséges helyet foglal 1852 óta «*a francia protestáns történelmi társulat*», nagy érdeme és szolgálata következő eredményekbe tömöríthető: emelte a protestáns keresztyén öntudatot, gyulasztotta az alkotó lelkesedést, a mult nagyságát a szívek világában érzékeltette, fellendítette a kutatás szellemét és kedvét, ébresztette a hitet, lobogtatta a tények világosító szövétnékét, jótékony mozgalmat idézett elő az egyházi életben. A szolgálat dicsőségét, új erényét a Krisztus s általa a keresztyénség hozta be az embervilágba, ezért a derék

Roussew St. Hilaire, párisi tanár a keresztyénséget így értelmezte: «élni mindig másokért»; e szolgálat dicsőségét folytonosan teljesíti a történelmi társulat, ebben rejlik keresztyéni magas jellege.

Valahányszor nagy és mélyen ható változáson kellett átmenni valami jövőre képes országnak vagy nemzetnek: a protestantismus, mint az eszme és érzelem fő mozgatója, az új viszonyok közt új életútakat keresett és fedezett fel a haladás biztosítására. A francia nemzet 1848—1852 közt oly ellentétes és gyökeres változásokon szűrődött át, mint vele egykorúlag egy nemzet sem. A békés júliusi királyságot (1830 - 1848.), mely korszakban a református államférfi, Guizot Ferencz volt egyik kortényező, feldönté a februári forradalom s a második köztársaság. A francia ref. egyház nem késett megragadni a szabad lélegzés korszakát, megtartotta önként, állami beavatkozás nélkül, nemzeti zsinatát (1848. szept.). Az államcsíny, III. Napoleon császársága megint felforgatott mindent. «a forradalmi zsinatot» a kormány nem létezőnek tekintette, maga a császár adott új egyházalkotmányt a ref. egyháznak, a zsinatot eltiltotta, s tíz évig a hugenotta egyház megint megfosztatott autonómiájától, az állami járszalagra szorított; csak egy töredék, mely még az 1848-iki szabad zsinatkor, Monod Frigyes lelkész vezérlete alatt, elszakadt a nemzeti egyháztól, a francia «szabad egyház» tartotta meg autonómiáját, zsinatát, de aztán nem is élvezett semmi állami előnyt és segélyt, maradt szegény, de szabad és független.

A nyomott időszakban az állam és egyház közti viszonyt fejtegetett kérdések, egyházi jogi elvek a napi-rendről letűntek, s azon csendben, mit a korlátlan hatalom és állami mindenhatóság szokott előidézni a közélet terén, szállta meg a lelkeket a gondolat: elmenni a nagy temetőbe, a Necropolisban szendergők sírköveiről leolvasni, mit tettek az elődök még nehezebb időkben? s mit kell tenniök az utódoknak a szelidebb viszonyok közt? Szerencsés egyház, szerencsés nemzedék! mely a történelem kér-

lelhetetlen menete által nyújtott alkotó pillanatokat meg tudja ragadni. A magyar protestantismus sokszor szalasztá el az ily alkalmat, ebben keresendő elmaradottsága vagy elkésése némely téren. A francia protestáns egyház áldott szerencséje, meg tudta ragadni a kellő alkalmat s ennek köszöni a francia prot. történelmi társulat *keletkezését*. *Read* Károly, miniszteri osztálytanácsos a nem-katholikus ügyekben, ifju *Coquerel* Athanáz, párisi ref. helyettesítő lelkész, *Haag* Jenő történetbuvár, *Weiss* Károly történettanár valának az első kezdeményezők. Értekezletre hívták össze a történettudomány és protestáns hit barátait, ez küldte ki az *alapító bizottságot* 12 tagból képezve. Az alapító bizottság nyolcz tanácskozás után körvonalozta a felölelendő munkamezőt, kidolgozta (1852. áprilistól július 8-ig) az alapszabályokat; az alakulást megindította. Tiszteletbeli elnökké választatott az egykori nagy kalvinista államférfiu, maga is történetiró, *Guizot* Ferencz; elnökké *Read*, alelnökké *Weiss*, titkárrá *Haag*.

A társulat *célja*, «a francia prot. egyházakat érdeklő minden ki nem adott vagy kiadott okiratoknak tanulmányozás és ismertetés végett felkeresése és egybegyűjtése. Feldolgozásra pályadíj tűzése. (1. §.) Továbbá: a nyomozások kiterjednek nemcsak az egyházak belügyeire, hanem a kormánylyal, állammal való viszonyaira; a hires emberek életére, jellemére; tudományos, irodalmi és művészeti munkákra, melyek az egyház fényét emelték. (2. §.) Protestáns könyvtár alapítása, abba egyháztörténelmi kéziratok, régi és új könyvek egybegyűjtése s közhasználatra megnyitása. (5. §.) Évenként közgyűlést tart a bizottság évi jelentésének s történelmi tárgyú felolvasásoknak előterjesztésére. (9. §.) Az alapító bizottság vagy utóda vezeti a társulat ügyeit, maga egészíti ki magát tagjai fogyatkozásakor, sőt vehet fel tanácskozó szavazatjoggal társtagokat, választja a tisztviselőket. (10., 11. §§.) Rendesen minden hónapban egyszer a bizottság ülést tart, a mely tag az év folyama alatt érvényes ok nélkül meg nem jelent az üléseken, kilépettnek tekintetik. (12. §.) A bizottság havi szemlét (Bulletin) szerkeszt és ad ki, mely-

ben közölni kell történelmi tanulmányokat, ki nem adott vagy kevésbé ismert okmányokat, könyvészeti szemlét, a társulat munkálkodásáról átnézetet. (16. §.)

A társulat életbeléptét jelezte havi szemléjének *«Irodalmi és történelmi Értesítő»* (Bulletin historique et littéraire) megjelenése, az első füzet 1852. június—júliusban kelt. közlekedéssel fogadtatott, a hollandiai wallon (francia) egyház tanácsa melegen üdvözölte; «új élet látszott azonnal kerengeni a hugenotta régi fában». Az első nyilvános évi közgyűlés tartatott Párisban, 1853. márczius 19-én, a «Rédemption» nevű prot. templomban. *Read* elnök összegezte az eddigi sikert s eredményeket. A tagok s aláírók száma 1050-re emelkedett. A hallgatóságot három történelmi felolvasás vonzotta s elégitette ki. Évről évre értékesebb okmányok fedeztettek fel s adattak ki. A történelmi érzék élesedésének lón hatása, hogy a ref. egyházak megülték 1859-ben az első nemzeti zsinat 300 éves fordulóját; a közérdeklődést előkészíté az *«Értesítő»* (Bulletin, VIII. kötet), mely egész terjedelemben adta először a világnak az utolsó nemzeti zsinat (1659.) rajzát, a mint az XIV. Lajoshoz hivatalosan bejelentetett. Külön tanulmány tétetett közzé a protestantizmus ellen veretett érmeokről. (Numismatique anti-protestante). 13 évi fáradhatatlan munkálkodás után *Read* lemondott az elnöki tisztről, melyet másnemű teendők miatt az eddigi odaadással nem folytathatott volna: az *Értesítő* XIV köteté állandó emléke marad alapvető buzgalmának; az 1865. május 2-iki évi közgyűléssel lépett a társulat fejlődése *második korszakába*, akkor választatott elnökké báró *Schickler Nándor* (született 1835-ben Párisban), a ki ifjú korától kezdve a francia protestantizmus történetének újra-alkotására (reconstitution) szentelte életét. Alelnök Haag Jenő; a betegeskedő titkár helyére új titkárul *Bonnet Gyula*. Calvin francia leveleinek összegyűjtője és kiadója, választatott meg. A bizottság új tagokkal frissítetett és egészítetett ki.

Az új szervezés utáni első évi *közgyűlés* 1866. április-

10 én azon eszmét fejezte ki, hogy a francia prot. történelmi társulat «nem pusztán tudományos», hanem egyúttal «valóságos társulat» is, ezért jogosan fordulhat az egyházak szerető támogatásához, hiszen azok javára dolgozik. Cél volt új és állandó pénzforrás nyitás és eképp nagyobb szabású kiadványokkal ajándékozni meg az irodalmat. Emelte a közgyűlés fényét a tiszteletbeli elnök, a nagy *Guizot* megjelenése, a ki ékesszólását, tekintélyét és varázsát latba veté a társulat és tervei szélesbitésére s a közvéleménynek felé fordítására. Határozatúl elfogadtatott: Franciaország minden református gyülekezete felhivandó a *reformatió ünnepének* évenként (november 1.) megtartására, hogy a reformatió eszmeje és emléke megújíttassék, a rokonszenv és kegyelet kimutattassék s azon alkalommal eszközölt gyűjtés a történelmi társulat czéljára adassék. «A társulat — hangzik a szép felhívás — az által óhajtja jobban-jobban szolgálni az *evangyéliom ügyét*, hogy felmutatja a hit és kegyesség tiszta példaképeit . . . történetünk magunk előtt is kevésbé ismert, ismerjük és tanuljuk, s erőt fogunk abból meríteni.»

A lelkészértekezletek lelkesen magukévá tették a társulat felhívását, buzdításukra a gyülekezetek kezdtek tömegesebben megülni a reformatió évfordulóját 1866. november 1-től kezdve. A hatás mélyítésére némely egyházmegye kimondta: minden évben változtatva, más-más gyülekezetben, testületileg a megyebeli lelkészek részvételével rendez reformatió-ünnepet, ily alkalmakkor külön énekkar tanulta be a XVI. századi hugenotta ős énekeket; volt hely, hol az ifjú nemzedéknek, a gyermekeknek, külön istentisztelet mellett újított fel a múlt gyűlasztó emléke: néhol, délen a történelmi emlékü részeken, szük levén a templom, szabad ég alatt, az üldözés korabeli mintára, ősi vadgesztenyefák árnyai alatt (p. o. Bréauban) tartatott (1868-ban) a reformatió ünnepe, a pusztai zsinatok korszakából (1725—1763) a lélek ereje által szitt edző fuvallat ihlette szónokokat, hallgatóságot egyaránt. Párisban elrendeltetett az egyháztanács által, hogy évről évre házankénti gyűjtés eszközöltetik a történelmi társulatnak. Az előfizetők

száma is emelkedett, a gyülekezetnek adományai érkeztek, így aztán erőt nyerve, a társulat működési körét szélesíthette.

Legelőször is a társulat *közlönye* (Bulletin) czélszerűbb beosztás, új rovatok felvétele által közérdekűbbé tétett, nevezetesen az eddigi, izléssel választott, kellő jegyzetekkel ellátott kiadatlan eredeti okirat czímű rovat mellé új rovat nyitott, az úgynevezett *történelmi tanulmányé*, hogy az irodalmi és vallásos érdek ily olvasmányval táplálékot nyerjen, a családi körben kegyességet ébreszsen és jellem edző hatást fejtson, hiszen a hugenották történelme gazdag bányát, arany ereket rejt méhében; Kálvinban a kötelesség, Colignyban a hősiesség, D'Albret Jankában az anyai szeretet, Duplessis-Mornayban a hűség, Renée hercegnőben a női erkölcs bája vannak megtestesítve: a nagyság, tisztaság, lemondás, állhatatosság vonásai a pusztai korszak szenvedőinél ragyognak, mint sötét éjben a csillagok. Az építő irányban, vonzó iránylyal feldolgozott ily cikkek a nemszakértők is élvezettel olvasták, s az ily cikkely igen hatásos újításnak bizonyult minden füzetben. A széles körben olvasott skót nagy szemle (Edinburgh Review) méltánylólag ismertette 1866-ban a társulat addigi működését és vívmányait Anglia olvasóközönsege előtt.

Az első sorozatban (tizennégy első kötet) az okiratok (Documents) közt felette nagy jelentőségű a «Gályák naplója» az ott szenvedő hitvallók leveleiből kivonatokkal 1696—1708-ig: a történelmi tanulmányok közül kiváló: Trémoille Karolina. Derby grófné; a párisi egyház a nantesi rendelet alatt; Kálvin arczképei, barátjai; Renée ifjúkora stb.; Masson, ifjú Coquerel és Bonnet tollaiból. A *Bulletin*, melynek létezelja «az igazságot szolgálni a francia prot. történelem roppant mezején,» kénytelen volt egy párszor harczoló álláspontot foglalni, s a mérsékeltég és türelemnek is határt vetni, mire jogot ad az ellenfél, valahányszor csak a történeti tényeket az igazsággal homlokegyenest ellenkező világításban terjeszti elő. Tényekkel tisztázható ki az igazság. Ez történt a «Történelmi Kérdések Szemléjében» (egy elterjedt tudományos folyóirat), hol Gandy

úr azon szomorú szerepre vállalkozott, hogy igazolja a szent Bertalan éji méiszárlást, s nem átalotta az akkori hugenot-tákat «az emberi nem ellenségeinek, társadalom-felforgató barbarok»-nak, vallásukat pedig «minden képzelhető bűnre jogositónak» nevezni. Ezt elhallgatni nem volt szabad. Schaeffer Adolf, colmari lelkész négy cikkben verte vissza a Bulletin hasábjain a gyűlölet szülte ráfogásokat. Ily viták által győ-ződött meg a társulat, hogy az igazság megállapítására nem elég csak az okmányokat pusztán adni ki, hanem szükséges azokat értelmezni s döntő fontosságukat kiemelni.

A bevételek emelkedésével a *pályadíj* tűzés is fogat-naiba vétetett. Az első pályázás, 800 és 1000 frank, kihir-dettetett 1866. deczember 15-én. A siker szép vala. A 800 frankot ezerre emelték fel, hogy két jeles mű közt egyen-lőleg osztassék ki, t. i. *Michel Adolf* «Louvois és a nantesi rendelet visszavétele» szerzője és *Chavannes Gyula* «A vaud földre menekült francziák» írója közt. Az 1000 frankos pályadíjat nyerte *Hugues Ödön* «Court Antal s a franciaia protestantismus visszaállításának története a XVIII. század-ban» jeles művével, mely két kötetben, Párisban, 1872-ben megjelent s a legdramatikusabb korszakot világítja meg.

Guizot felemelte szavát az 1866-iki közgyűlésen a *könyvtár* alapítás érdekében. «Angliában a Williams-könyvtár csakis a dissidensek műveinek van szánva, a mi mezonk — mondá — jóval szélesebb, könyvtárunk még alig vette kezdetét, nincs saját otthona . . . a bizottság elnökének házá-ban élvez vendégszeretetet . . . de idővel fel kell virulnia.» Az előbbi évi bizottsági ülés mondá ki a régi és új könyvek, kéziratok, metszetek, érmek gyűjteményére egy könyvtár be-rendezését. A szerzők kezdték küldeni műveiket, ajándékok is érkeztek, p. o. a híres dr. Pusey angol hittudor hét kötet kéziratot küldött Hotman János menekült jogtudós köréből, benne Kálvin egy sajátkezű levele. Az anyag már halmozódott. Csakugyan rendeztetett a könyvtár s kezdetét vette 200 kötettel; az 1867-iki közgyűlésben tett jelentés 500 kötet-ről szól. A közfigyelmet felhívással mozgatták. Monod Frigyes,

hires párisi lelkész († 1863.) a maga nemében egyetlen gyűjteménye (valamennyi protestáns lap, valamennyi egyházi társulatról szóló hivatalos jelentés), maga egy könyvtár, az örökös (fia Monod Theodor) által a prot. könyvtárnak adományoztatott; a kormánytól s külföldről jött adományok, kettős példányok oly szaporulatot idéztek elő, hogy 1868-ban a kötetállomány 7000 volt, s örömszózat jelenté: «Létezik a francia protestáns könyvtár!» Helyiség béreltetett, hol 1869. február 5-én megnyitott a közönségnek olvasó- és tanulmány-teremül. Rossignol Nándor segélyével a metszetek és fényképek osztálya is megkezdett. A czimszeletek hátlapján mindig jelölve van minden könyv és tárgy honnan kerülése az ajándékozó nevével. A könyvtár 1877-ben 16,000 kötetre nőtt s azóta folyvást emelkedőben van. Figyel-mökre méltattak a külföldi egyetemek könyvtárai, mint p. o. Bonn, Bécs, Boston, Moszkva. A francia állam 1870. július 13-án kelt határozatával «közhasznú intézménynek» nevezte el és felruházta polgári személy jogával. A jövőbe a legszebb kilátás. Ekkor következett be a nemzeti csapás és gyász, melynek vihara derékban ketté töréssel látszott fenyegetni az új közhasznú intézményt. A francia-porosz háború elseperte a császárságot, elragadta az országot, a hadi sarcz a nemzeti vagyon egy részét; előbb belháború, Páris ostroma, majd az átmeneti mindenféle nehézségek. A háború és forradalom viharai közepett 1870. szeptember 8-án tartotta a prot. történelmi társulat bizottsága utolsó ülését, értesítőjét s egyéb munkáit jobb idők beálltaig felfüggesztette; a könyvtárt s múzeumot bizta a Párisban maradó kollégák gondjára, főleg pedig ajánlta a mindenható Isten oltalmába

A társulat életének ez első szakában különös figyelmet érdemel *Haag Jenő*, a társulat egyik alapítója, első titkára, majd alelnöke s általában tápláló lelke. Testvérével, Emillel († 1865.) tervelte és dolgozta ki nagyszabású történelmi encyclopaediáját, melyet a hugenották «aranykönyvének» szokás nevezni, czime «A protestáns Franciaország» (La France Protestante), nagy előkészület és emésztő tanulma-

nyok után adta ki első kötetét 1848-ban. Többi kötetei ez életrajz-gyűjteménynek a megalakult történelmi társulat erkölcsi támogatásával jelenhettek meg (tiz kötet. 1848—1859., ára 150 frank). Ez emlékszerű mű tökéletesítésére (pótlék-füzetek) azután is dolgozott, 1861-ben 239 új cikksorozatot közölt, folytatta utolsó lehelletéig. Utolsó szolgálata volt a Tábla (173 lap) készítése, azaz betűrendes tárgymutató a Bulletin 14 első kötetéhez.

A francia protestantismus nagy alakjai, intézményei, eszméi örökítvék meg Haag monumentalis művében, a nemzeti protestantismus üdvölkédjében (Pantheon). A hugenotta üvadék érezte ezt s megdobbant a halára szíve. A lelkészértekezlet indítványára nemzeti ajándék (10,000 frank) gyűjtetett s a pusztán írói tollából élő szerző azzal tiszteltetett meg. A ki életét áldozza a nemzedékért, méltó, hogy a nemzedék is áldozzon viszont. Tudományos érdemeért a becsületlegió keresztjével is feldiszítettett.

A forrón szeretett testvér és munkatárs (Emil) halála után az ő egészsége is megrendült és hanyatlott. Tisztelője, ki maga is jeles történész, ifjú *Coquerel* Athanáz így jellemezte Haag Jenőt: «munkás, mint egy benedekrendű, független és vagyonra közönyös, mint egy ókori római, nem hiú, az igazság iránt oly szenvedélyes, mint egy óskori keresztyén. Ő eleveníté föl óriás művében a mult századok hugenottáinak képét: becsületes theologus, becsületes történetíró. Imával ajkán és Isten segélyül hívásával hűnyta le szemét 1868. márczius 5-én.»

Szerencsés korszak, ha nagy idők és nagy férfiak találkoznak! mit ér a legszebb eszme, ha nincs ki megtestesítse? Haag és a protestáns társulat egymást feltételezék. kiegészíték.

II.

Tíz hónapi szünet után, mely alatt ország és egyház nagy megpróbáltatásokon mentek át, jöhetett először össze az állandó bizottság 1871. június 8-án. «Dicsőség Istennek!»

volt az első szó, és méltán! Páris ostroma s a pusztítások között, a protestantismus könyvtára, helyisége épen maradt, egyetlen egy darab el nem vezett, míg a Louvre, Tuillériák s könyvtárak lángba borultak, csak egy eltévedt golyó lángja perzselte meg a *Girardet* híres metszetének keretét, a kép ábrázoló «a pusztán meglepett protestáns cultus»-t, jelszavúl állt alatta: «Isten félelmében van a szilárd bizalom». A könyvtár az év végén megnyitott, a Bulletin a két évről (1870—71.) egy kötetre szorítva kiadatott, s a rázkódás és gyász után lassan-lassan rendes mederbe jöttek a tényezők, az előbb megszűnt gyűjtések újra indultak s 1871-ben 32 gyülekezet küldé be szent siklusát a történelmi társulatra. Helvétiaiból, Angliából, kormány és testületek könyvadományokkal buzdítottak, három nemeslelkű adakozó közvetítése útján megvásároltatott a Sainte-Beuve-féle nagy gyűjtemény, mely a jansenismus és Port-Royal történetét öleli fel, állván 837 kötetből és 32 kötet kéziratból.

Egy független egyházi társulat legszebb koszorúja, ha maga az anyaszentegyház élő szózata ismeri el hasznos működését. E szép és becses koszorú épen a gyászévek után tétetett a társulatra. A mint ugyanis Guizot F. kinyerte a köztársaság elnökétől, Thierstől a református országos zsinat tarthatását, s az, 213 évi szünet után, megnyílt 1872. június 6-án: egyik ülésében (június 22.) 32 tag indítványára a zsinat egyhangúlag, fenkölt érzettel, határozta: «A franciaországi református egyházak zsinata, mely Párisban gyűlt egybe, ősei példái által ihletve, kik a régi zsinatokon mindig buzdítottak történelmi munkálkodásra, kifejezi élénk rokonszenvét a franczia prot. történelmi társulat iránt, mely húsz év óta gyermeki szeretettel folytatta munkálkodását, úgy, hogy az által méltó jogczímet szerzett hazánk egyházai hálájára.»

Richemond Lajos, La Rochelle követe, az indítványt benyújtó beszédében szólt a prot. történelmi társulatról, szerrinte «hitvallóink, vértanúink és menekülteink hatalmas szózata zeng az által: a pusztai zsinatok keresztyén hősiessége tanítja abban: hazánk erkölcsi felemelkedése csak a vallásos

élet bensősége és az erős keresztyén meggyőződés által vihető ki A társulat Bulletinjeiben feltalálható őseink keresztyén jelleme, világra való befolyásuk, becsületök és tiszteletök visszaállítása. s a múlt nagy szózata int felénk: legyetek hívek! legyetek keresztyének!» A hugenotta szétrombolt templomok kövein sokszor található felirat: «ne félj kicsiny nyáj» az anyaszentegyház által a társulatra is alkalmazható.

Hol a vallásos társulat és az egyház egymás javára szolgálnak, ott áldás és virulás elmaradni nem fog; a 20 évi működés az összhangot nemesen igazolja. A francia prot. történelmi társulat «Értesítő»-jében 20 év alatt 308 író munkálkodott. irt s hagyott hátra fénynyomokat; könyvtárához 237 egyén vagy társulat járult ajándékkal, adománynyal.

A 21-ik évi pályafutást (1873-ban) nagyobb szabású vállalat fényesíti, elhatároztatott, hogy Haag nagy művét, nem mint eddig előkészítve volt, pótkötetekkel egészítsék ki, az első kiadás úgy is elfogyott: hanem újra öntött, átdolgozott és kibővített alakban másodszer adják ki, e végre az igazgató bizottság támogatása mellett 19 tagból szervezett külön szakbizottság alakított, szerkesztőül a legképesebb férfiú nyeretett meg, t. i. *Bordier Henrik*, jogvégzett palaeograph, előbb az országos levéltár, majd az országos (nemzeti) könyvtár kézirati osztályának igazgatója, a prot. történelmi társulathoz eleitől kezdve buzgó munkása. Szerencsés választás! A «La France Protestante» 2-ik kiadásának I. kötete 1877-ben, V. kötete 1886-ban látott napvilágot, azóta folyamatban van a VI-ik. Teljes tárgymutató fogja képezni az utolsó kötetet; mikor kész leend, az képezendi a francia prot. egyház nagy-szerű anyakönyvét, történelmi névtárát!

Megjelent a társulat kiadványaival a párisi és bécsi világkiállításokon s «haladás» érmet nyert. A könyvtár s vele kapcsolatos emléktár egy protestáns múzeummal alakul felé halad, e célra lendítést tett *Labouchère* Péter Antal (1807–1873.) protestáns híres festő, ő végrendeletében a társulathoz hagyta érmeit, gyűjteményeit, képeit: esetének két utolsó terménye vala «La Rochelle 1568-ban» és «D'Albret

Janka (navarrai királyné) bemutatja fiait a hugenotta fő embereknek».

A protestantismus ihleti már a költőket, írókat, festészeket, szobrászokat, a világalakító eszme kezdi hatalmát éreztetni áldásosan a szellem birodalmának minden magaslatán. Valóban emelő látvány! Csak a magyar protestantismus alszik még e téreken. Koboz nem éneklé még meg a magyar hugenotta hősöket, hősnőket, Berencs vár foglyait. a Tirhen tenger áldozatait; ecset még nem örökíté meg színfényével a magyar protestantismus lélekemelő nagy jeleneteit: sem szobrász nem halhatatlanította a reformátorok jövőt szilárdító alakjait: még egy protestáns érem szerény ércztükre sem ragyogtatja elő a futó időnek megállításra méltó pillanatait. Mintha csak ősi necropolis volna múltunk, hol csendes léptekkel, néma ajkakkal járdal kevés látogató. Ecset és toll van száz . . . óh! de mintha el volna adva más eszme és más világkör szolgálatába . . . az idegen istenek oltára ég. papjai körül lengik. Egy szent Pál lelke fuvallatára a mellőzött, az «ismeretlen isten» az újkor Athénjeiben mikor jövend öntudatra?

A francia prot. történelmi társulat a nyomozás és feldolgozás kettős nagy mezején 37 év alatt tiszteletre méltó gyümölcsöket hozott, csak egy-két terményre mutatunk rá. *Bonnet Gyula*, a Bulletin tudós szerkesztője s a társulat titkára (1865 óta), különben jogtudós, egybegyűjté s kiadta *Kálvin* francia nyelvű (számra 170) kiadatlan leveleit két kötetben; *Delaborde* Gyula gróf írta a legkivittebb életrajzot. «Coligny Gáspár történeté»-t (3 kötet. 1879—82), e mű nagyban utat tört a Coligny-szobor felállítására; *Douen Orentin* ref. lelkész, a hugenotta zsoltár bűvara «Marot Kelemen és a hugenotta zsoltár» emlékszerű nagy művében (két kötet, megjelent 1878., ára 60 frank) megvilágítja a biblia után legelterjedtebb könyvnek, a kálvinista énekes könyvnek felette érdekes, néha könnyeket sajtoló történelmét; előszámlálja 1539-től kezdve 1400 kiadását, 22 nyelvű fordítását. Beveződéséhez közeleg *Beza Tódor* reformátor nagy dolgozatának

«A franciaországi ref. egyházak története» 1580-ban megjelent példány után dús jegyzetekkel ellátott 2-ik kiadása kilencz bizottsági tag gondjai alatt, az 1. és 2. kötet 1883. és 1886-ban meg is jelent, a 3-ik (utolsó) követni fogja. Az egyházi író e műve ma már forrás értékű.

Maga a társulat havonként (a hó 15-én) megjelenő s évenként egy-egy kötetet tevő szemléjének (Bulletin) 1852—1888-ig terjedő időközt befoglaló *37 kötet* oly páratlan becsű gyűjtemény, okmánytár, olvasmány, adattár, szakkönyvtár, mely nélkülözhetetlen segédkönyv marad a jövőben mindig növekedő becsűvel, mert a társulat első négy évtizedi életének is leghűbb tükre, mozgalmainak megörökítője! ¹

A társulat életében dicső forduló pontot képez halhatatlan érdemű elnöke, báró *Schickler Nándor* alakja és alkotása. Ő 1865-ben foglalta el a díszes elnöki tisztet, azóta fáradhatatlan és lankadatlan odaadással vezeti ügyeit: irodalmi jeles szolgálatain kívül (nagy vállalata Auzière-rel társulva, «a francia ref. egyházak történelmi és geographiai szótára»), közgyűléseken, ünnepélyeken mondott ékes beszédein kívül főtőrekvése a könyvtár izmosodása s biztosítása volt; mint legnagyobb áldozathozó 1887-ben saját házáat (Rue des Saints Péres, 54. sz. alatt) ajándékozta örök tulajdonul a prot. történelmi társulatnak könyvtára befogadására. E nagyszerű adománynyal állandó templomot emelt a prot. történelmi tudománynak: könyvtári díszes olvasócsarnokában a történetkedvelők, olvasók, buvárok és leendő írók mintegy szentélyben találkoznak és előkészülnek. Crescit eundo! elmondható a társulatra; tagjai méltán meghatva levén a tudomány és egyházszeretnek ez újkori hugenottában megtestesítője iránt. hálául s a nagy tény megörökítésére emlékérmét verettek báró Schickler nevére s tisztelettel nyújtották át neki a legszebb példányt. Állandó könyvtárnok is választathatott.

¹ Az első 23 évről (1852—1874.) szóló 23 kötet 350 frankért kapható. A «Bulletin» előfizetési ára egy évre (12 füzet) 10 frank; vidéki lelkészek számára 7 frank 50 centimes; ez évben a 39-ik év-folyam járja.

ki az épületben lakik (Weiss Nathanael), ki a Bulletinnek is szerkesztője. A kezdőt, a munkást, a kitartót szokta megáldani az Ur!

Egy vallási vagy egyházi társulatnak nem szabad szem elől téveszteni tagjainak. kikkől áll, az egyházaknak, melyekből táplálkozik, érdekeit, lelki javát, sőt hiven kell szolgálnia azon magasztos eszmet és elvet, melyet nevében hord s mely név a pusztá világi, polgári, nemzeti történelem művelésére alakult társulattól oly jellemzetesen különbözteti meg. Ezt értve, átértve, tette a legvallásibb szolgálatot szeretett felekezetének a francia prot. történelmi társulat az által, hogy jól kiválasztott alkalmakkor *történelmi emlékünnepe-lyeket* rendezett vagy segített elő, mi által nagyban befolyt nemcsak a hittudat és vallásos érzelem emelésére, edzésére, hanem az egyházi tevékenységet, áldozattételre lelkesítést minden vonalon hathatósan felkeltette, és ez természetes! mert a termő erő az érzelem gyökérszálain át a múlt talajából is szívja táplálékát. Csak két ily kiemelkedő történelmi ünnepélyre mutatunk rá a legújabb időben. Az első délen, a másik Párisban rendeztetett.

Dél-Franciaország a hugenotta egyház «via dolorosa»-ja, vértanúk földje, szent földje . . . a *Cévennes hegység* és vidéke, a Camisard háború színhelye, a pusztai egyház vörös tengeren túli bujdosási pályája, de egyszersmind edző égálja: itt tartatott 1883. október 9. és 10-én a nevezetes emlékünnepe-ly, Gard megye területén. *Nîmes*be sereglett 120 lelkész és számos világi férfiú, egyházi vén (presbyter), czél lévén a hős hugenották emlékezetének felújítása a szomorúan dicső pontok felkeresése által. Előbb kivonultak a legsötétebb pont «*Constance*» tornya látogatására, a hitvallók és vértanúk könnyei és imái által szentelt köröndbe, mely félszázadig a hitszilárd hölgyek börtöne volt, sötét falai közül 1768-ban hocsáttatott ki az utolsó hitfogoly, Durand Mária, kit 15 éves korában rekesztettek oda s 53 éves korában nyitattott fel rendületlen lelke előtt a szabadságnak ajtaja. Ott énekelték el a látogatók a cévenolok (Cevennes hegyiek) kedvelt éne-

két, a 42-ik zsoldárt; Bersier Jenő párisi lelkész pedig megható hálaímát mondott. Meghatva, könyvtől elfátyolozott szemmel olvasták le az állandó siralomház egykori lakóitól a falakra karczott szent szózatot: «resistez», melylyel kívánták tudatni az utánok következőkkel, hogy ők «ellenálltak» minden kísértésnek, utódaik is maradjanak hívek hitökhöz mind halálíg. A történelmi zarándoklók tovább folytatták útjokat az Anduze melletti sziklabarlangba, hol a camisardok — a francia kalvinizmus kuruczai — XIV. Lajos zord hadserege ellen védelmezték magokat és hitelvöket; közelében áll Roland Pál camisard vezér szülöháza, mely múzeumfélévé van átalakítva, melynek pinczéje sokszor szolgált menhelyül; a ház előtti téren sokszor tartatott volt az üldözés rettenetei alatt istentisztelet. most, másfél század után a szerencsésebb utódok itt rendeztek istentiszteletet, mely után a társulat megbízott tagjai (Babut, Viguié stb.) jellemrajzokat adtak a hős idök szilárd alakjairól. A mialet-i barlang (a camisardok egykori fegyvertára) megszemlélése után az első napi ünnepély méltó befejezésére *Anduze* templomába gyűltek, a hol Bersier 4000 ember előtt festette két órán át a nagy Coligny jellemrajzát. Ekkor és itt vette kezdetét azon mozgalom, melynek élére Bersier állíttatott, hogy a hugenotta tengernagynak, a párisi vérnász vértanújának szobor állíttassék. A közrészvétet sikerült annyira fölkelteni, hogy néhány év alatt százezer frank gyűjtetett, maga Páris városa tizezer frankot szavazott meg, sőt a bourbon királyi család egy sarja is járult ahhoz. mintha expiálni akarná ősei azon örökre fekete tényét, melynek elkövetési napjáról éneklé De Thon «excidat illa dies aevo, nec postera credant». A magas szobor, körözö jelképes mellékalakjaival már kész, magam is meghatva szemléltém meg a művész műtermében, — ez évben lepleztetik le a párisi első református templom (Oratoire) homlokzatánál, közel a Louvre palotához, a szent Bertalan éji szörnyü jelenet központjához.

Másnap *Nîmes* templomában Dardier Károly, egyik nîmes-i lelkész ismertette Rabaut Pál (1718—1794) híres puszta-i lelkésznek s a francia ref. egyház visszaállítójának

hősi életét; utána két tudós lebbenté fel azon korról a feledés leplét. hő szavaikra «a múlt hatása egyesítette szívben az orthodoxokat és rationalistákat», mely két irány a társulatban együtt hat és alkot. Nimesben megtaláltatott Rabaut Pál sirja. a pinczehelyiség átalakítottatott sirboltá, ellátva emléktáblákkal. Rabaut arczképe nemcsak itt szemlélhető, elhelyeztetett az Párisban a könyvtárban is.

Ujabb tevékenységre indította a társulatot a *nantési rendelet* visszavételének 200 éves fordulója, a Bulletin két havi száma egy vaskosabb emlékfüzetté szerkesztve (34. évf. szeptember, október) hozta a szomorú korra vonatkozó válogatott adatokat, úgymint XIV. Lajos visszavevő rendeletének hasonmását. Jurieu Péter arczképét, a charentoni hugenotta templom rajzát stb. A központi emlékező nap Párisban az «Oratoire»-templomban tartatott október 25-én 1885-ben. Megnyitóul előadatott az 1698-iki ének «a levert egyház panasza»; Bersier festette a Revocatio előtti és utáni rettenetes jeleneteket; Viguié (párisi hittanár) a hugenotta jellemet domborítá ki; karénekül a LXVIII. zoltár (hugenotta marseillaise) 1539 előtti ősdallammal; Wollbaum lutheránus lelkész a két testvéregyházat összefűző emlékeket sorolta fel: erre jött a XXV. zoltár 1544-iki dallammal; végül Pressensé ref. lelkész és senator történelmileg mutogatta: a bűn nem marad büntetlenül, utalt a Bourbon-ház sorsára; a III. zoltár ősdallama és ima zárta be a történelmi emlékekkel gazdag napot. Mindenki érezte, mit a társulat alelnöke (Delaborde Gyula) fejtegetett egy ízben a társulat évi közgyűlésén: «Isten uralkodik a történelemben».

A társulat néha más testvéregyházak történelmére is kiterjeszkedik, így ránk is: 20-ik gyűlésén (1873. április 29.) *Sayous Ede* tanár adott rajzot a magyar reformatió kezdetéről «L'établissement de la réforme en Hongrie» értekezésében, mely történelmi tanulmány megjelent a Bulletin 1873. májusi füzetében (22-ik évfolyam) a 207–219. lapokon. Idézzük a berekesztés rokonszenves sorait: «A XVII. század úgy a magyar protestánsokra, mint a mi atyáinkra nézve

folytonos megpróbáltatások korszaka volt, Leopold protestáns gályarabjai a földközi tengeren hajtották az evezőket épen úgy, mint a XIV. Lajos által elítélt francia hajórabok. Ugy nekik, mint őseinknek a XVIII. század a türelem és üldözés váltakozó ideje volt, s a szabadság kora a két országra nézve csaknem egy időre esik, csakhogy magyar testvéreink sokkal nagyobb számmal érték meg a szabadulás korát, mint mi, és ma is számosabbak. A közös sors e hasonlatos volta hadd fonja közöttök és közöttünk a rokonszenv és kölcsönös érdek kötelékét szorosabbá.»

Mit tett 37 év alatt e nemesen működő társulat, a vallás-ébredés missionariususa? erkölcsi és szellemi súlyát annak emberi erő meg nem mérheti, mint nem képes emberi ész kiszámítani, hogy a reggeli jótékony harmat mennyi millió fűszálnak és lénynek ad üdülést! Üdvözljük melegen a testvér társulatot, mely már fent halad délpontja felé, mi pedig a hajnali szürkületben küzdünk; szolgálja tovább is híven «a keresztyén élet és tudomány kettős érdekét»!

Hol s mily előre lennénk mi is magyarok, ha a humiliatio zord korszakát (1850—1855.) hasonló módon felhasználtuk volna? Késtünk 37 évet, annál nagyobb a feladat és szentebb a köteletség a mulasztást pótolni. Hadd vezessen minket is a genfi ősi jelszó: «post tenebras lux!»

Balogh Ferencz, hittanár.

PÁL APOSTOL MEGTÉRÉSE.¹

Pal apostol nézetünk szerint már mint meglett férfi, mint *kész rabbi*,² körülbelül 35-ben ment fel Tarsusból először Jeruzsálembe. Mi vitte őt oda? — erre nézve adatunk

¹ Mutatvány a szerző: Pál «apostol élete és művei» cz. sajtó-készen álló művéből.

² Ez állításunk megértése végett szükségesnek tartom megjegyezni, hogy az előző részben épen annak bebizonyításáról van szó, hogy Pál apostol magasabb theologiai kiképzetését nem — mint az Ap. cs. állítja — *Jeruzsálemben*, hanem még *Tarsusban* nyerte.

nincs ugyan, de hát hiszen egy rabbinak, a ki maga vallja magáról: *«hallottátok, mint forgolódtam én hajdan a zsidóságban, hogy felette igen üldöztem az Isten egyházát, és pusztítottam azt, és felülmultam a zsidóságban sok kortársamat az én nemzetemben, nagyobb hévvel ragaszkodván az atyáktól örökölt hagyományaimhoz,»*¹ — lehetett-e forróbb óhajta, mint meglátni a szent földet, annak dicső fővárosát s templomát? Hiszen a jeruzsálemi templomot az egész világon szerteszórt zsidók különben is életük központjának, iránytűjének tartották s a ki csak tehetett, nemcsak törvényszabta kötelességből, hanem a nemzeti eszmék iránt való lelkesedésből is, legalább a nagy ünnepek alkalmával felkereste. Pál bizonynyal *a nemzeti eszméket és czélokot szolgálni* ment oda.

Jeruzsálemben ez időtájt nagy dolgok történtek. A város igen mozgalmas képet mutatott: *új vallás s gyülekezet* volt keletkezőben, — a *keresztyn.* Pál, igen természetes, hogy mindjárt megtalálta a maga szíve szerint való helyét s körét. A templom és a templomi szolgálat, a törvény és az ősi hagyományok, ezek voltak lelke főgondja s bizonyonyosan, miként Luther Rómában templomról-templomra járt s misét-misére olvasott, úgy neki is a főtemplom lehetett lakóháza, őt is az Úrnak szerelme emészté. Legalább erre engednek következtetnünk azon, a templomi életből vett képek, mikkel levelei telve vannak.²

De a ki a külső templomi szolgálatban találta főgyönyörűségét, kinek életfeladata a törvény s ősi hagyományok pontos megtartása volt s ki ezen úton Jahvetől egyenesen ki akarta erőszakolni a messiási kor felhasadását, ugyan minő érzelmekkel telhetett az meg, midőn az ép keletkezőben levő új secta hiveinek ajkáról azt hallja, hogy *a názárethi Jézusban a Krisztus, a Messiás* már megjelent s fel is feszítettett³ s hogy ama názárethi Jézus a templomot

¹ Gal. 1. 13. 14. — ² Filipp. 4. 18. I. Kor. 3. 16. 17. Efez. 5. 2. Róm. 15. 16. I. Kor. 9. 13. Róm. 8. 23 I. Kor. 16. 15 Róm. 11. 16. Filippi 2 17. I. Kor. 5. 7. — ³ Ap. cs. 4. 10.

lerombolja s megmásítja azon rendtartásokat, miket Mózes az izraelitáknak adott.¹ Kétségtelenül a keresztyének Pál szemében Istennek s a szentek szentjének meggyalázói gyanánt tűnven fel, ő legott teljes odaadással, sőt fanatikus dühhel csatlakozott azon párthoz, melynek tagjait különben is az ő szellemével azonos szellem hatotta át s a mely párt tagjai élet-halálharczot folytattak a keletkezőben levő keresztyén gyülekezetek ellen. E párt a szigorú, az ősi hagyományokhoz s a nemzeti reményekhez mereven ragaszkodó *pharizeusok pártja* vala. Az apostoloknak nem is volt nehéz a pharizeusi párt s ennek tagjai között is a legtülzöbbi, az u. n. véresszájúak — zelóták — körébe jutni. Tudjuk ugyanis, hogy a szórványban szerteszét lakó zsidóknak Jeruzsálemben a főtemplom környékén saját költségükön emelt s fentartott zsinagógáik voltak s hogy épen a cyliciaiak zsinagógája volt az, a mely e keresztyének vezérembereivel, így különösen Istvánnal heves polemiaát folytatott.² S e versengő irástudók az iskola falai közül az utcára vitték ki gyűlölködésüket, felbujtották a népet és tanukat kerestek, a kik a főtanács előtt bizonyosságot tegyenek arról, a mit a keresztyének nyilvánosan beszélni merészkednek. És csakugyan István a synedrium elé került s mert a szent hely és a szent törvény ellen beszélt, halálra ítéltetett.³ S hogy Pál mind e dolgokban tevékeny részt vett, vagyis hogy ő is a jelzett ok miatt vált a keresztyének ellenségévé, az eléggé igazolja azon szerep, melyet ő épen István kivégeztetésénél játszott. Azt olvassuk t. i. Ap. cs. 8. 1., hogy Saul (mert ekkor még ezt a nevet viselte) szintén beleegyezett István kivégeztésébe s ugyancsak Ap. cs. 8-ból tudjuk, hogy ő István kivégeztése után legott jelentékeny részt vett, a keresztyének üldözésében. S aligha csalódunk, ha azt tartjuk, hogy épen ez irányban kifejtett buzgalma következtében vonta magára a közfigyelmet s hogy ép ez okon nem késlekedett a főpap a fenyegetést és öldöklést lihegő⁴ férfiú kérését tel-

¹ Ap. cs. 6. 14. — ² Ap. cs. 6. 9. — ³ Ap. cs. 6. 11—15. — ⁴ Ap. cs. 9. 1.

jesíteni, midőn megadta neki a felhatalmazó levelet, melynek erejénél fogva nemcsak Jeruzsálemben, hanem a vidéken is üldözhetette a keresztyéneket.¹ S Pál kimondhatatlanul örült a megbízatásnak. Most volt ő igazán elemében, ő is meg volt arról győződve, hogy Istennek tesz szolgálatot vérengző tetteivel. Jeruzsálemben házról-házra járt, a férfiakat és nőket börtönbe hurczolta, majd midőn a fővárosban fogytán volt munkája, siet a menekülők után a vidékre, a syro-phoeniciai városokba sietett, hogyha elérhetné és megkötözve Jeruzsálembé hurczolhatná őket.²

Annak is megvolt a maga oka, hogy miért kérte a meghatalmazó levelet éppen Damaskusban a zsinagógákhoz.³ Ez időben ugyanis a pogány városok közül Damaskusban létezett a legtekintélyesebb, mintegy 20,000 főből álló zsidó gyülekezet s hozzá a város etnarchája az arabs fejedelem kegyelméből éppen egy vakbuzgó zsidó férfiú volt; Damaskusban tehát az apostol bizton számíthatott karhatalmi segítségre. De ember tervez, Isten végez. Miként Lutherből a római, úgy Pálból a damaskusi úton vált *evangyéliomi hittűs*. Hirtelen, mint egy villámcapásra *Saulból Pál, a törvény hívéből az evangyéliom híve, a keresztyének üldözőjéből a keresztyénség legnagyobb apostola* lett.

S ezzel eljutottunk egy oly ponthoz, mely a keresztyén s főként a theologus világban ép úgy meghotránkozás köve, mint a hogyan meghotránkozás köve volt a zsidóság körében Krisztus keresztfája. Pál megtérését ugyanis bizonyos titokzatos lepel borítja; egész mivoltában, mint egy *csodás esemény* áll előttünk. Lássuk, hátha sikerülne mégis némi fényt deríteni rája s ha nem is *isteni*, mondjuk, *metaphisikai*, de legalább *emberi, történeti* oldala szerint érthetővé tenni — az önmagában érthetetlennek látszó eseményt.

Hallgassuk meg mindenekelőtt forrásainkat, melyekben a megtérés történetét elbeszélve találjuk. Négyféle tudósítás áll előttünk; ezek közül három az Ap. cs.-ben, egy Pál sa-

¹ Ap. cs. 9. 2. — ² Ap. cs. 8. 3. 9. 12. — ³ Ap. cs. 9. 2.

ját, a galáciabeliekhez írt levelében fordul elő. Minthogy a tudósítások egymástól *lényegesen eltérnek*, röviden valamennyit meg kell ismertetnünk.

Első tudósítás: «Lón pedig, hogy a mint az úton haladt, Damaskushoz közeledék. És nagy hirtelenséggel fény villámlá őt körül az égből. És a földre rogyván. *halla szót*, mely ezt mondja vala néki: Saul, Saul, mit kergetsz engemet? És monda: Kicsoda vagy Uram? Az Úr pedig monda: Én vagyok a Jézus, a kit te kergetsz. Nehéz néked az ösztön ellen rugódoznod. És az félvén és rettegven, monda: Uram! mit akarsz, hogy cselekedjem? Monda az Úr néki: Kelj fel és menj bé a városba és megmondják néked, mit kelljen cselekedned. A férfiak pedig, kik Saulussal elindultak vala, állanak vala szótlanul, kik jóllehet *hallják vala a szót*, de *senkit nem látnak vala*. Felkelvén pedig Saulus a földről, és felnyitván az ő szemeit, senkit nem lát vala; azért kézenfogva vezérelvén őt, bévivék Damaskusba, hol volt semmit nem látván harmadnapig, és nem evett sem ivott.»

Második tudósítás: «Lón pedig mikor mennék és közelgetnék Damaskushoz, úgymint délkor, hogy nagy hirtelenséggel az égből nagy világosság vett engemet körül. És leesém a földre, és hallék szót, mely ezt mondá nékem: Saul, Saul, miért kergetsz engemet? Én pedig felelék: Kicsoda vagy Uram? És monda nékem: Én vagyok a názárethi Jézus, kit te kergetsz. A kik pedig velem valának, a világosságot láták és megrémültek, de annak szavát, a ki velem szól vala, nem hallották. Én pedig mondék: Mit cselekedjem Uram? Az Úr pedig monda nékem: Kelj fel és menj el Damaskusba: és ott megmondják néked mindazokat, a melyek elrendeltettek tenéked, hogy azokat véghez vigyed. Mikor pedig nem látnék annak a világosságnak dicsősége miatt, kézen fogva vezetettvén azoktól, a kik velem valának, Damaskusba menék.»¹

Harmadik tudósítás: «E közben Damaskusba is

¹ Ap. cs. 9. 3—9.

elmenvén a papifejedelmek hatalmokkal és engedélyökből. délben, Király! az úton látánt, hogy az égből napnak fényességét felülmúló világosság villamol körül engemet és azokat. kik velem együtt úsztak. Mikor pedig mi mindnyájan lerogytunk volna a földre, hallék szózatot, mely én hozzám szól vala és ezt mondja vala zsidó nyelven: Saul, Saul, mit kergetsz engem? nehéz néked az ösztön ellen rugódoznod. Én pedig mondek: Ki vagy Uram? És az monda: Én vagyok a Jézus, kit te kergetsz! De kelj fel és állj lábaidra: mert azért jelentettem meg magamat néked, hogy téged szolgává és bizonyossággá tennélek mind azokban, a melyeket láttál. mind azokban, a mikért én majd megjelenek néked, megszabadítván tégedet e néptől és a pogányoktól, kik közé most tégedet küldelek. Hogy megnyissad nekik szemeiket, hogy térjenek a setétségből a világosságra és a Sátánnak hatalmából az Istenhez, hogy bűnnek bocsánatját és a megszenteltettek között osztályrészt vegyenek, az én bennem való hit által.¹

E három tudósítás mind egy azon, t. i. az Ap. cselekedeteiről írott könyvben található.

Eltételezve itt az Ap. cselekedeteiről írott könyv történeti hitelességétől, alapjellemes célzatától, ha pusztán magukban vizsgáljuk meg a tudósításokat, igen komoly kétségek merülnek fel az általok elbeszélt esemény objectiv valósága iránt.

Abban egyként egyeznek a tudósítások, hogy Pál megtérését merőben *mechanikus* álláspontról fogják fel, az az, mint minden magyarázó előfeltétel s természetes közvetítés nélkül lefolyó külső természetfeletti csodat tüntetik elénk. Pál megtér, mert ott a damaskusi úton hirtelen égi világosság veszi körül: megjelenik neki érzéki alakban a Jézus, mint Krisztus. Megtér, mert *lát* és *hall*. Hite tehát kizárólag külső bizonyoságon alapul.

Hogy mennyire méltatlan Pál szelleméhez e szellemte-

¹ Ap. cs. 26. 12—18

len felfogás, arról lesz alkalmunk bőségesen meggyőződni. Itt csak azt az egyet kívánom kiemelni, hogy Pál szerint a hit egyáltalán kizárva minden *érzéki* mozzanatot s meghatározottságot, lehetetlen, hogy épen az ő saját hite pusztán érzéki Krisztusjelenésen alapult legyen. Hiszen ő *eszteleneknek* nevezi a galáciabelieket, mert *testtel* (körülmetélkedéssel) akarják bevégezni azt, a mit *szellemmel* kezdtek. (Gal. 3. 3.)

S még inkább növekednek kétségeink, ha a részleteket vetjük egybe. Tény ugyanis, hogy magát a csodás eseményt s annak lefolyását mindelik tudósítás másként adja elő.

Az első tudósítás szerint, mely az Ap. cs. szerzőjének elbeszélése, Pál földre rogy, szózatot hall, kísérete pedig némán ott áll, hallja a hangot, de nem lát senkit!

A második tudósítás szerint, mely Pál beszédeként szerepel, a kíséret látja a világosságot, de nem hall semmit.

A harmadik tudósítás szerint pedig, mely szintén Pál beszédeként szerepel, mindnyájan földre rognak s itt az égi hang magának Pálnak adja tudtára azon dolgokat, miket az előző tudósítás szerint majd csak Damaskusban fognak vele közölni.

Hát e nehézségek miatt bizonyára kétszeres érdeklődéssel fogunk tekinteni a negyedik tudósítás elé, mint a melyre magának Pálnak egy oly levelében találunk, melynek hitelességét eddigelé még egyetlen egy kritikus sem támadta meg.

Negyedik tudósítás: «Tudtotokra adom pedig Atyámfiái, hogy az az evangyéliom, melyet én hirdettem, nem ember szerint való; mert én is nem embertől vettem azt, sem pedig nem tanítottam arra, hanem a Jézus Krisztus kijelentése által. Mert hallottatok, mint forgolódtam én régente a zsidóságban, hogy én felette igen háborgattam az Isten egyházát és azt pusztítottam. És felülmultam volt a zsidóságban sok kortársamat az én nemzetségemben, mivel felette nagy buzgósággal tartottam magam a rendelésekhez.

melyeket az én Atyáimtól vettem vala. De mikor tetszett az Istennek, ki az én anyám méhétől fogva elválasztott engem és az ő kegyelméből elhivott, hogy kijelentén *bennem* az ő Fiát, hogy hirdetném őt a pogányok között: azonnal nem tanácskoztam a testtel és vérrel.»¹

E tudósításból az első pillanatra kitűnik, hogy maga Pál arról a csodás eseményről, mit az Ap. cs. elbeszél, oly alakban, mint az ott meg van írva, mit sem tud. Az apostol saját megtérését, előzetes isteni határozatra, kegyelmi tényre: **belső kijelentésre** ἐν ἐμοὶ ἁποκαλύψαι — vezeti vissza. De ebből még nem szabad azt következtetnünk, hogy az apostolnak a damaskusi úton nem is jelent hát meg *külső képen*, mondjuk abban a csodaszerű természetfeletti glóriában, dicsőségben — δόξα — a Krisztus; sőt ellenkezőleg minden bizonynyal megjelent, csakhogy ez esetben a *Krisztus-jelenés* többé már nem természetellenes csoda, hanem a *Krisztus-kijelentés* természetszerűleg közvetített eredménye. S valamint a *Krisztus-kijelentés* feltétlen benső bizonyosságú alapja Pálnál a Krisztus-jelenésnek, úgy a *Krisztus-jelenés* feltétlen külső bizonyosságú alapja Pálnál az ő *apostolságának*.

Igen! — azt nem szabad senkinek sem tagadni, hogy Pál egyenesen Krisztus csodás megjelenésére alapítja az ő apostolságát, az ő apostoli jogait. Olvassuk meg ez állítás bizonyosságára I. Kor. 9. 1-et. «Nem vagyok-e — kérdi — apostol? Nem *láttam-e* Jézus Krisztust, a mi Urunkat?» Bizony ép úgy látta ő a megdicsőült Urat, a miként látták őt a többi apostolok. Megjelent ő neki is. A különbség közte és a többiek közt csak az, hogy amazoknak már előbb, neki *utoljára*. «És megjelent Kéfásnak, azután a tizenkét tanítványnak. Azután megjelent többnek ötszáz atyafinál egyszerre, kik közül sokan élnek e mai napig, némelyek pedig elaludtak. Azután megjelent Jakabnak, azután mind az apostoloknak. *Legutolszor pedig mindenek között nekem is*

¹ Gal. 1. 11—16.

mindegy idétlennék megjelent. Mert én az apostolok között legkisebb vagyok, ki nem vagyok méltó arra, hogy apostolnak neveztessem, azért mert háborgattam az Isten anyaszentegyházát.»¹

Ezekből világos, hogy tehát megjelent neki a Krisztus külsőképen is, de a Krisztus ezen külső megjelenésére — mint megjegyeztük — fényt épen ama *benső tény* vet, melyről a galáciabeliekhez írott levél emlékezik meg, t. i. *az Isten fiának ő benne történt kijelentése.* Épen azért a damaskusi eseményt sajátkép nem *jelenségszerű*, hanem csakis az apostol szellemélete titokzatos mélyében gyökeredző *eszmei* oldaláról közelíthetjük s érthetjük meg. A külső ténynek a benső tény képezi a nyitját, magyarázatát. Ha Isten az apostolban ki nem jelenti a maga fiát, akkor az apostol nem látja meg soha a megdicsőült Krisztust. S így bár az *apostol megtérése* végelemzésben *transcendens, isteni szellemhatáson* alapul, — *történeti valósága* szerint *személyes szelleméletének természetszerű eredménye* az s ennyiben a *tudományos analysis* tárgya. Mert — mint Hausrath mondja — «eben das ist Wissenschaft, die natürlichen Mittelglieder des grossen Geheimnisses alles Lebens nachzuweisen».²

A tudomány feladata tehát azon alapokat is megjelölni, a melyeken Pál megtérése nyugszik s mint természet-szerűleg közvetített tény felfoghatóvá válik. S ime Pál apostol megtérését, eltekintve a jelzett transcendens isteni alaptól, a melyre ő maga is ráutal, midőn azt mondja, hogy «Isten őt anyja méhétől fogva kiválasztotta s az ő kegyelméből elhívta», megérthetjük egyrészt

1. *személyiségének*, másrészt
2. *messiási eszméjének sajátosságából.*

A személyiség sajátossága világosságot vet a csodás látomás keletkezésére, a messiási eszme sajátos-

¹ Kor. 15. 5—9.

² Neutest. Zeitgeschichte. II. Th. 445. 1.

sága, ill-tőleg átalakulása pedig megokolja a csodás látomás szükségességét.

Ismerkedjünk meg első sorban *az apostol személyiségével.*

Pál apostol egész valója szerint eredeti egyéniség. Párját. mását hiában keressük. Mint ember csupa ellentét. s ennek daczára mégis egységes, harmonikus, kiforrt, határozott jellem. **Egyénisége, alapellentéte nyilvánul szellemi és testi életében.** Innét, hogy bárhol jelenik meg, környezetére a legkülönfélebb hatást gyakorolja. Ő maga is érzi ezt s leveleiben többször igen ügyesen utal rá.

Ellenfelei szemére vetik, hogy velök szemben ugyan alázas, de távol tőlük nagyon is bátor irántuk,¹ hogy levelei nyomatékosak és erélyesek, de test szerint való jelenléte erőtelen és beszéde fel sem vett;² hogy az emberek kegyét. tetszését vadászsa, hogy hízeleg, dicsvágyó.³ Sőt némelyek ingyenélőnek is készek volnának őt bélyegezni. mert szerintök csak azért nem fogad el jutalmat fáradságáért, mert ravasz, álnok úton akar híveket fogdosni.⁴ S ráadásul még a kétszínűség, megbízhatlanság vádjával is sújtják.⁵

Hívei viszont rajongva, sőt szinte imádva csüggnék rajta. Ha megjelenik körükben, azt különös kegynek tekintik.⁶ Ugy fogadják, mint Isten angyalát, mint Krisztus Jézust.⁷ S miként gyermekek atyjukhoz, oly őszinte bizalommal közelednek hozzá. Ha bajuk van, ha fennakadnak, hívják, jöjjön, segítsen s ha nem jöhet, küldöttséget menesztenek hozzá tanácsát kikérni. Ha lehetséges volna, szemeiket is kivájnák s odaadnák neki.⁸ Csak egy kifogásuk van ellene. egy ok miatt nyil ajkuk panaszra, t. i. hogy nem jó oly gyakran hozzájuk, mint ők szeretnék.⁹

Honnét ez az ellentétes hatás? Ha jól sejtjük, ennek alapja épen az *apostol személyiségében, külső testi saját-*

¹ II. Kor. 10. 1. — ² Kor. 10. 10. — ³ Gal. 1. 10. I. Thess. 2. 6. —

⁴ II. Kor. 12. 16. — ⁵ II. Kor. 1. 17. 18. — ⁶ II. Kor. 1. 5. — ⁷ Gal. 4. 14. — ⁸ Gal. 4. 15. — ⁹ II. Kor. 1. 13.

ságainak igénytelensége s benső lelki sajáttságainak kiválósága ellentétében.

A szellem fenköltsege, gazdagsága, a lángész lebilincselő hatalma, az akarat energiája, törhetlen volta ismeretes az apostolnál. Mi lakik benne, azt ő maga is jól tudja s alkalomadtán büszkén hangsúlyozza. «Mert én vagyok — mondja — az apostolok között legkisebb, ki nem vagyok méltó arra, hogy apostolnak neveztessem, azért, mert háborgattam az Isten anyaszentegyházát. De Isten kegyelme által vagyok, a mi vagyok, és az ő kegyelme én hozzám nem volt hiábavaló, hanem többet munkálódtam, hogy nem mint mindnyájan azok: de nem én, hanem az Isten kegyelme, a mely én bennem vagyon.»¹ S még inkább kitűnik ez a nemes öntudat a következő nyilatkozatából: «Mert a mi intézkedésünk fegyverei nem testiek, hanem erők az Istennek. erősségek lerontására, úgy hogy okoskodásokat rontunk le és minden magaslattal, mely felemelkedik az Istennek esmérete ellen, és minden gondolatot foglyúl ejtünk, hogy a Krisztusnak engedjen. És készen állunk arra, hogy megbüntessünk minden engedetlenséget, minekutána teljessé leend a ti engedelmeségtek.»²

E kiváló szellemi erő és hatalom teszi képessé az apostolt azon mű megoldására, melynek életét szenteli. Pál nem ismer nehézséget, akadályt; nála a szellemi erő maga az akarat, mely a kitűzött cél felé bátran, rendithetlenül tör. E cél: *megnyerni a világot, de nem magának, hanem a Krisztusnak.* Minden tettének ez képezi kizárólagos okát, rugóját. E célra törve, nyugodtan, nemes megadással, sőt örömmel tűr el minden bajt, fáradságot és szenvedést. Sőt a Krisztusért kedve telik még a gyöngeségekben, bántalmazásokban, szükségekben, üldöztetésekben, nagy szorultságokban is. Mert úgy érezi, hogy mikor gyöngélkedik, akkor erős, hogy isteni teleologikus intézkedés az nála, midőn erőtlenséggel küzd, mert Isten ereje épen az erőtlenségben végeztetik el.

¹ I. Kor. 15. 9. 10. — ² II. Kor. 10. 4. 5. 6.

Innét. hogy legörömebb gyengeségeivel dicsekszik. hogy lakozzék benne a Krisztus ereje.¹ E mellett azonban, hogy magasztos isteni célját elérje, a cél szentségével összeférő minden más alkalmas eszközt is felhasznál. Ha kell, tud érvelni, mint senki más; ha kell tud kérni, mint senki más: de ha kell, tud inteni, dorgálni, ostromozni, gúnyolni, mint kevés más. S a mi nála tiszta dolog, t. i. hogy *csak a Krisztust*, s rajta kívül senki mást nem akar szolgálni, akarja. hogy ezt más is elismerje, hogy működését senki tisztátalan. önző indító okokra ne vezesse vissza. Innét az a hódolatra készítő függetlenség, mely az apostolnak egyik legszebb erénye. Midőn mindenkin segíteni kész, ő maga ugyanakkor senkire szorolni nem akar, midőn egész életét mások lelki javaiért hozza áldozatul, ő maga áldozatot senkitől nem kér, s nem fogad el. Még a mihez joga volna. a munkást megillető bér-ről is lemond. s ki nappal a mások lelkét táplálja az Igével. éjnek idején munkaasztalhoz ül és szó, hogy keze keresményéből táplálja testét és senkinek terhére ne legyen. *Ily rendkívül hatalmas és erős szellemű, független egyéniség az apostol!*

De a mily edzett a lélek. oly gyenge, erőtlen, beteges nála a *test*. Pál inkább alacsony mint magas, s inkább vékony, mint vastag termetű férfiú volt. Ezt egy csinos jelenethől következtetjük, mely Lystrában folyt le. Egy erőtlen lábú embert gyógyított meg, ki az ő anyjának méhétől fogva sánta volt, és soha sem járt. A sokaság. cselekedetének láttára. lykaoniai nyelven felkiálta. mondván: «Az Istenek jöttek le mi hozzánk emberi ábrázatban.» És hívják vala *Barnabást Jupiternek, Pált pedig Merkuriusnak.*² De vannak más adataink is, melyek azt mutatják, hogy az apostol testileg jelentéktelen ember s rossz szónok volt. Ezt ellenségei elégszer felhányták. S ha őt magát kérdezzük meg. az ő ajkairól is csak panaszt hallunk testi állapotát illetőleg. Teste gyengeségéről igen sokat beszél. «Tudjátok pedig —

¹ II. Kor. 9. 10. -- ² Acta 14. 8—12.

mondja a galáciabelieknek — hogy én az én testemnek erőtlensége miatt prédikáltam nektek az evangéliomot először. És ti azt a megkísértést, melynek az én testem miatt ki voltatok téve, semminek nem állítottatok, sem meg nem utáltatok, hanem engemet mint az Istennek angyalát, mint a Krisztus Jézust úgy fogadtatok.»¹ Erőtlenséggel ment Korinthusba is, hogy hirdesse a Jézus Krisztust, még pedig a megfeszítettet «Mert nem végeztem volt magamban valami mást tudni ti köztetek, hanem a Jézus Krisztust, azt pedig, a ki megfeszítettett. És én nagy erőtlenséggel, félelemmel és rettegéssel voltam ti köztetek.»² S őszintén bevallja, hogy az ő drága kincse törékeny cserépedényben vagyon, hogy ereje nagysága Istené legyen s nem ő magától való. «E kincsünk pedig vagyon cserépedényekben, hogy annak a cserépedényekben lakozó erőnek nagysága Istené legyen és nem magunktól való.»³

Ámde azt a hitvány testet hatalmas szelleme megedzette s képessé tette, hogy kibírja a szinte kibírhatatlant. Szellemének köszönhette, hogy össze nem tört terhe alatt, hogy ki mindenkép szorongattatott, végkép meg nem szorítottatott, ki kétségeskedett, kétségbe nem esett, ki üldöztetett, el nem hagyatott, ki földre vettetett, el nem veszett, ki folyvást halálra adatott, az életben erősödött.⁴ S ez nem pusztán szónoki alakzat, rideg való nála. A ki nem hiszi, olvassa el szenvedéseinek lajstromát. «Krisztus szolgálói ők? Balgatagul szólok: én még inkább, a fáradságokban bőségesebben én, a sebekben feljebb azoknál, a tömlöczökben inkább én, halálos veszedelmekben gyakorta. A zsidóktól ötször szenvedtem negyven-negyven csapást egy-egy híján. Háromszor verettem meg vesszővel: egyszer köveztettem meg; háromszor voltam a tengeren veszedelemben hajótörés miatt, éjjel és nappal a mélységben voltam. Veszedelmes utakban gyakorta voltam, folyóvizekben veszedelemben voltam, latrok miatt veszedele-

¹ Gal. 4. 13. 14. — ² I. Kor. 2. 2. 3. — ³ II. Kor. 4. 7. —

⁴ II. Kor. 4. 8–11.

lemben voltam, veszedelemben voltam az én nemzetségem miatt; veszedelemben a pogányok miatt; veszedelemben voltam a városban, veszedelemben a pusztában, veszedelemben a tengeren, veszedelemben voltam a hamis atyafiak közt. Fáradságban és nyomoruságban, vigyázásokban gyakorta, éhségben és szomjuságban és bőjtölésekben gyakorta; hidegségben és mezitelenségben. Mellőzve az ezeken kívül levőket. ide járul mindennapi zaklatásom, minden gyülekezet gondja. Kicsoda gyengélkedik, hogy én ne volnék gyöngé? kicsoda botránkozik meg, hogy én ne gyötrődném? Ha dicsekednem kell, az én gyöngeségeimmel dicsekedem.»¹

De hát miben állott voltaképp az apostol ezen testi gyöngesége, baja? Honnét ezen ő panaszhangjai? Az apostol erre nézve közelebbről következőleg nyilatkozik: «És hogy a kijelentések nagysága miatt el ne bizzam magamat, adatott nekem **kínzó tövis**² **a testem számára**, a sátán angyala, hogy gyötörjön engem, hogy el ne bizzam magamat. E miatt háromszor kértem az Urat, hogy távozzék el tőlem, és ezt mondotta nekem: elég neked az én kegyelmem, mivel az én erőm erőtlenségben végeztetik el».³ E nyilatkozatból azonnal világossá válik előttünk, hogy az a tövis, mely az apostolt szurdossa, kinozza, *testi betegség*, hogy ő azt közelebbről *daemonikus bajnak* tekinti, azaz a sátántól eredezteti, s hogy annak magasabb *isteni intentiót s ethikai jelentőséget* tulajdonít.

Állapodjunk meg itt egy kissé, mert most nevezetes ponthoz jutottunk. Azt mondja az apostol, hogy **kijelentései** vannak, még pedig bőven, s e kijelentésekkel szoros kapcsolatba hozza testi baját. Miféle kijelentések ezek? A kijelentések: isteni kegyadomány. Isten egyesekkel közvetlenül érintkezve tudatja az ő akaratát. Ily Istennel való közvetlen érintkezésnek az apostol gyakran volt részese, s minden olyan

¹ II. Kor. 11. 23—30.

² Az a görög szó: *ζόλοφ* jelent minden szúró testet, tövist, szálkát.

³ II. Kor. 12. 7—9.

érintkezése egészen rendkívüli módon, t. i. *önkivületes* — exstaticus — *állapotban* folyt le s *látomás* — visio — alakjában valósult meg. Hát ennek megvan a maga természetes oka *Sajátos* — imént jellemzett — *személyisége* a *látomásokat nála egészen érthetővé teszi*. Az apostol ugyanis egyike azon világtörténeti alakoknak, a kiknél a szellem rendkívüli működése rendkívülileg hat vissza a gyenge testszerkezetre. A történetből tudjuk, hogy nemcsak a vallási, hanem másfajta genieknél is gyakran álltak be u. n. exstaticus állapotok, a midőn a túlfeszített szellemi munka, a megerőltetett gondolkodás az idegrendszert megbénítja s az egyes szerveket természetellenes működésre kényszerítette. Így különösen az agyra gyakorolt nyomás következtében a fül- és szemidegek rendellenes működést mutattak, az illetőnek látomásai, vagy u. n. hallucinációi voltak. Ezt a betegséget tehát tulajdonképp orvosi szóval **idegességnek** nevezhetjük, s tény az, hogy a nagy szellemek rendesen idegesek, ingerlékenyek, a mi természetes is, mert bennük a fogékonyság, a külső hatások iránt rendkívül nagy. De talán merészség az apostolra ráfogni azt, hogy ő ily betegségben leledzett? Igen, az volna, ha ő maga rá nem utalna ezen betegségére, s ha egyszersmind ő maga le nem rajzolná, hogy minő állapot az, a melyben ő a kijelentések alkalmával volt. Olvassuk meg csak II. Kor. 12. 1—4-et. «Dicsekednem nékem nem illik, mert immár át-térek a látomásokra és az Úrnak kijelentéseire. Tudok egy embert a Krisztusban, ki ez előtt tizennégy esztendővel (hogyha testben-é, nem tudom, avagy testen kívül, nem tudom, Isten tudja), hogy elragadtatott volt a harmadik égig. És tudok oly embert (testben-é vagy testen kívül, nem tudom; Isten tudja), hogy elragadtatott volt a paradicsomba és hallott kimondhatatlan beszédeket, melyeket ember meg nem mondhat». S igen jellemző, hogy ezen rendkívüli kijelentéseket ő maga is a legszorosabb összefüggésbe hozza a testébe adott kínzó tövissel. Mihelyt a kijelentések véget érnek s öntudata visszatér: — a testi kínokat teljes mértékben érzi — úgy hogy háromszor is kérte már az Urat, hogy távozzék tőle s

szabadítsa meg a tövistől, — de az Úr felvilágosította őt annak czéljáról: ember erőtlenségében akarja ő a maga erejét kinyilatkoztatni

De ezenkívül is számtalan adattal lehetne igazolnunk, hogy az apostol tényleg egyike volt a legidegesebb, legingerlékenyebb véralkatu embereknek. Hangulata a legváltozékonyabb, a mondat elején indulatos, haragos, s mire a mondat végére ér, már csupa szelídség.¹ Benső életét nem a fenséges nyugalom és a kedélyelemek harmonicus egyensúlya jellemzi, hanem az érzelmek és indulatok contrastja, a harag és szeretet, gyanu és bizalom, mérséklet és kiméletlenség egymást váltják nála. Sokszor a legdrasztikusabb kifakadások hangzanak el ajkain,² s ily hangulatában maró gúnyjával vérig tud sebezni.³ Sőt néha annyira megy, hogy maga is megbánja, a mit tett, s mentegeti magát, hogy nem akarta epébe mártani tollát.⁴ De azért általában több a fény leveleiben, mint az árny, uralkodó alaphangja mindvégig a szeretet marad.

Ezzel az *apostol személyisége sajátosságának* feltüntetésével fényt vetettünk a damaskusi *csodás látomás keletkezésére*. Most áttérhetünk az apostol *messiási eszméjére* s annak sajátosságából érthetővé igyekszünk tenni a damaskusi *csodás látomás szükségszerűségét*.

Milyen képzele volt az apostolnak *megtérés előtt* a Messiásról? Ez a kérdés első sorban tisztázandó, mert a damaskusi csodás látomás tartalmát szükségszerűleg oly képnek kellett alkotnia, a mely az apostol szellemélete körében otthonos, hogy úgy mondjuk megöröködött volt. Más szóval: *a külső látványban tulajdonkép az tárgyassult meg, a mi az egyén belső világában élt.*

Pál — mint tudjuk — igazhitű s vakbuzgó zsidó rabbi, vérmes pharizeus volt. Így hát az ő Messiásképe nem lehetett más, mint a pharizeusi iskolának Messiásképe.

¹ Gal. 4. 12. — ² Gal. 4. 14. I. Kor. 4. 13. — ³ I. Kor. 4. 3. 8. 9. ⁴ II. Kor. 2. 4. Gal. 4. 20.

A messiási remény a számkivetés utáni zsidóságnál nevezetes átalakuláson ment keresztül. Kiemelkedett a particularismus köréből, s némi universalisticus jelleget öltött magára. Ezt látjuk különösen Dánielnél, ki zsidó-theocraticus álláspontból látomásokat alakjában megírott történet-bölcészeti könyvében négy ideiglenes (assyriai, babylon, mész-persai s görög-macedon) világbirodalommal szembeállítja az ötödik örökkévaló birodalmat, melynek megalapítója **«az ég felhőin eljövő emberfia»** létesen. S nyilvánvalólag a hangsúlyt arra fekteti, hogy emez **«emberfia»** vagyis *Messias*, mint természetfeletti eredetű lény egyetemes mennyei birodalmat létesít, a mely úgy fog viszonylani a pogány birodalmakhoz, mint ég a földhöz, ember az állathoz.¹

E reményben osztozkodtak úgy a palesztinai, mint a szórványban élő zsidók egyaránt. — de a palesztinai *pharizeus theológiában a particularisticus irányzat* mégis érvényben maradt. A phariseusok csak a zsidót tekintették az eljövendő messiási ország tagjának, ők a Messiasztól a zsidó nemzet függetlenségének kivívását s világalma megalapítását várták, s ezt csak a pogány hatalmak megsemmisítésével hitték elérhetőnek. Innét az a konok harc, melyet főként a római zsarnokság ellen folytattak.

Pál testestül-lelkestül e párt híve volt. Igen természetes tehát, ha annak messiási eszméjeért és reményeért lelkesült s küzdött. S csakugyan, ha iratait olvassuk, azt látjuk, hogy az ő messiási eszméje ugyanaz, a mi a Dániel-féle: *a dicsőséges, a mennyei embereszméje*. Hogy Pál szerint a Messiasnak szükségkép embernek kellett lenni, azt legbiztosabban I. Kor. 15. 21—22-ből következtethetjük. Ember oka szerinte a halálnak, ember oka a halottak feltámadásának is. Ádám és utódai s Jézus és az ő hívei között szerves összefüggés van.

S milyen ember a Messias? Erre megfelel ugyancsak I. Kor. 15. 45—47. **«Meg van írva — mondja — teremte-**

¹ Dániel 7. 1—28.

tett az első ember Ádám élő lélekké, az utolsó Ádám pedig éltető szellemmé. De a szellemi test nem első, hanem a lelki. azután a szellemi. Az első ember a földből való és földi, a második ember a mennyből való.»

Ez a részlet igen érdekes fényt vet a rabbiból lett keresztyén theologus christologiai álláspontjára. Az egész idézet alapját az ó-testamentomban kell keresnünk s meg is találjuk ott. A Genesisben tényleg *kettős emberteremtés-ről* van szó.¹ Az első tudósítás szerint teremtett Isten embert a «*magá képeire s hasonlatosságára*» s minthogy Isten éltető szellem, lett az ember is *éltető szellemmé*. A második tudósítás szerint teremtett Isten embert a *föld porából* s életlehelletét fujta belé orrán át s lett ez az ember *élő lélekké*. Pál szerint amaz, t. i. *Istenképe*² a *Krisztus*. emez, *föld pora*, *Ádám*. A kettő úgy viszonylik egymáshoz, mint típus és antitypus, eszme és való.

S a miként két ember, úgy kétféle emberiség is létezik. Egyik feje *Ádám*, a másiké *Krisztus*. Amaz érzeki s a történeti fejlődés során előbb, emez szellemi s a történeti fejlődés során utóbb jelent meg. Metaphysikai szempontból azonban előbb teremtetett a szellemi ember, a kit ép ez okon a rabbinusok mint a fejlődés végczélját: Adamus postremusnak vagyis Messiásnak neveztek.

Ime így vall az egész okoskodás — a rabbinusi theologiára.

Ezek után tehát egész bizonyossággal állithatjuk, hogy *Pál eredeti Messiásképe ugyanaz vala, a mi a palestinai pharizeus theologusoké.*

Am sokkal nehezebb kimutatni, *hogyan és mikép alakult át ezen messiási kép a damaskusi úton?* Vannak exegeták, kik azt állítják, hogy az apostol messiási eszmeje kizárólag az ő *megtérése után*, tehát keresztyén korában öltötte azt az alakot, a melylyel leveleiben találkozunk. Más szóval, hogy megtérése után vált a *mennyei fényalak, földi*

¹ Gen. 1. 26. s Gen. 2. 7. — ² V. ö. II. Kor. 4. 4.

szolgaalakká, Krisztus Jézussá. Ez nagy tévedés, mert így tulajdonkép a megtérés motiválatlan marad. S alapjában hamis is ez a nézet. Magának az apostolnak nyilatkozataiból czáfolhatjuk meg. Levelei ugyanis a mellett bizonyítanak, hogy Krisztus képe még megtérése előtt alakult át, s hogy épen ezen átalakulásnak volt szükségszerű következménye maga a megtérés. Gal. 1. 11. s 15—17-ben elmondja az apostol, hogy az ő evangélioma nem emberszerinti, mert nem embertől kapta vagy tanulta azt, hanem *Jézus Krisztus kijelentése,*¹ hogy mikor tetszett az Istennek fiát kijelenteni benne, mindjárt nem közlekedett testtel és vérrel, s nem is ment Jeruzsálemba a régebbi apostolokhoz. S ha megolvassuk II. Kor. 4. 3—6-t, fentebbi állításunkat szintén igazolva látjuk. Az apostol ugyanis Krisztusra vonatkozó képzetét itt is kijelentésre alapítja. Az ő Krisztusképe nem az ő feje találmánya hanem Isten kijelentése benne, azaz szellemében. Isten, ki kezdetben a teremtéskor azt mondta: «legyen világosság»² ő gyújtott világosságot az ő sötét szívében is, ő cselekedte azt, hogy Krisztus arcán az isteni fényt felismerte. S ez az isteni kijelentés épen a damaskusi úton lett osztályrészeül. Az a kérdés, *hogyan, mi alapon történt ez?* mert nekünk azt, a mit az apostol egyszerűen isteni okra vezet vissza, t. i. az ő megtérése tényét, meg kell értenünk, azaz ki kell mutatnunk az *istenti objectiv hatás subjectiv előfeltételét,* azon közvetítő, összekötő kapcsokat, a mik eme végelemzésében isteni tény *emberivé, természetes eseményé* teszik.

Ragadjuk meg a dolgot ott, a hol jeleztük, hogy az apostol Jeruzsálemben, mint dühös pharizeus, pártja messiási eszméjéért rajongva, a keresztyéneket, mint az ő legdrágább kincsének, a dicsőséges Messiásnak, — a mennyei embernek,

¹ Megjegyzendő, hogy Jézus Krisztus itt nem subjectum, hanem objectum. Nem Jézus Krisztus jelente ki neki az evangéliomot, mert hisz Jézus Krisztus maga az evangéliom (örömhír), hanem *Isten,* az által, hogy Jézus Krisztust az ő fiát kijelentette benne.

² Gen. 1. 3.

fényalaknak ellenségeit, a názárethi Jézus nevével meggyalázóit üldözi. A megfeszített Jézus: Krisztus, Messiás! Hisz ez istenkáromlás. Igen! a kereszt, ez volt az ő botrányköve. Ot Jézust Messiásnak addig el nem fogadhatta, míg a kereszt problémáját meg nem oldotta. S a kereszt problémájával foglalkoznia kellett. Midőn mint a cyliciai zsinagóga tagja társaival együtt hevesen vitázott az első keresztyén hívőkkel, különösen Istvánnal, midőn elfogatásuk alkalmával ő is oda-kísérte őket a főtanács elé, sőt utóbb a vesztőhelyre, bizonynyal nem volt figyelmetlen, tétlen néző, hallgató. A mélyelmű theologus bizonyosan feszült lélekkel hallgatta a keresztyén mártýrok önvédelmi beszédeit, s mint tudós, elemzés, bonczolás alá verte Istvánnak ama nagy szónoklatát, melyet az Acta is közöl s melyben a vádlott az ó-testamentomi történet egész folyamából vett adatokkal bizonyítgatja,¹ hogy Jézusnak szenvednie kellett, mert hiszen a próféták közös sorsa szenvedés volt. Pál mindezt hallja, s a mi fő, hallja, hogy ellenfelei az **Írás** szavával erősítik állításukat. Természetes, hogy rá nézve, a kinél *az Írás szava Isten szava*, első kérdés: hát van-e csakugyan az Írásban arra bizonyosság, hogy a Messiás nemcsak mint ég királya, mint mennyei ember, fényalak, hanem mint az égnek megvetett, üldözött szolgája jelenhetik meg? Van-e arra bizonyosság, hogy a Messiás osztályrésze gyalázatos halál is lehet? Lehet-e Messiás egy Jézus? Ki úgy ismerte az Írást, mint az apostol, ki annyiszor át meg át lapozta, betüröl-betüre tanulgatta a prófétákat, mint az apostol, az lehetetlen, hogy Ézsaiás egyik legszebb fejezetét, az 53-ikat ne olvasta volna. S minő messiási kép az, mely előttünk e fejezetben feltárul? Ime a Messiás, mint Jahve szenvedő szolgája, a ki magas hivatását igehirdetés és szenvedés által éri el, a ki együtt szenved a néppel, sőt szenved a népért, a nép bűneiért, mert népével solidaritásban állónak érzi magát, a kit megvetnek, elhagynak, megaláznak, de a ki mint bárány hal meg, az élők

¹ Acta 7. 52.

földről elszakasztatik, istenteleneknél leli sírját s zsarnokok közt halálát, mert Istennek úgy tetszett, hogy típortassék, feláldozza magát engesztelésül, s szenvedése és halála által közbenjárjon a bűnösökért, s üdvösségünket kieszközölje. Ezt mondja az Irás! S mi Messiáskép ez? Ugyanaz a kép, a mely István beszédében ragyogott az apostol felé, ugyanaz a kép, a mit az ábránd helyett a való mutatott Jézusban. Ime tehát két különböző Messiáskép: *égi dicsőséges fényalak* és *földi gyalázatos szolgálak* váltogatja egymást az apostol lelkében. Lehetne-e a kettőt egyesíteni, megférne-e e kettő egymás mellett? Ki dönti el e gyötrő kérdést, van-e tekintély, mely hitté emelje a hihetlent? Van. Ez a tekintély az *Írás*. A mit az Irás mond, azt Isten mondja, az Irás pedig azt mondja, hogy Jahve szolgájának szenvedni kell a nép bűneiért, hogy üdve legyen a népnek. Hogy ez a gondolat az apostol lelkében mint sarkalatos gondolat ott a damaskusi uton felvillant, erre nézve erősebb bizonyítékot nem hozhatunk fel, mint azt, hogy az ő egész theologiai rendszerének hogy úgy mondjuk — forgó pontját *Krisztus helyettes engesztelő áldozati halála* képezi.¹ A Messiás ép e helyettes szenvedése által tette a bűnös világot igazzá, pedig az is bizonyos, hogy igazzá kellett tennie (pharizeusi követelmény), mert a Messiás a maga dicsőségében csak igaz néphez jöhet el, a Messiást bűnös nép nem láthatja. S ki ne tudná, hogy midőn az apostol a Messiás engesztelő áldozati halálára, ugyanakkor ép oly súlyt fektet rendszerében a *megfeszített, de feltámadott Úr dicsőséges visszajövetelére*? Amazt eme nélkül soha el nem fogadta volna. De menjünk tovább.

A damaskusi uton, igen természetes, hogy az apostol fejében ezek a nagy horderejű gondolatok még csak forrongásban voltak, mint ködös képzeletek útték, hajtották egymást. Felvillantak, de aztán nyomban még nagyobb erővel nehezedett lelkére az önvád iszonyú terhe. Hiszen, ha ez

¹ I. kor. 15. 3. 11.

lehetséges, (pedig már lehetséges!) ha az a Jézus csakugyan a Jahve szenvedő szolgája volt, akkor te, midőn a keresztyéneket üldözöd, tulajdonkép Uradat, magát a Messiást, az Isten fiát üldözöd, hiszen akkor te Isten ellensége vagy, holott azt hiszed, hogy neki szolgálsz! Olyan vakbuzgó lélek, minő az apostol, egy pharizeus, a kinek egész élete czélja, reménye, vágya a dicsőséges Messziás eszméje körül összpontosul, most, midőn arra a megdöbbsentő tényre ébred, hogy eddigi működése sajátkép élete czéljának merő tagadása, lehetetlen, hogy át ne legyen hatva a megsemmisülés szégyenérzetétől s lehetetlen, hogy azzal az ideges szervezettel, a melylyel bír, a szellem túlfeszített működésének bénító hatása alatt önkivületbe esve, földre ne rogyják. S midőn a földre rogy, úgy hogy nem tudja, ha testben van-e vagy testen kívül (az Isten tudja!),¹ a szellem tovább operál a képzetekkel, mikkel éber állapotban foglalkozott s mi addig csak benső tény volt, most, miként egy álmokép, a külső látomásban, *az apostolra nézve minden kétséget kizáró érzéki képpé válik. Az üldözött Jézus mint dicsőséges Messziás megjelenik néki, ő látja fényes alakját, hallja szavát.*

Kérdezzük már most: ily körülmények közt, s ily előzmények után nem volt-e *szükségszerű* az ő látomása? Én azt hiszem, hogy ezek után megtérését emberi oldala szerint még sem lehet oly érthetetlen csodának, deus ex machina-nak tartani. Persze, a kik az emberi szellem mélyébe behatolni nem igen szeretnek s a vallásos élet jelenségeit merev supernaturalisticus álláspontból vizsgálják, azok botránkozva utasítják vissza állításainkat. Nekik minden áron csoda kell, mert *csak azt hiszik, a mi absurdum.* Innét, hogy magának Pálnak nyilatkozatait, a mik elvégre is egyedül vethetnek világosságot az ő szellemélete benső tényeire, következetesen ignorálva, beérik az Ap. cs. ellenmondásos tudósításaival, melyek a megtérés tényének csakis *külső oldalát, az érzéki*

¹ II. Kor. 12. 2. 3.

képet ragadták meg a nélkül, hogy annak *benső alapját*, magát a *szellemi átalakulást*, a maga szükségszerű elemei szerint feltüntetnék. *S ha legalább azt az érzéki képet értenék!* De vakok szinei iránt. Csodának, mesének nézik benne azt is, a mi egyszerű igazság. A dolog ugyanis úgy áll (s ezt egyenesen fejtegetéseink igazolására hozzuk fel), hogy az Ap. cs. tudósítása, mely a megtérés tényéből — mint mondtuk — csakis a külső, érzéki képet ragadta meg, mint ilyen is legjobb magyarázója magának a benső ténynek. Lássuk meg, ha úgy van-e?

A damaskusi uton — olvassuk az Ap. cs.-ben — hirtelen égi fény világítja körül az apostolt. *Égi fény*, hiszen az apostol szellemi életében — mint láttuk — a Messiáskép épen égi fény alakjában él, a Messiás, a mennyei ember *isteni fényalak*. S most vigyázzunk, mit mond ez a fényalak? Azt mondja talán neki, hogy ő a *Krisztus*? Ennek nem volna semmi értelme. Az apostolt egészen más gondolat háborgatja, t. i. lehet-e a **Jézus** égi fényalak, azaz Messiás? S ime a fényalak így szól hozzá: «Saul. Saul, miért üldözesz engem?» s midőn kérdi: «Ki vagy Uram?» felel: «**Én** vagyok **Jézus**, kit te üldözesz, kit **megfeszítettek**», — de (tegyük hozzá) ki, mint látod, lehet égi fényalak, lehet Messiás. Erre Pál természetesen olyan lelkiállapotba jut, a mire csakugyan találó az az érzéki kép, hogy három napig nem látott, nem evett, nem ivott. Ime, a benső lelki tény analyse érthetővé teszi a külső tény s a külső tényre vonatkozó tudósítás igazolja a benső tény analysisét. Ám hogy nem a külső, hanem a *benső tény*, nem a *Krisztus-jelenés*, hanem a *Krisztus-kijelentés* a lényeges, a fődolog. szóval hogy az apostol megtérése valójában *szellemi* s nem *természeti csoda*, a mellett első sorban maga az apostol tesz kétségbenvonhatlan tanubizonyosságot Legclassikusabb hely e részben II. Kor. 4. 5—6.

E helyen ugyanis ráutal Pál életének legbensőbb titkára. az ő Urban való megtéréseinek kegyelmi tényére, mert hiszen e tényen alapul nemcsak személyes üdvélete, hanem üdv-

hirdető tevékenysége, evangyéliomi szolgálata is. Hirdeti — mondja — nem önmagát, hanem az Úr Jézust, helyesebben Krisztus Jézust, az Urat, mint a dicsőség Urát, mint szellemet. S miért hirdeti? Talán mert magától, mondjuk: önérejből, saját gondolkozása, értelmi reflexiója útján jutott rá, hogy Krisztus Jézus a dicsőség Ura, a szellem? Ha így volna a dolog, miért tagadná? Hiszen neki magának legjobban kell tudnia, ha maga szerzeménye-e az az evangyéliom, melyet hirdet vagy sem? De hát neki nem természete, hogy az igazságot elleplezze, hogy magával dicsekedjék, mikor az Úrral kell dicsekednie. Kimondja hát nyíltan Istenből Isten előtt szólva, hogy az ő igehirdetésének alapja nem emberi, hanem isteni, — közelebb magának az *Istennek* kijelentése, *mert Isten volt az, a ki őt megvilágosította* s e részben is nem e világ Istene, kinél világosság nincs, de van sötétség, hanem *az az Isten*, a ki így szól: *a sötétségből világosság világoljon. A teremtés Istene, kinek «legyen» szavára lett világosság,*¹ volt az, a ki az ő szívében is miként *fényes nap* feltűnt, ki az ő szívében is *világosságot* teremtett. Mert Pál is azok közé tartozott, a kiknek szíyükön annakelőtte lepel vala, kiknek szívét ép e lepel miatt sötétség boritá s kiknek értelmük megkeményítettet, t. i. Izrael fiai közé. De lehullott a lepel szívéről s a lepellet eloszlott a sötétség. Ki egyszer már a sötétségből világosságot teremtett, a világosság Istene megvilágosította, újjáteremtette az ő szívét is. *Szívében*, azaz lelki élete legbensőbb rejtékelyén, központjában, épen ott, azon a helyen, a melyet a mózesi lepel sötétségbe borított, ott ment végbe *a szellemi újjáteremtés* csodája, ott jelent meg Isten mint fény, mint szellem a maga dicsőségében. Hogyan, mikép történt az, hogy Isten kijelentette az ő fiát, a ki szellem, benne? — azt az apostol közelebbről nem magyarázza meg, mert nem is magyarázhatja meg, hiszen ez az ő *hitének, újjáteremtettségének szent mysteriuma*. Egyet tud csak

¹ Gen. 1. 3.

teljes és közvetlen bizonyossággal, hogy szívéből a sötétség eloszlott s ugyanott a világosság feltűnt, hogy új emberré lett, új elvvel s új czállal. De ha erről nem is szól, azt megmondja határozottan, hogy mi volt ezen ő benső átalakulásának isteni czélja, a midőn kijelenti, hogy Isten a végett világolt szívében, hogy ő is *világoltassa Isten dicsőségének ismeretét Krisztus arcán*. Más szóval: Isten kijelentette az apostolban a maga fiát, a Krisztust, mint szellemet. Krisztus tehát sajátkép az a fény, a melylyel Isten feltámadt, felkelt az ő szívében, s ha Krisztus az a fény, Krisztusban vétetett le a sötétség leple az ő szívéről, — ebből pedig foly, hogy tehát az ő evangyeliomának, az ő üdvhirdetésének tárgya sem lehetett más, mint a mi neki magának üdvösségévé lett, t. i. Istennek Krisztusban való dicsősége. De ugyancsak ebből következik az is, hogy tehát az ő evangyeliomi szolgálatának czélja sem lehetett más, mint Isten ama dicsősége ismeretének terjesztése, melyet ő a benne kijelentett és előtte külsőképen concret objectiv alakban is feltűnt Krisztusnak arcán látott.

Ezzel — azt hiszszük — Pál megtérését, ha nem is objectiv isteni, metaphysikai, de legalább subjectiv emberi, történeti oldala szerint a tudományos analysis segítségével érthetővé tettük. Természetes, hogy maga a megtérés ott a damaskusi úton csak elvi szempontból fejeződött be. Az új, mondjuk — kegyelem-igazság, mint fény felvillant az apostol szívében, de emez igazság tartalmának értelmi reflexio útján való rendszeres kifejtése s megalapítása, szóval az evangyeliomi világnézet felépítése ekkor még csak megoldandó feladat volt.

Pál e feladatot is megoldotta, midőn élete további folyamán szellemének most még inkább csak sejtésszerű igazságát tiszta s világos öntudatra emelte s a világ közkincsévé tette.

Dr. Masznyik Endre.

JANSSENISMUS A TÖRTÉNETÍRÁS TERÉN.

«Was an uns böse ist, das
nutzen sie auf, des andern
guten schweigen sie.»

Luther, Tischreden IV. 154.

I.

A majnai frankfurti Luther-gymnasiumnak egyik meglehetősen beteges tanára, *Janssen János*, néhány évvel ezelőtt «*Geschichte des deutschen Volkes seit dem Ausgang des Mittelalters*» cím alatt a breisgauai Freiburgban egy nagyobb szabású történeti munkát bocsátott közre, melynek ma már 5. kötete áll előttünk, s a melylyel nagy feltűnést keltett kath. és prof. körökben egyaránt. E feltűnés, mely ma már *nálunk is*, még pedig magas püspöki ajkak ünnepi beszédeiben észlelhető, nem annyira e történeti mű tartalmában vagy történeti becsében, mint inkább annak *sajátságos irányzatos kompozíciójában* leli magyarázatát.

A modern catholicismus rendszere és irányzata a mult időkre, főleg a reformációt megelőző középkorra alkalmazva képezi Janssen műve megértésének kulcsát. *Janssen történetírásának célja a reformáció előtti kort Németország vallásos-egyházi és nemzeti virágzása idejének tüntetni föl, s ezen kulturális «aranykorszaknak» erőszakos gonosz felforgatásáért Luthert, «a vallási örjögöt» és művét, a reformációt mint átkos forradalmat tenni felelőssé.* E végből a fényesen kiállított s számos kiadást ért kötetekben sajátosságosan csoportosítja az adatokat, a Lutherről szárnyaló híreket általános mondáknak veszi, a régebbi papistikus legendákat ügyesen a történelmileg beigazolt tények álarca alá rejti. időrendileg elkülönített tényeket természetellenes módon egybekovácsol, idézeteit Luther s a többi reformátorok irataiból természetes összefüggésökből kiszakítva használja, hivatkozik ma már nem létező vagy olykor apokryph Luther-levelekre.

az u. n. kényes helyekből meg nem engedhető következményeket von stb., s mindezt szinleg a források alapján teszi, sokat szószerint is idéz azokból. úgy, hogy a *laikus* hajlandó Janssen irányzatos állításainak elfogadására.

Helyesen emeli ki a «Budapesti Szemle» kritikusa, hogy itt «*a történetírót a theologus váltja föl*», ki a középkori katholicismus üdvös befolyását a nyilvános életben oktatásban, tudományban, művészetben s a közgazdaság minden ágában a jó cselekedetek érdemet szerző és üdvözítő dogmájának, a XVI. század romboló hatását a kultúra terén pedig a reformációnak, s a hit által való megigazulás sarkalatos alaptanának tulajdonítja. Szóval, Janssen történetírásának mottója az, hogy *Németország virágzó kora a kultúra minden ágában a középkorban keresendő*, s főleg a középkor utolsó századának, emez «*aranykorszak*»-nak föltüntetéseben még a nagy Ranke is tévedett s mindez az egyház nagyobb dicsőségének emelésére szolgál.

Képzeltetni, hogy *a középkort dicsőítő eme történetírás* csakhamar követőkre talált s a katholicismus ama z alombeli aranykorának dicsőítésében nem ismertek határt, s míg a reformáció, melynek jelképe Janssen szerint Dürer A. Melancholiá-ja: csupa kétség, nyugtalan kételkedő kutatás, kifáradás, sőt kín és bűn, mely csak testvérvizsályt, fejedelmi absolutismust, törököt és általános sülyedést hozott; addig a középkor, a melyet Dürer Szent Jeromosa jelképez, csupa haladást mutat s a XV. században még a közgazdaság haladása is lépést tartott a nevelés, tudomány és művészetek fejlődésével. Janssen történetírásának üdvös hatása, mint magát egyik magyar főpapunk kifejezi. közelebbről abban nyilvánul, hogy «ma az országok, a városok, a családok könyv- és levéltárai megnyitlak s az annyira gyalázott (?) kornak sokáig eltemetett és befalazott tanui megszólalnak, elfeledett események fölelevenítettnek, elferdített tények helyreigazítottak, sok részrehajló ítélet helyesbítettik, a tudomány és művészet kincsei meglepő világításban állanak elő stb.»

Az emberiség *kulturtörekvései* Janssen szerint párat-

lanok a középkorban, a melyek a cselekedetek érdemetszerző jellegének s az arról alkotott kath. egyházi-dogmatikai fogásnak egyenes következményei. *E törekvéseket lerombolta a sola fides s az azon alapuló reformáció*, mely ártalmára volt úgy a keresztyén erkölcsöknek, mint a tudományok és művészeteknek. A reformációtól körülbelöl 1618-ig terjedő időszakot tárgyalja Janssen művének 2—5 köteteiben. *A XVI. század a fényes XV-díkivel szemben a rombolás s a barbarismusra való visszatérés ideje*, a melynek jellemzésében, mint a «Budapesti Szemle» kritikus helyesen jegyzi meg teljesen megfordítja Janssen a maga szemüvegét, *teljesen rossznak találja az alapot s még a fölületen sem vesz észre semmi jót*, szemben a középkor utolsó századának fényes rajzával, a hol megfordítva *a rosszat csak a fölületen látta, az alapot azonban teljesen hibátlannak találta*. S a mit mi reformációnak mondunk, az nála azonos a *forradalommal*, a mit a teremtő szellem időszakának, vagy a nagyhirű *Döllinger* szerint az isteni gondviselés kiváló művének tartunk azt ő egyenesen átkos rombolásnak deklarálja. A vallásos erkölesi érzés, a nemzeti és politikai tudat hanyatlása és általános sülyedése, a reformáció műve, mely az ősi vallás elvetésével az összes nemzeti hagyományokkal is szakítani volt kénytelen. Helyesen jellemzi e történetírást *Hase*, a prot. egyháztörténetírás jenai nestora újabbi művének eme szavaival: «Was *Riffel* mit wenig Heschick versucht hatte, hat *Janssen* quellenkundig durchgeführt, um geschichtlich zu erweisen, dass die s. g. Reformation, zunächst die deutsche, wie sie dem folgerechten Katholicismus sich darstellte, eine durch dämonische Kräfte getragene Empörung gewesen sei wieder göttl. und menschl. Recht, dazu eine Verwüstung der dem XV. Jahrhundert entsprossenen Keime einer wirklich katholischen Reform», mely kath. reformnak főképviseelőihez Janssen Cusa Miklóst, s kaisersbergi Gailert, a híres strassburgi prédikátort sorozza. Ezen «igazi kath. reformátorokkal» szemben Janssen megtagad Luthertől és reformátortársaitól minden érdemet, mivel

Németország fényes korszaka 1450—1500-ig keresendő, míg a reformáció csak a sülyedés és hanyatlás útjait jelzi.

Janssen irányzatos jellegű történetírása főleg *Luther* személyének jellemzésénél tűnik fel a maga valójában. Érzéke sincs Luther lelkiismereti küzdelmeinek, reformátori tanainak és működésének objektív méltatása iránt, s legfeljebb az ékes-szólás az, a mit benne elismer. «Jezsuita módjára bánik el Luthernek nagyszerű, erőszakos, a pillanat hatásait híven visszatükröző, szenvedélyes s tréfáiban nem igen válogatós őszinteségével. Nem tesz különbséget Luthernek hatalmas reformátori röpiratait, bibliafordításait, kommentárait s a mások által följegyzett Tischreden-ek között. Janssen szerint ezek mind ocsmány iratok, a melyekben a sektarius düh által vezettetve, minden lehető piszokkal igyekezett a pápát, papságot, kath. egyházat stb. bemocskolni. Lehető megvető jelzőkkel ismerteti Luther egyházi és irodalmi működését, nehól a szájalom egy bizonyos nemével kíséri lépteit s forrásainak egyoldalú irányzatos felhasználása szinte boszantó. *Lelkiismereti küzdelmeit egyszerűen őrzöngésnek vagy skrupulozitásnak mondja,* és művét, «az újítant», a megtisztított krisztusi evangéliomot olyannak tekinti, mint a melyet «a kormányok toltak a népre, mely a régi kath. időt vissza-kivánta».

Ily czélzatosan írott mű a német prot. theologusok és történészek figyelmét ki nem kerülhette. Egy hazai kath. közlöny szerint pláne «*valóságos revolucziót keltett Németországban*». «Pályadíjakat tűztek ki megczáfolására, de Janssen egyetlen adatát sem tudták megdönteni. A kisebb, de józanabb rész elhallgatott, a kik pedig jóakarólag keresték az igazságot (?), azok megtértek. *A conversiók egész sora, melyet munkája által előidézett, Janssen legédesebb jutalma*». Persze ily sekrestyés irmodorral könnyű volna a protestáns egyházirodalmat elnémítani! Ez is mutatja művének irányzatát! A prot. írók egész sora foglalkozott Janssen történetírásának kellő méltatásával s valódi értékében való föltüntetésével. Egyenként bírálgatták a középkori vallásosság,

tudomány, művészet és közgazdaság Janssen-féle rajzait, sőt a középkori egyetemekről is kimutatták, hogy azok inkább *a szellem szolgaságának, mint a tudomány és lelkiismeret szabadságának* voltak támaszai. Lutherről adott jellemrajzát pedig páratlan objektivitással *Köstlin*, Luther életrajzának legkitünőbb ismerője és ragyogó tollú írója ismertette «Luther und Janssen» cz. röpiratában, mely sokak előtt fölnyitotta a Janssen-féle pápistas történetírás rejtélyeit. A prot. czáfolatokra «An meine Kritiker» cz. válaszában felelt, a melyben csaknem az érzékenykedés s a sértett történeti hűség álláspontjára helyezkedett, illetőleg váltig bizonyított, hogy «*a tények kifejtése volt egyedüli irányzata*».

Mondottuk, hogy Janssen «tényei» alapján 1450—1500-ig kell keresni a kultura terén Németország nagyságát, a melyet aztán a romboló reformáció, mint általános hanyatlás követte. «Tények» alapján véli kifejthetni, hogy az egyetemek mint «az egyház kedvelt és kiváltságos gyermekei» voltak a tudomány igaz művelői, de feledi vagy szándékosan elhallgatja azt, hogy a «tanítási szabadság» a szellem szolgasága volt, s a «tudomány és lelkiismereti szabadság» a scholastikai theologia bilincseibe volt verve. *Az egyház dogmatismusa és hierarchiai tekintélye nem engedte a tudományok szabad, önálló fejlődését.*

A tudomány mellett főleg a *művészet* fejlődését egyenesen a középkori kath. dogmának, annak későbbi hanyatlását pedig a reformációnak tulajdonítja. E végből hivatkozik a képrombolásokra, a melyek a keresztény erkölcsökkel együtt a ker. művészeteket is aláásták, mi mellett p. o. a képzőművészetekre a renaissance is kárhuzatosan hatott. A kath. dogmákban való hit által teremtett művészi-egyházi remek helyére eltorzult alakok léptek s a gót styl iránt szerinte még csak érzéke sem volt a hitújítás korszakának, a melynek még a boszorkánypereket is tulajdonítja. Különösen haragszik Kranach Lukács képeire, a melyek a pápaság jellemzésével szinte botrányosak voltak. Az «ujtan» tehát a művészetek terén is minden virágzást letarolt!

«Aranykorszaknak» mondja a középkor utolsó századát a *közgazdaság* terén is. No de erre azóta hatalmasan megfelelt *Uhlhorn* apát «Katholicismus u. Protestantismus gegenüber der socialen Frage» cz. nagybecsű művében, mely legközelebbi elnöki megnyitójában a sociális bajok fejtegetésénél *Simor* primás figyelmét sem kerülte ki. Uhlhorn emez «álombeli aranykort» kellő értékére szállította le! A középkor nyomorúságain és az egyház visszaélésein, mint a reformáció indító okain könnyen atsiklik, a mi természetes is oly irónál. ki a pápaság intézményét megtámadott és üldözött Krisztusnak tartja, a kin már csak a kath. kongresszusok jalkiáltásai, protestálásai és rezolúciói segíthetnek!

E virágzó állapotoknak erőszakos felforgatásaért tisztán a reformmozgalmat teszi felelőssé, a melyről az adatok célzatos felhasználása és kifejtése alapján szörnyű sötét képet nyújt. A pápaság zöld virányainak könyörtelen megsemmisítői a «háborító» egyházjavítók, mintha a reformáció nem is a pápai kereszténységen belül keletkezett volna, a melynek nagy hatalma birtokában elég ideje volt a népek böles egyházas nevelésére! Luther irataival fölizgatta a parasztokat, kik aztán vérrel árasztották el a ker. világot. Az ev. fejedelmek hűtlenek, erőszakoskodók voltak, kik üldözték az «egyházat», s még a 30 éves háború is az «ujtan» gyümölcse. Az ágostai béke megbontotta a birodalom s az egyház egységét, mely ma is ideálja Janssen történetírásának. *Egy isten, egy császár, egy hit, egy birodalom volt*, mely vallási tekintetben a pápa, világi ügyekben a császár által kormányoztatott, mely alapon a német egység hívének vallja magát Janssen. *A középkori pápaság és egyház scholastikus világnézetének dicsőítése a modern eszmevilág rovására*: ez Janssen történetírásának kimondott célzata.

E világnézetnek s az annak szolgálatában álló történeti törekvéseknek kellő megvilágítása a *prot. történetírás feladata*. E célznak szolgálatában áll Németországban a «*Verein für Reformationsgeschichte*» cz. dicséretes vállalat.

mely a józan történeti kutatásoknak eredményeit: a reformáció keletkezéséről, az ezen kort mozgató eszméről, tényeiről, személyiségeiről, s azoknak a népelet összes rétegeire gyakorolt hatásáról a műveltebb közönséggel közölni s a kellő érdeklődést azok iránt fölkeltetni van hivatva. 1883 óta a reformáció történetéből összesen 25 speciális monographiát bocsátott közre. Így *Kolde*: műve Lutherről s a wormsi országgyűlésről; *Stähelin*: Zwingliről, *Bossert*: Württemberg és Janssenről; *Walter*: Lutherről az újabb római itélőszék előtt; *Kalkoff*: Alexander pápai követ wormsi országgyűlési tudósításairól; *Vogt*: A parasztlázadás előzményéről; *Schubert*: Róma világoralmi küzdelméről; *Ziegler*: A siléziai ellenreformációról stb., mind megannyi heces munkák Janssen s az újabb római történetírás célzatos «tényeivel» szemben! Azt hiszem, *Irod. Társaságunk* is, mely első sorban a hazai prot. egyházi történetírás művelését, adatainak földerítését és feldolgozását célozza, hasonlóan sok illuziót fog eloszlatni s nem egy kath. történész «tényeit» megvilágítani. a mire égető szükség is van, a mennyiben a hazai prot. felekezeteknek politikai és hazafias vonatkozásait ma már kétségbevonni aligha lehet. még ha nem is helyezkedünk Ranke-Macaulay-féle pártatlan történetírásnak és ítéletmondásnak eszményi álláspontjára.

II.

A protestantismus nemcsak mint *vallási*, hanem mint *tudományos* elv is érvényesült, mely mint ilyen az összes tudományágak, beleértve a theológiát is, szabad önálló fejlődésének szükségességét hangsúlyozta. A protestantismus jelenti tehát úgy a vallási szellemnek, mint az autonom gondolkodó tudatnak reakcióját az uralkodó tekintéllyel s általában a pozitívumnak bilincseivel szemben, a mennyiben a vallásos tudatnak megsértése ellen való protestálás egyúttal elvi protestálás a gondolkodó öntudatos szellemmel való

visszaélés ellen, úgy hogy ez alapon az újabbi időnek teljes szellemi átalakulása egészben véve a XVI-dik században történetileg fellépett protestantismus műve, mely az újabb időnek összes alkotó elemeit foglalja magában. A protestantismus tudományos becse és ereje abban nyilvánul hogy «közvetlen alapúl és alkalmúl szolgál Melanchthon és Grotius, Milton és Locke, Leibnitz és Lessing, Kant és Schleiermacher, Rousseau és Burke gondolkozásának s az őket környező és követő iskolák és írók nagy tömegének». Az autonom személyiség elve érvényesül benne a tekintélynek egyoldalúan értelmezett elvével szemben.

Hogy a *modern bölcsészet* «protestantismus a gondolkodó tudat sphaerájában», a melynek lényege *az egyéni meggyőződés mélységében és közvetlenségében, a kutatás szabadságában és igazságában, tehát a tudás és lelkiismeret azonosságában* nyilvánul a tudás és hit-dogma azonosságával szemben, ismeretes Róma és történetírói előtt is, ép azért ellentétes világnézetről kellett gondoskodnia, mely hasonlóan a *középkori katholicismus* átöröklött eszményében gyökeredzik. Erre megadta az impulzust — jól érthető indokokból — magának XIII. Leó pápa ő szentségének 1879. aug. 3-diki ismeretes *Tamás-encyklíkája*, mely is megjelölte az irányt a philosophiai tudományoknak modern scholastikus ultramontán szellemben való művelésére és fejlesztésére. Ez iránynak nagymestere *Stöckl Albert*, Répássy által honi magyar nyelvünkre is átültetett bölcsészettörténetében, a melynek nyomán a mi temesvári bölcséleti folyóiratunk máris fenhangon hirdeti, hogy *modern bölcsészetről szó sem lehet*, a mennyiben a philosophia fejlődése Cartesius s az angol Bacon rendszerében a maga természetes fejlődési menetéből «kizökkent». *A tomistikus scholastika az egyedüli helyes kath. bölcsészet*, ez az «angyali» philosophia a tudomány valódi remediuma s az egyedüli üdv, hamisítatlan forrás, ezt kell tehát a szeminariumokban tanítani s ily módon a papságot a modern bölcsészeti eszmevilág hatalma elől teljesen elzárni. Cartesius, Bacon, Spinoza, Leibnitz.

Kant, Hegel s más szellemi hősöknek rendszere csupa kín és bán, mivel vallási analogonjuk, a protestantismus szüleményei. *Ez a tudománynak Janssen-Stöckl-féle átalakítása* a középkori dogmatikus világnézet szellemében! Pedig csak a szabadság s az öntudatos gondolkodás talaján tenyészhet a philosophia, mely *önálló háztartásra törekszik* s megúnta a theologiae ancilla szerepét. *A modern bölcsészet csakis antischolastikus, humanistikus és anthropologiai úton haladhat*, ha mindjárt annak fejlődése, mint minden tudománynál, tévedéssel is jár. Az egyházi dogma és Aristoteles aquinói Tamás egyeduralmával és föltétlen tekintélyével szemben, mely a philosophiát önálló fejlődésétől megfosztotta, a szabad tudomány fejlesztése a modern bölcsészet feladata!

A Stöckl-féle tomistikus bölcsészeti iránynak dogmás jellegű középkori elvei nyilván a temesvári bölcseleti folyóirat inspirációja alatt «dekatholizált» budapesti egyetemünkre is elhatottak. A középkori vallásosság, és művészet boldogságának és dicsőségének Janssen-féle magasztalása maga után vont a középkori aquinói Tamás-féle bölcsészet magasztalását is, a melylyel aztán pálezzát tör e történetírás korunkbeli vallásosságunk, művészetünk, erkölcsünk és philosophiánk fölött, a mi természetesen igen kényelmes álláspont, könnyebb lévén a *kész* igazságra hivatkozni, mint azt keresni, átélni és átérezni!

Klinger István egyetemi rector székfoglaló beszédében Janssen nyomán következőleg jellemzi a középkort: «A rege, melyet a vallási meghasonlás (már t. i. a reformáció) a középkor sötétségéről feltalált, a multnak nem ismerése és a mindent kicsinylőleg lenéző felületesség terjesztett, *ma* a tudomány előtt már elvesztette értékét és hitelét. Ma már az el nem fogult tudós (à la *Janssen* és *Stöckl!*) szívesen elismeri, hogy *a középkor rakta le a tudomány alapjait s egyengette útját a további fejlődésnek*». Arról persze a hittudor és rector mit sem tud, hogy éppen *a prot. írónak* van érdemök a középkornak, mint a pápaság és császárság ellentétességének helyes, elfogulatlan felfogásában, s viszont

arról sem tetszett hallani, hogy épen *a középkor volt a szabad kutatáson alapuló tudomány lenyűgözője*, mi mellett Bruno, Vanini máglyája, Camparella börtöne s a forrongó scholastikaellenes humanisták vértanúinak históriája eléggé tanuskodik.

De az érem másik oldalának föltüntetésében is Janssen — most már sötét, szinte pesszimistikus — ismeretes képére s történetirói eljárására ismerünk, ott t. i., a hol a tudomány *mai* szabad fejlődésére megy át. Azt mondja ugyanis Klinger idézett székfoglalójában: *Mig minden tudomány halad: addig a modern philosophia útját csak azon sirok által látjuk jelezve, melyekbe a rendszerek egymást temették.*

«A mit az egyik bölcsész elért, vagy elérni vélt, azt a másik lerontja s tarthatatlanságát kimutatja. Quot capita, tot sensus. *A bölcsészet ekként saját hitelét lerontva, önmagát szánalomraméltó állapotba juttatta, a miből nem következhetik más, mint vissza kell térni amaz alaphoz, a melytől távozva a diasporába jutott s azon alapon kell tovább építeni. S az az alap nem más, mint a középkor, a Stagíríta által alapított, az aquinói szellemóriás által tovább fejlesztett s az «Aeterni patris» nagyszabású körlevél által érdemlegesen méltányolt bölcsészeti irány, a miért is a magyar tudomány érdekében állónak tartaná, ha e bölcséleti irány egyetemünkön is képviseltetnék, e bölcsészet egyetemünkön ily irányban tárgyalatnék, mert csak ettől várható a bölcsészeti tanulmányoknak nagyobb lendülete hazánkban.»*

Ime a középkori bölcsészeti tekintély magasztalása hazai *«dekatholizált»* egyetemünkön! A prof. hit- és tudomány szabadságának, az autonom személyiség elvének megkötése a merev törvényszerű tekintély által! Féltik a középkort magasztaló írók «a felsőbb szellemű, sérthetetlen tekintélyt» a «föloszlato elemtől», a tudományos és lelkiismereti szabadság teremtő erejétől. Hinc illae lacrymae!

Ama Stöckl-féle «új scholastikai» philosophiát, mely «alakját Aristotelestől, eszméit Ágostontól, rendszeres formu-

lázását pedig Aquinói Tamástól nyeri», jelesen világította meg *Weber* boroszloi bölcészettanár «Stöckl's Gesch. der neueren Philosophie. Ein Beitrag zur Beurtheilung des Ultramontanismus 1886.» cz. művében. Az első részben ismerteti Stöckl felfogását a protestantismusról, az újabb államéletről s a modern philosophiáról.

A protestantismusban Stöckl csakis «az egyháztól s az egyházi tekintélytől való szakadást» lát, a melylyel előbb-utóbb «maga a kereszténység megy veszendőbe», mi mellett nála *római egyháziasság és kereszténység* azonos fogalom. A modern állam-szerinte mellözi a lelkiismereti szabadságot s az azzal karöltve járó vallási tanszabadságot, a mennyiben, az egyházi hatalmat az államhatalom eszközévé alacsonyítja le és saját céljaira használja fel. Meggondolhatnák Stöckl s a nagyhangú kath. kongresszusok, hogy a középkorban megfordítva volt a dolog! Az újabb kor emez «állami despotismusa» egyenes következménye a XVI. századbeli reformációnak, mint «egyházi revolúciónak», a melynek szakítása a scholastikával idézte elő a modern philosophiát. E bölcészet «csak skepticismus és materialismus», mely gyakran «a kereszténység», már t. i. a catholicismus «ellen tört». Az egyedüli menedék az «angyali és seraphi» szent bölcelet, mely minden tudománynak tökéletesítésére szolgál, mivel Aquinói Tamás philosophiája «ama fényes bölcészeti csillag, a melynek irataiban államtudományi, jogbölcészeti, kormányzati és emberjogi oly elvek foglaltatnak, melyek a gyakorlati életbe átültetve, az újabbkori felfogásnak alig fognak valamit engedni». És mégis mozog a föld! az rá a feleletünk, a mennyiben az idő kerekeit mégsem lehet visszafelé fordítani, még ha nálunk *Simor* vagy *Schlauch* püspök tolja is azokat!

A középkori világnézetnek *eme* philos. itéletére és felfogására felel a valódi igazság kutatásának szolgálatában álló józan s elfogulatlan tudomány. *Weber* id. művének 2-ik részében arra a következtetésre jutott, hogy *a modern bölcészet Stöckl-féle új scholastikus felfogásának ellentmond*

a történelem célja és szelleme, ép azért természetellenes valami. A modern bölcsészetnek nagyszerű törekvései Cartesius, főleg pedig Kant óta nem voltak sikertelenek. sőt inkább a belső és külső tapasztalat alapján kifejtett ismeretelméletöket a tudomány ma már nem mellőzheti. A modern bölcsészet s általában az újabb tudomány igaz *keresztyn* elven nyugszik, a mely szerint a gondolkodó szellemnek azon elévülhetlen joga van, hogy teljes szabadsággal keresse az igazságot, mely csak akkor méltó e névre, s méltó arra, hogy meggyőződésünkbe fölvétessék, ha tudatunk előtt is igazságnak bizonyul. Még mélyebben és behatóbban fejtegette e gondolatokat államtudományi, jogbölcsészeti s általános történeti szempontból a jenai *Eucken*, Aquinói Tamás philosophiájának legalaposabb ismerője, több rendbeli művében.

Műve 3-ik részében Weber jellemzi a Stöckl-féle történetírást. Több példával igazolja, mikép bánik el Stöckl az újabbkori bölcsészet tárgyalásával, ki à la Janssen ferdíti vagy elére állítja a történeti adatokat s irányzatos céljánál fogva legkisebb érzeke sincs valamely rendszernek objektív felfogására és beható méltatására, a mi különösen Cartesius rendszerének tárgyalásánál tűnik ki. Hogy az egyes philosophiai rendszerek megítélésénél a koronkénti műveltségi állapot, az előbbi rendszerek befolyása s az egyes bölcsészek teremtő egyéni sajátsága alapul veendő, az Stöckl előtt ismeretlen, ki e rendszereket nem *pragmatikai*, hanem irányzatos *új scholastikai* alapon tárgyalja.

III.

Janssen és Stöcklnek 3-ik társa *Norrenberg*, ki «az irodalom egyetemes története» München 1882—1884. című 3 kötetes művében «a *katholikus irodalmi vizsgáldásnak új korszakát*» nyitotta meg, a modern «hitetlenséggel», értsd: a protestantizmussal s a modern eszmevilággal szemben. A történetírásnak ugyanazon egy módja jellemzi Janssen és Norren-

berg művét, mivel oly tények, a melyek tudatunk előtt közvetlenül bizonyosak, úgyszólván, megdönthetetlenek, Norrenberg által elferdítettnek vagy szándékosan mellőzöttek, hogy az olvasóknak «*kész anyagot*» nyújtson s azokat a tudományos kutatással járó fáradságtól megkímélje, mi mellett ezen irányatos irodalomtörténész előtt «kath. és keresztény», «protestáns, hitetlen és pogány» hasonlóan azonos fogalom. A miért is «a modern irodalomról» szóló szemlében «a modern idő szabad gondolkodóit» az oltár szolgálai által mellőzhetőeknek tartja. Ime ez a *Cantu-Caesar és Janssen-féle történetírásnak pozitív gyümölcse «a tényeknek kifejtése» alapján!*

Nagy gonddal ír «a *vidám, istenfélő középkorról*»: de már hohenztaufi Frigyesről, a modern állameszmének emez első hordozójáról azt mondja, hogy «megrontotta a középkort a maga absolutistikus hatalmával és intézkedéseivel», «ki inkább saracenus volt, mint keresztény». Az albigensek üldözését, a melynek felfogásában *Hefele* püspök mellett még *Ranke* is tévedett «a spanyol királyokra» hárítja, sőt a középkori boszorkánypöröket IX. Gergely, XXII. János és VIII. Inceze pápák eme közös produktumát «esztelen prof. ráfogásnak» bélyegezte, holott tudnia kellene, hogy e pörök részint közvetve, részint közvetlenül a pápa föltétlen tekintélyének szüleményei. *Dante* «tévedését» «hazája iránti határtalan szeretetének» tulajdonítja, ki tudvalevőleg — mint azt nálunk az akadémiában Domanovszky is kimutatta — «*Tractatus de monarchia*» cz. művében ama nézetének adott kifejezést, hogy az egyház csak a szellemi, a császár pedig a világi hatalom képviselője s kinek *Divina comoediája* egészen 1791-ig ki volt tiltva Rómából. Gyönyörűen jellemzi *Dantet Huse* ama szavaival: «Dante nem volt ugyan *titkos eretnek*, hanem az egyháznak elsőszülött költője, ki azonban iszonyú ítéletet tartott a hierarchia romlottsága fölött, úgy hogy a purgatóriumba szerette volna átkozni a *Divina comoediát*, ha Olaszország annyira nem istenítette volna költőjét s a világ oly glóriával körül nem övezi, mely fölött a pápának sincs hatalma». Ennyit a középkori irodalomról!

Érdekesen szól *Franciaországról*, «az állami katolicizmus» eme tanítómesteréről. Itt Norrenberg szerint «az összes zavaroknak szülő oka az egyház leigázása». A hierarchia abszolutizmusát teljesen az államinak kontójára írja s «a francia királyok kormányzási rendszerének» tulajdonítja «a forradalmat» is. A hugenották harca «Kálvin fanatikus szellemének» műve, a melyre klasszikus irodalomtörténészünk szerint «a katolikusok a Bertalan-éjjel feleltek». «A revolúció», azaz a reformáció «egyedüli hathatós gyógyszere a trón, a lándzsa s a káté», mivel «a zsarnokság és forradalom csak a schisma s a háresis szüleménye». Hogyan magyarázza most már Norrenberg a *kath. Belgium* forradalmait?!

A *renaissance* korszaka «irodalmi mese», *Erasmust* «szabaddkőművesi humanizmussal» vádolja, a *reformációt* «a ker. élet lazasága» követte, míg nem e «siralmas» állapotokat a *tridenti zsinat* szüntette meg. E zsinat «az újabb kulturtörténet legfontosabb eseménye», s itt Norrenberg halatlan módon tömjénezi a loyoliták fekete seregének.

II. *Frigyes* és II. *József* korszakáról sajátos képet alkot. Vádolja őket «vandalizmussal». *Wessenberget* pedig «felvilágosodott humanizmussal» stb., s általában minden szabadelvűbb irányról csak a megvetés hangján szól. E végből hangsúlyozza «a *kath. irodalomtörténet*» *szükségességét*, mivel a «protestantizmusban nincsen hely a költészet számára s a protest. kegyelemtannal sem a dráma, sem az epos össze nem egyeztethető». A katolikus költők hosszú sorozatánál szól *Shakespeareről* is, kinek «*katholicizmusát*» drámáinak u. n. protestánsellenes helyeiből igyekszik kimutatni, mely téren a *kath. Wetzer* és *Welter*-féle *freiburgi Kirchenlexicon* eljárását követi. Pedig egy *Goethe*, *Gervinus*, *Koberstein*, *Hase* stb. magasztalják *Shakespeare* költészetének és történeti világnézetének «nagyszerű prot. szellemét» s kiemelik, hogy a modern tragédiát személyesítő drámái csak a protestantizmus alapján érthetők meg igazán!

Szinte természetesnek látszik, hogy Norrenberg «klasszikus» irodalomtörténetében *Luther* «grobianizmusa» szá-

mára nincsen hely. Sejtelve sincs azon erőteljes *német prózáról*, a melynek Luther a megteremtője s a helyett azt mondja, hogy «egyházi énekei a régi latin himnuszoknak egyszerű fordításai», hogy nála csak a «vakmerő polemia» új, a melynek szolgálatában állott «a protestánsok marseillaise» is: az «Erős vár a mi istenünk!» Az a nemes egyszerűség és hívő érzelem, mely némely énekeit kiválóan jellemzi, «kath. örökség egy joggatlan örökös kezében», a kinek «ker. dogmatikája sem ment át a ker. vallásos tudatba». Ezzel szemben felette magasztalja a *katholizált költőket*. Stolberget «az irodalomtörténet szeretetreméltó jelenségének és nemes jellemének» mondja s ily irányzatos részrehajló módon bánik el a maga jellemzéseiben Schlegellel, a hirhedt «Lucinde» szerzőjével, továbbá Werner, Novalis, Hensel Lujza, Brentano, Daumer, Hahn-Hahn Ida s általában a romantika képviselőivel, mindenütt magasztalva a «megtért katholicismust» s elhagyva a selejtest és sikamlóst.

Legigazságtalanabb a német irodalom *klasszikus korszakának* jellemzésénél. Weimart «rossz életű czimborák asylumának» nevezi. *Lessing* nyugtalan holygó zsidó volt, ki a tudomány összes ágaiban vándorolt, megtámadva a philosophiát s a theológiát, hogy aztán «Reimarus töredékeivel» támadhassa a kereszténységet. Náthánban «igazságtalan humanismus» foglaltatik s általában érzéke sincs «új kath.» irodalomtörténészünknek *Lessing kritikája* iránt. *Herder* «mint theologus és populárbölcsész romboló bibliai kritikájával s a természetfelettségnek tagadásával még többet ártott a kereszténységnek». Universalismusának «jobb eszméit a königsbergi különczködőtől, Hamantól vette át». S így megy ez tovább! Persze ezek nem voltak «szeretetreméltó» katholizált egyéniségek!

Páratlan Norrenberg janssenismusa s a tudományos tisztaság komolyság ellen leginkább vét a német irodalom klasszikus két fejedelmének, *Goethe és Schillernek* jellemzésénél. Goethe és Schiller költészete, a művelt emberiség eme közkinccse, úgy látszik nem Norrenberg-féle janssenista irodalomtörténészeknek

való, mert a hol már katholicismust kisütni nem tudnak. ott azt tisztességtelenül lerántják. Goethe és Schiller női ismeretségének oly érzékes jelentést ad, hogy igen élénken emlékeztet Janssennél Luthernek Cotta asszonysághoz való viszonyára. Drámáik és költészetük ismertetésénél arra az eredményre jutott. hogy «nem volt bennök jóakarát az igazság (már t. i. a katholicismus) felismerésére «a mint az nála másképp nem is lehetséges, mivel szerinte *«a költészet csakis katholicus lehet!»* Hasonló dolgokat tulajdonit *Schleiermachernek* is, «kinek barátnői (Armin Bettina, Grunow Eleonora, Herz Henriette stb.) a ledérségben nem különböztek a weimári és jenai kulturdámáktól» s ki végül «Herzben, egy közönséges lényben szemlélte az universumot». Schleiermacher vallásfogalmáról, teológiájáról s nagyszerű philos. műveiről még csak tudomást sem vesz.

Ilyen «a kath. irodalmi vizsgálódásnak új korszaka»! «Gyümölcseről ismeritek meg azt», mondja az írás.

IV.

Az *újabbkori misszió történetében* hasonlóan nyilvánul a janssenismus, a melyet legközelebb az igazságnak teljes fegyverzetével felszerelve élesen, de igazságosan világított meg *Warneck* «Prot. Beleuchtung der röm. Angriffe auf die ev. Heidenmission» 1884—85. cz. művében. A misszió elsőrendű kulturális intézmény, mely a ker. vallásos igazságok terjesztésével együtt a műveltségnek is nagy szolgálatokat tesz. «Elmenvén, *tanítsatok* minden népeket!» Krisztus urunk eme parancsának teljesítése a ker. egyházfelekezetek elsőrendű feladata s életrevalóságuk bizonyítéka és kriteriuma.

A mi *Janssen* Németország történetének megírásában, az az angol konvertita *Marshall* «a ker. missziók» története terén, kik rokonok az *adatok irányzatos kifejtésében s az idézés mesterségében is*. Marshall szerint «a kath

misszionáriusok, mint vértanúk, mintaképei a szentségnek, anyagi vallásosságnak, értelmességnek és apostoli hősiességnek, a protestánsok ellenben a testi vallás szolgálatában az erkölcstelenségnek, a miből következik, hogy «*a protestantismus képtelen a külmisszióra*». «Ne tégy hamis tanúbizonyságot» mondja az egyik isteni tilalom!

Marshall szerint a prot. misszió nagyon költséges, úgy hogy p. o. Indiában a prot. ágens 40-szer többbe kerül, mint a katolikus s az egyedül Ceylonra fordított költség elég volna az egész földkerekség kath. misszióinak fentartására. A prot. misszió főleg a biblia s a vallásos irodalom terjesztésében áll. Marshall szerint «valóságos kolportage»; míg a kath. hittérítő «vértanú», mivel «a kereszténység diadalában semmi része sincs a bibliának». Ép azért *elitéli a német és angol külmissziót*, mivel «a protestantismus a maga negatív irányzatával s a testi szabadság hirdetésével képtelen a pogányok megtérítésére». Ily romantikus nymbus s legendaszerű irány mellett persze nem lehet prot. külmiszióról szó.

Warneck kimutatja, hogy Janssen i. v. összes idézetei a «klasszikus» Marshall művéből vannak plagizálva. Úgy Marshall mint Janssen szeret hivatkozni *prot. «Anonymusokra»*, mint teljesen megbízható forrásokra. elhallgatják a a protestánsoknál a jót, önmaguknál a rosszat vagy kedvezőtlen, úgy hogy gyakran a protestantismust a muhamedanizmussal hozzák párhuzamba s végül a római misszió önmagasztalása, deklamációja s regényes jellemzése dolgában szinte kifogyhatatlanok, általában a római misszióknak eme határtalan önmagasztalása mintegy tömjénfüstben jelen meg. E dolgok igen élénken emlékeztetnek «a vatikáni fogoly szalmájára», az egyház «diocletiani üldözésére» s egyéb római legendákra!

Leginkább túloz a kath. történetírás a misszionáriusok áldozatkészségének és vértanúságának jellemzése mellett a *statisztika* terén, a hol Warneck ritka alapossággal és szakértelemmel bírálja Marshall s utána Janssen adatait.

Warneck kimutatja, hogy a kath. misszió évenként 16. azaz 25 év alatt 400 millió márkába kerül s Marshall mégis azt mondja, hogy a sikertelen prot. misszió igen költséges, mert 40-szer annyiba kerül. A Ceylon szigetén működő 5 prot. missziói társulat 1875-ben 550, 523 márkába került, tehát 40 év alatt legfejebb 15 millióba és mégis a *«kath. írók nem túloznak!»* Marshall szerint India részein a megkeresztelték száma 200 ezeret tesz, sőt azok megszámlálása alig lehetséges, míg ugyancsak egy kath. író, Henrion, e számot 20 ezerre teszi. Kinek van igaza? Ha Marshallnak adatai, ki nem számol az évenként kényelmesen megkeresztelték ezreivel, megbizhatók volnának, akkor Indiában — mint Warneck kimutatja — 40 millió kereszténynek kellene lennie, és mégis ugyanazon Marshall később csak 1 millió indiai katolikusról szól, sőt 1857-ben csak 875 ezerről. S másutt is így van a dolog. Délamerikában, ahol a katholicismus 400 éven át minden prot. verseny nélkül működött, kath. bizonyítékok szerint is gyenge a kereszténység s ugyanaz áll a Congóról s a philippinekről is. Japánban kath. történetírás szerint 1 millió kath. keresztény volt s rövid 50 év alatt ugyancsak 1 millió vértanúról szól, tehát *annyi a vértanú, a hány a keresztény!* S ilyen ellentmondásokkal túl van halmozva a kath. missziói történetírás. Kath. számítás szerint Afrikában 2.694,577 keresztény van. Warneck hiteles adatokkal bizonyítja, hogy p. o. a portugáliai misszió által a Congón fölvetett 1 millió kereszténység legfőlebb ezerre teendő s Afrikában körülbelül 268.700 keresztény lakik. E földrésznek prot. missziója 1881-ben 577,600 keresztényt számlál. Ép úgy áll a dolog Ázsiában. A majdnem 9 millió kath. keresztény Warneck szerint 2 millióra szállott le, s újabb *kath. adatok* is bizonyítják, hogy a kath. misszió Indiában meglehetősen terméketlen, míg az alig 100 éves prot. misszió már 700 ezer keresztényt számlál. Még föltünőbb az összehasonlítás a déli szigeteken. Ultramontán kimutatások szerint ott 576,361 kath. keresztény található, Warneck szerint csak 50—60 ezer; míg a prot. keresztények száma 280 ezerre rúg.

Mindezen adatokat egybevetve Warneck azon meglepő eredményre jut el, hogy *a kath. misszió nagy erőlködése dacára is nem löböt, mint 1.653,700 keresztényt számlál, a sokkal fáradságosabb és intenzivebb prot. ellenben 2,245. 600-at*, a mi bizonyítja a prot. misszió előnyét s nagyobb termékenységét a kath. fölött! Ime a *komoly tudományos kritika* előtt mivé lesz a janssenismus!

E föntebbi adatok is bizonyítják, hogyan irnak a katolikusok történetet, mindenütt csodadolgok s szenteltvízes legendák. de sehol történeti érzék, tudatos józanság, a «tények egyszerű kifejtése!» A kath. külmisszióban külső egység s a hierarchiai szervezet a fődolog, az üdvközösség, a belső ember kiépítése mellékes s ez teszi a római misszió felületességét, de egytuttal kényelmét az egyházba való fölvételnél. Érdekesen világítja meg e dolgokat s a prot. külmisszió egyszerű kulturális hivatását *Zahn*, brémai missziói felügyelő. «Ev. und röm. kath. Missionsbetrieb und Missionserfolg» cz. művében s *Warneck* jeles «Missionszeitschrift»-ja. Ideje már, hogy a kath. tudósítások hihetlensége, sőt czélzatos valótansága földerítessék!

* * *

Nem folytatjuk tovább e szemelvényeket, a melyekből máris eléggé kiviláglik a janssenismus, a kath. történetírás lényege és irányzata! *Kész* igazságokkal lép az fel a szorosabb értelemben vett történet, philosophia, államtan, sőt természettudomány terén, mert a Lessing által kiemelt «*kutatás utáni vágy*», az igazság utáni tudatos törekvés, korunk eme természetes követelménye, nem érdekli. Az *átöröklött kath. eszmény* a főczél, ennek szolgálatában kell állani a tudomány és művészetnek, vallás és erkölcsiségnek, állam és társadalomnak egyaránt. Az emberi szellem megkötöttsége s nem az egyéniség szabad megnyilatkozása és kifejtése észlelhető a janssenista tudományosság összes ágaiiban. *középkor és moderneszmevilág* küzd itt egymással szemben, olykor nem épen tudományos fegyverekkel! *A tudományos-*

ság autonómiáját nem szívelheti a kath. történetírás, mely a szabad szellem röptét lenyűgöző hierarchiai tekintély érdekeit szolgálja az emberi szellem összes köreiben. Lándzsát törni korunkbeli vívmányaink fölött a középkori kulturtörekvéseknek föltüntetése és magasztalása által, ez itt a jelszó: ezt szolgálni az «egyház» és tudományosságának feladata.

E törekvés szülte a ma már 60 ezer tagot számláló németországi *Evang. Bund* nagyszerű közösségét, melynek kiadványai hatalmasan védik a prot. érdekeket a «tények» irányzatos kifejtésével szemben. E szövetség ama szükségésekben való egység, melyet Róma igazságtalan fölfegyverkezése és terjeszkedése tett szükségessé. A szabad tudományosság s közelebbről a hazai prot. történetírás érdekeit szolgálja a mi *Prot. Irodalmi Társaságunk* is, a melyhez való tömörülés valóban «az idők teljességének» szüksége vala. Jaj annak, ki e szükségét be nem látja, a szabad prot. tudományosság eszményi céljaiért lelkesülni s tömörülni nem tud!

Dr. Szlávik Mátyás.
theol. tanár Eperjesen.

A HÁZASSÁGJOGI REFORM.

A házassági intézmény lévén az állami és társadalmi rendnek alapja, főfontosságú dolog, hogy a házasság megkötésének és felbontásának feltételei a törvény által oly világosan és határozottan állapíttassanak meg, hogy a házasság érvényességének és megszüntének kérdéséhez szó ne férhessen.

A középkorban, midőn még az egyház hatalmát és befolyását az állam minden rétegeiben érvényesíteni tudta, midőn a nem keresztyének a népességnek számba nem vehető és az állam keretén kívül álló elemét képezték, reá lehetett bízni a házassági intézmény feletti kizárólagos uralmat az egyházra, el lehetett tűrni azt, hogy az egyház ezen uralmat, a törvényhozást és törvénykezést a házassági ügyekben magához ragadta.

mert az egyház egységes és osztatlan lévén az általa teremtett jogállapot is egységes volt.

A reformáció és a jogegyenlőséget dekretált forradalmak ezen jogállapotot halomra döntötték. Az egyház egységes házasságjoga helyébe a különböző keresztyén vallásfelekezetek házassági jogai léptek, és e mellett azon állampolgárok házassági joga is felszínre vergődött, kik nem tartoztak egyik keresztyén vallásfelekezethez sem.

Az állam még ott is, hol polgárainak vallásegysége megengedte volna, hogy a házassági ügy az uralkodó egyház uralma alatt meghagyassék, annak tudatára ébredt, hogy a házassági intézmény, mint a polgári magánjogok alapja és kiindulási pontja az ő fenhatósága alá tartozik és hogy legfontosabb érdekeinek kockáztatása nélkül nem engedheti át ezen intézményt az egyháznak, bár ennek magasztos feladatát és erkölcsnemesítő befolyását ezen téren soha kétségbe nem vonta.

Az állami öntudat ezen felébredésének következménye volt az *állami házassági jog* keletkezése, mely a házassági intézményt a felekezeti igények befolyásától felszabadítva, mindenütt a házassági jog egyöntetű egységes rendezése felé törekszik.

Hazánk e tekintetben még az átmenet korszakában van. A házassági jog egységét minálunk is megtörte a reformáció és a protestánsoknak századokon át folytatott küzdelmei. A zsidókat is emancipáltuk, a polgári és politikai jogegyenlőséget reájuk is kiterjesztettük. Odáig azonban még el nem jutottunk, hogy a házassági jogot a felekezetek kezéből kivettük volna. Nálunk még állami házassági jog nincs. Áll ez katolikusokra, protestánsokra és zsidókra nézve egyaránt, mert habár a protestánsok és zsidók házassági joga legalább részben állami törvények és törvényerejű rendeletek által szabályoztatott, ez még sem állami házassági jog. Csak a forrása állami, de a felekezetek vallási szabványaira lévén tekintettel, lényegére nézve mégis felekezeti jog. Tisztán állami házassági jognak legfeljebb azon néhány törvényintézkedés tekint-

hető, mely az egyes felekezeti jogok egymás közötti viszonyait persze felette hézagosan szabályozza.

E szerint nálunk nincs állami házassági jog, hanem csak államilag elősmert felekezeti házassági jogok vannak, és azért hibás nyomon jár az, a ki nálunk a házasság megkötésének vagy felbontásának érvényességét az állami házassági jog szempontjából akarja kutatni. Ilyen szempontból hiába indulunk ki, mert ilyen nálunk nincs. Az előforduló kérdéseknél ezen dolgot nem szabad a számításból kifelejtenünk.

A nálunk államilag elősmert felekezeti házassági jogok egymással sokban ellenkezően, gyakran előfordul, hogy a mely házasság az egyik jog szerint érvényes, a másik szerint érvénytelen, a mi ott, hol vegyes házasság forog fenn, a hol tehát a házasság érvényessége két különböző, egymással ellenkező jogszabály szerint ítélendő meg, nagy bonyodalmakra és jogbizonytalanságra szolgáltat okot.

Ezen jogbizonytalanság annál tűrhetlenebb, mert büntető törvényünk a magánjogi rendezést megelőzve, büntetéssel sújtja azt, a ki érvényes házassági kötelékben lévén, ismét házasságra lép, bünteti a lelkészt, ki semmis házasság megkötésénél tudva, vagy gondatlanul közbenjár. Igaz, hogy a büntető törvény ott, hol a polgári törvény kételyeket hagy fenn, nem alkalmazható. Igen, de annak meghatározása, van-e kétely vagy nincs, a birói arbitrium dolga, s végre ha némely házasságnál, bár az érvénytelennek ítéltetik, a büntető törvény a magánjogi kételyek miatt nem alkalmazható, akkor is megmarad azon visszásság, hogy a házasságot a büntető törvény nem védelmezi, mert a házasság intézménye ellen vétőt a kérdés vitás volta miatt büntetni nem lehet.

Ilyen körülmények között bátran kimondhatjuk, hogy nincs Európában állam, hol a házasság érvényessége annyi kételynek és vitának lenne kitéve, mint Magyarországon. Okát ennek a felekezeti házassági jogok rendszerében kell keresni és azon tényben, hogy nálunk tulajdonképen állami házassági jog nem létezik.

Ehhez járul még a házassági jogszabványok hézagossága

és a kor igényeinek meg nem felelő volta, a házassági perrendtartás abszolút hiánya a világi törvényszékek előtt folyó házassági perekben, és az egyházi bíróságoknak az autonomia köpenyébe burkolódzó és minden állami ellenőrzést nélkülöző eljárása. Az anyagi jog tökéletlen volta kényszeríti a bírót, hogy az irott jog holt betűitől eltekintve a méltányosság és böles belátás szerint ítéljen, a mi végre oly bizonytalanná teszi a jogállapotot, hogy nálunk a legtöbb házassági per némileg a szerencsepróbálás színében tűnik fel. Az alaki szabályok hiánya folytán a világi bíróságok előtt egy az ügy elhuzására törekvő, lépten-nyomon kicsinyes akadályokat gördítő ingatag judikatura kapott lábra, mely minden perczen változik, s melynek folytonos változása lehetetlenné teszi az alapos és lelkiismeretes perrítelt.

Hozzáadva még ezen siralmas állapothoz azon általános nyomoruságot, melyben peres eljárásunk az írásbeliség nyúge alatt szenved, bizvást elmondhatjuk, hogy nincs jogunkban intézmény, mely anyagi és alaki törvények hiányában a jogállamnak mostohább gyermeke volna, mint a házasság intézménye.

Ugyde a felsorolt bajok és visszasságokon kívül még más bajokban is szenved házassági jogunk, melyek egyenesen a házassági intézmény épségét veszélyeztetik. Értjük az erdélyi házassági bíróságok eljárását, mely lehetővé teszi, hogy hazánkban minden házasság a legselejtesebb okokból, sok esetben per nélkül, egyoldalú folyamodásra, az ellenfél meghallgatása nélkül bíróilag felbontassék. A törvény megadja a lehetőséget, hogy mindenki egyszerű hitváltoztatás által házassági jogát változtathassa, és ezáltal magát illetékes bíróságának hatalma alól kivonhassa.

Ilyen körülmények között a házassági jognak törvény által való egységes rendezése nálunk olyannyira szükségessé vált, hogy szinte hihetetlennek látszik, hogy a kormány ezen a téren még a rendezésre az első lépéseket sem tette meg. A házassági jog végleges rendezése a magánjogi codex részére van föntartva. Ugy de a codexnek minden egyéb részeire nézve

készen vannak az előmunkálatok. csakis házasságjogi részére nézve nincsenek meg azok. A kormány irtózik ezen munkától, mert a vallási béke megzavarásától fél.

Inkább eltűri a legnagyobb rendetlenséget, a legnagyobb visszaéléseket, mintsem hogy a kulturharczot felidézze. A kudarcz, melyet néhány évvel ezelőtt a keresztyén-zsidó polgári házassággal vallott, még inkább elkedvetlenítette őt.

Megengedjük, hogy nálunk a házassági jog államivá tétele felette nagy nehézségekbe ütközik. A kötelező polgári házasság intézménye, mely ezen kérdésnek végleges és egyedül gyökeres megoldása, nálunk ez idő szerint nem népszerű. Sokat rontott népszerűségén a kormány szerencsétlen javaslata a zsidó-keresztyén polgári házasságról, de oka ezen népszerűtlenségnek talán az is, hogy jogéletünk egész történeti múltjában sehol sem találunk szálát, a melyhez a polgári házasság intézményét hozzáfűzhetnők és csakis teljes tabula rasa mellett lehetne nálunk ezen intézményt meghonosítani.

Nem akarjuk e helyütt kutatni, tanácsos és célirányos lenne-e az elodázhatlan házasságjogi rendezést ily gyökeres reformmal megkezdeni. Bizonyos az, hogy ily gyökeres változtatások könnyebben sikerülnek akkor, midőn az eszmék forrongásban és a népszellem vajadásainak kitörései napirenden vannak.

Nem is a házasság megkötésének módja és nem is a pápi anyakönyvvezetés az, a mi házasságjogi állapotainkat türhételenné teszi. A házasság felbonthatlansága az egyik felekezetenél, túlkönnyű felbonthatósága a többinél, a felelősségre nem vonható bírói önkény, mely katolikus és nem katolikus egyházi hatóságoknál egyaránt tapasztalható, a felekezeti házassági jogszabványok összeütközése a vegyes vagy áttérés folytán vegyessé vált házasságoknál és az ebből a házasság érvényességére, a születés törvényességére és a törvényes örökösödésre kiható kételyek, azok a főbajok, melyek a sürgős orvoslást igénylik.

Az államnak tehát első sorban a házasság *felbonthatóságának* és a házassági *biráskodásnak* kérdését kell ren-

deznie állami szempontból, tekintet nélkül az egyes vallás-felekezetek jogelveire.

Ha a polgári házasság ellen az a kifogásunk van, hogy ez népünk jogéletének múltjában nem gyökeredzik, hogy ez idegen növény, melynek nálunk talaja nincs, a házasság felbonthatósága ellen ezen kifogással nem élhetünk. Eltekintve attól, hogy a házasság felbonthatóságának nyomaira már Szent-István törvényeiben akadunk (Liber II. cap. 28.), negyedszáz év óta be van az hozva nálunk a magyarhoni két evangélikus egyházban, az erdélyi reformált egyházban, az ág. hitv. szászoknál, az unitáriusoknál, már régebb idő óta a görög-keleti egyházban, a görög katolikusoknál és a zsidóknál, úgy hogy Magyarország lakosságának nagyobb része nem tekinti a házasságot felbonthatatlan szentségnek. Nem lehet tehát azt mondani, hogy azon törekvés, mely a felbonthatóság általános kötelező állami törvényre akarja emelni, olyat akar, a mi a magyar nép jogi és erkölcsi érzetével ellenkezőnek, és ezt annál kevésbé, mert az a katolikus, a ki a házasság felbonthatatlanságának híve, tisztelet a kivételeknek, ezen tan követője szintén csak addig lesz, míg sorsának kedvezőtlen fordulata által azon szerencsétlen helyzetbe nem sodortatik, hogy a felbonthatatlanság tanát saját cselekvénye és e mellett hitehagyása által kénytelen megtagadni.

A házasság felbontásának megengedése mellett a házasság megkötésének jelenlegi alakja megmaradhat. Csak néhány kivételes esetre vonatkozólag fog kelleni arról gondoskodni, hogy a házasság akkor is megköthető legyen, ha a megkötést a felekezetek megtagadják. Magától értetődik, hogy a keresztény katolikus a házasság felbonthatósága mellett is pro foro conscientiae kötelezve lesz az egyház tanához alkalmazkodni, de ha az állam egyik polgárának a házasság felbontását megengedi, nincs ratio benne, hogy ő azt a másoknak megtiltsa.

Egységes házassági jog mi nálunk csak a házassági jognak állami rendezése és a házasság felbontásának megengedése mellett képzelhető. Másképp az elvi ellentétes jog-

szabványokat ki nem kerülhetjük és a vegyes házasságoknál kész az összeütközés. De valláserkölcsei szempontok is javasolják a házasság felbonthatóságának megengedését. A házassági elválás céljából eszközölt áttérések meg fognak szünni és a clerus, mely maga a felbonthatóság ellen kénytelen küzdeni, valójában köszönetet mondhat az állami törvényhozásnak, ha a katolikus embernek lehetségessé teszi a házasság felbontását, a nélkül, hogy kénytelen legyen hitét változtatni.

Tény az, hogy a jelenlegi állapotok a katolika egyháznak vannak leginkább sérelmére. Nemcsak a gyakori áttérések miatt, hanem azon orvosolhatlan sérelmek miatt, melyeket épen a katolikus fél kénytelen a jelenlegi viszonyok közt elszenvedni. Magyarország hercegprimása minden hatalma mellett sem képes azon ítéleteinek érvényt szerezni, melyekkel a feleket összeitéli; a katolikus vallástól elpártolt felet egy nálánál nagyobb úr «szerencsésebb házasságra felszabadítja» és a katolikus fél birtokon kívül érvényesítheti a házassági viszonyból kifolyó vagyoni jogait, a személyes jogokat pedig elvesztette menthetlenül egy idegen bíróság ítélete folytán!

A házassági elválás kérdése tehát az, mely nálunk első sorban rendezésre szorul. A kötelező polgári házassággal talán még várhatunk, de a házasság felbonthatóságát mielőbb rendezni kell általánosan kötelező állami törvénnyel.

Ezen uton — a kérdésnek állami rendezése mellett — sokkal jobban védhető meg a házassági intézmény, mint az által, hogy a katolikus egyház a házasság felbonthatatlanságának elvéhez ridegen ragaszkodik. Arról, hogy a felbonthatatlanság elvét, mint általánosan kötelező törvényt Magyarországon statuálni lehetne a katolikus egyháznak le kell mondani. Az sem járja, hogy a honpolgárokat két táborba osszuk fel, a katolikus táborba, melyben a házasság fel nem bontható és a nem katolikusba, melyben felbontható. És ha lenne is két tábor, az átjárót nem lehet megszüntetni és a vegyes házasságokat nem lehet megint a kanoni törvény kizárólagos uralmának alávetni.

A történelem rudját visszafordítani nem lehet, a válás-felekezettek közötti paritást nem lehet megszüntetni.

Nem lehetvén tehát a keresztény házasságot a kanoni jog uralmának megint egészen alávetni, az opportunitás azt kívánja, hogy a katolikus clerus Magyarországon oda törekedjék, hogy a házasság intézménye egy semleges hatalom — az államé alá kerüljön, mert az állam által való rendezésnél az egyház legalább némi részben érvényesítheti a katolikus elveket, míg a jelenlegi állapot mellett a katolikus házasság minden oltalmat nélkülöz és fennállása vagy megszüntetése pusztán a házasság felelőseitől függ. Ha azon állana a választás: «kanoni törvény és egyházi törvénykezés uralma a házasság felett», és «állami biráskodás», akkor örülség lenne a kath. clerusnak azt imputálni, hogy az utóbbit válaszszá. De nem ezek között kell választania. Hiszen a kanoni törvénynek jelenleg nincs semmi ereje a katolikus házasság felett, egyszerű hitváltoztatás megsemmisíti azt és kath. egyházi bíróság előtti vegyes házassági valóper tiszta comoedia, melyen minél előbb keresztül kell esni, és az elpártolt katolikus legfeljebb egyet nevet a komolyképű egyházi férfiak szigorú ítéletén, mely őt absolute nem kötelezi, s *mely rá nézve akkor legkedvezőbb, ha ő keresetével elutasítottatik, mert akkor nem nyílik az ellenfélnek alkalma felebbezni.*

Lehetetlen, hogy a katolikus egyház mely belátású férfiai ezen helyzet visszasságát és annak a katolikus egyházi biráskodás tekintélyét lealacsonyító voltát át ne éreznék, miért ragaszkodnak tehát oly birói hatalomhoz, mely nem valóságos hatalom s ha az, legfeljebb abban nyilvánulhat, hogy a valóni akaró felet a per elhuzásával bosszanthatja.

Eszünk ágában sincs az egyház biráskodási jogát házassági ügyekben pro foro conscientiae megszüntetni akarni. A ki lelkiösmeretében csak úgy van meggyugtattva, ha az ügy- és asztaltóli elválasztásra őt az egyházi bíró jogosítja fel, az terjeszszé panaszát ezentúl is az egyházi bíróság elé.

De hogy valaki azért, mert oka van a házasság felbontását kérni, *kénytelen legyen hitét változtatni*, ezt erkölcstelen pressiónak tartjuk, másrészt pedig az állam bírói hatalmának és a polgárok jogbiztonságának nagy sérelmére van az az állapot, hogy míg egy közönséges szolgálati szerződést csak a király által kinevezett, felelős és fegyelmi eljárásnak alá vetett bíró bonthat fel az ország legfőbb bíróságainak felülvizsgálata mellett, addig a legfontosabb jogintézményt, a házasságot felbonthatja oly bíróság, mely az állam fegyelmi hatóságának alávetve nincs, mely ítékezése miatt állami hatóság előtt felelősségre nem vonható, mely bíróság tagjai nem jogászok, de azért mint egyuttal a legfőbb egyházi törvényhozás tagjai maguk csinálják a törvényt, a mely szerint eljárnak és maguk magyarázzák azt legjobb tudományuk és belátásuk szerint.

Távol legyen tőlünk ezt az autonóm egyházi bíróságokkal szemben szemrehányásként elmondani: ők saját szempontjukból egész helyesen járnak el, mert hiszen csak törvényadta jogukat gyakorolják, midőn az állami beavatkozást ítékezésükbe nem tűrik. Tudtunkkal nincs is okuk ilyen beavatkozás miatt panaszkodni, mert az állami kormány a legnagyobb óvatosságot tanúsítja, midőn ily dolgokkal foglalkoznia kell. Azt nem mondjuk, hogy ezen egyházi bíróságok a jelenlegi rendszer mellett egészen nélkülözhetők és hogy feltétlenül károsak. De azt, hogy a jelenlegi állapot, a rendszer állami szempontból visszás és tarthatatlan, hiszszük, hogy ezen bíróságok legnagyobb jóakarói sem fogják elvitatni akarni.

Az egyházi bíráskodásnak legnagyobb hibája végre az, hogy természeti törvény nála az, hogy eljárását és ítékezését *a felekezeti* szempont befolyásolja. Áll ez egyaránt a szentszékekre, valamint a protestáns papi székekre vonatkozólag. Hiába mondja azt a törvény, hogy a protestáns felet a katolikus szentszék ítélete nem kötelezi és megfordítva. A protestáns ember mégis megérzi azt a hideg levegőt, melyben ügye a szentszék előtt mozog és ha másképp nem, az

ügy elhuzása érezteti vele azt, hogy őt nem nézik ott valami jó szemmel. Viszont a katolikus hiába demonstrálja a protestáns papiszék előtt, hogy ilyen meg amolyan jogsértés követtetik el rajta, ha házassága felbontatik. Meg sem hallgatják. A református embernek igazat ad a református, az unitáriusnak az unitárius papiszék, nem tagadhatja meg nozzámenekült hivatól a pártfogást és az *engesztelhetetlen gyűlöletre* hivatkozás — sok fajtalanságot megindokol.

Nem a vallásfelekezethez való tartozandóság teszi a bírót elfogulttá, hanem az egyházi bíráskodás természete hozza ezt magával. Ültessük oda azt az unitárius professort, vagy azt a kálvinista ügyvédet a polgári törvényszék ülnökei közé és ép úgy nem fogja kérdezni azok vallását, a kik felett itélni hivatva van, mint nem kérdezi a katolikus vallásban felnevelt törvényszéki bíró katolikus vagy protestáns ember kér-e tőle igazságot. De ha ott ül a szentszék vagy a papiszék tagjai közt, a legtúrelmesebb ember is kénytelen a felekezetiség természetes befolyásának engedni.

Ezért sem hagyható meg a házassági bíráskodás a felekezeteknél egy oly országban, a hol a vegyes házasság napirenden van. A Justitiának nem szabad a felekezetiség szemüvegén keresztül tekintenie; annak a szeme kell, hogy be legyen kötve.

Sztehlo Kornél.

ISTENTISZTELETÜNK REFORMJÁNAK KÉRDÉSÉHEZ.*

Felolvasásomban *istentiszteletünk reformjának kérdéséhez* óhajtok szólani. Régi egyházi elv az, hogy *ecclesia semper reformari debet*, s ennek állnia kell az egyház benső, lelki életének külső nyilvánulására, a szent és ünnepeyes alakban jelentkező istentiszteletre is. Nem tekintem most czélomnak azt, hogy az istentisztelet fogalmának tudo-

* Felolvasatott a szatmári ev. ref. egyházmegye 1889. április 25-én tartott lelkészértekezleti közgyűlésén.

mányos meghatározását adjam. Szoros összeköttetésben van az a vallással; ha a vallás érzület, akkor az istentisztelet tett; ha az egyik fa, akkor a másik annak gyümölcse; ha az egyik az Istenre tekintő szív érzelmeinek forrása, akkor a másik csendes méltósággal tova haladó folyam. Szépen lehet az istentiszteletet az emberi test egyik éltető szervéhez, a tüdőhöz hasonlítani: a mint ez a levegőből táplálkozik és táplál, úgy amaz a Szentlélek lehetének melegében találja üdítő kútfejét. A mint a körülünk levő levegőnek tisztának kell lennie, hogy éltethessen bennünket: Isten Szentlelkének lehetét is meg kell tisztitanunk minden olyan elemtől, a melylyel azt az emberi gyöngesség, a föld porából fölszálló nem eléggé tiszta athmosphaera beszennyezte.

Istentiszteletünk tisztításáról szabad beszélünk. reformjának kérdését bátran tehetjük megbeszélés tárgyává. Csak azt ne feledjük el, hogy a mi jó magyar népünk erősen conservatív e tekintetben s hogy a rohamos sietés többet árt, mint a mennyit használ a czélbavett jó ügynek.

Nem csak mi beszélünk az istentisztelet reformjáról, de foglalkoztatja az a református világ legnagyobb elméit is. Ime mult év nyarán, július 3-dikán összejöttek Londonban e földi világ összes reformátusainak képviselői az egyetemes presbyteri szövetség nagygyűlésén, s ott, július 9-dikén *Bersier Eugène* hittudor, párisi kitűnő nevű református lelkész, majd utána *Dr. Apple* pennsylvániai lelkész Észak-Amerikából, istentiszteletünk reformjának nagy kérdéseivel foglalkoztak. Nem tekinthetem feladatomnak, hogy a végre is egészen más, a mienktől csaknem teljesen eltérő életviszonyok között mozgó és élő férfiak értekezését ismertessem, azért röviden fogok velök végezni. Azt panaszojják ők, hogy nincsen egység a reformátusok istentiszteletében, hiányzik tehát nálunk lelki életünk nyilvánulásaiban a szenteknek egysége. Panaszojják, hogy az egész istentisztelet száraz és hideg, hogy nem egyéb az, mint a lelkésznek hosszú monológja, hogy nagyon is előtérbe lép abban a hitszónok személysége. Elmondják, hogy a mi a római katolikus egyház

reformáció előtti korszakában tisztán evangyeliomi, az a mienk is, tehát hogy mint igaz sajátunkhoz, nekünk is jogunk van ahhoz. Bersier beszédében erősen megragadta figyelme-
met ama tétel, melyben a rationalista és az evangyeliomi szellemben beszélő predikátorokat jellemezvén, előadja, hogy egy idegen barátja Párisban jártában egyik vasárnapon egy hírneves rationalista hitszónokot s a másikon a tiszta evangyeliomi szellemben működő Monod Adolfot hallgatta meg. Kérdeztem aztán tőle, — beszél Bersier, — hogy milyen hatással volt reá a két hitszónok? Az idegen így felelt: «Mikor az elsőt hallottam, kísértetbe jöttem, hogy bravót kiáltak, de mikor a másodikat hallottam, ámen szó rebegett ajkamon.» Valóban veszedelmes dolog az, ha az isteni tiszteletről jövet, ezt kell mondanod: «Milyen szép beszéd volt!» ha ugyan lelkiösmereted ezt is hozzá nem teheti: «Milyen igaz volt!»

De nem csak a külföldön, hanem itt, a mi magyar református egyházunkban, s közelebb tiszántúli egyházkerületünkben is foglalkoztak és foglalkoznak a hivatalos egyházi testületek egyházunk liturgiájának, istentiszteletünk javításának kérdésével. Egyelőre, úgy látszik, csak a sákramentumok kiszolgáltatására, az esketésnek s a konfirmációi ünnepély rendének helyes elveken alapuló megállapítására vonatkoznak e törekvések. Röviden elmondom, hogy egyházkerületünkben 1872-ben indult meg a mozgalom énekes könyvünk legalább részben való átdolgozása ügyében, s 1877-re elkészült annak kisebb kiadása. Helyes dolog, hogy nem igyekeztek azt rohamosan átdolgozni. Egy ilyen vállalatnak nem kedvezne a mostani idő; vallásos énekköltők, hymnusrírók ritkán születnek, s épen most alig-alig vannak. Az 1881 vége felé tartott országos zsinatunkon Szeremlei Sámuel hódmezővásárhelyi lelkész úr lelkes hangú iratban sürgette egyházi liturgiánk rendezését. Az ügy áttétetett a konventhez, onnan az egyházkerületekhez. A mi tiszántúli egyházkerületünk az esperes urakat bizta meg a szorosabb értelemben vett ágendai teendők, egy helyes elvi alapokon álló liturgia készítésével. Az

esperesi kar egy szűkebb bizottságot nevezett ki, de a mely, — be kell vallanom — még keveset tett: a szép, de nehéz munka kezdetének elején áll.

A mi e felolvasásom célját illeti, futó vázlatban fel szándékozom abban ölelni összes istentiszteleti teendőinket, vagy azok közül mindenesetre a főbbeket. Beszélni fogok nevezetesen nemcsak a nyilvános vasárnapi istentiszteletről, hanem a sákramentumok kiszolgáltatásáról, és a mi többi egyházi-vallásos teendőink tárgyában való nézeteimről is.

Élt Angliában a 17-dik században egy híres nonconformista lelkész, *Baxter Richárd*. Legnevezetesebb műve Baxternek a *«Reformed Pastor»* (Református lelkipásztor) cz. munkája. E mű könyvtáramban levő kiadásának 78. lapján a következő tételt olvashatjuk: «Nagy hiba az a lelkészekben, ha nincs meg a kellő összhangzat prédikálásuk és egyéni életök között, ha lelkiismeretesen tanulmányoznak, hogy jól prédikálhassanak, de keveset, vagy épen semmit nem tanulmányoznak, hogy jól élhessenek. Az egész hosszú hét rövid nekik arra, hogy megtanulják, miképen beszéljenek két órán át, de csak egy órát is igen hosszúnak tartanak arra, hogy megtanulják, miképen éljenek egész héten át.» Tanulmányaim közben olvastam valahol, hogy egy nyers angol farmer így szólott az ő lelkészéhez: «Tisztelendő úr! Ön ragyogó csilárt gyűjt minden vasárnapon a templomban, de azután kioltja azt egész hétre.» Tudom, hogy e tisztelt gyülekezetben mindenki elérte szavaim célzatát: hiába való az egész istentisztelet, hiábavaló főként a mi prédikálásunk, s hiában törvünk mi istentiszteletünk reformálására, ha esetleg valahol vak vezetné a világtalanokat. De erről beszélni nem tartozik felolvasásom keretébe s csak, mint a javítás lehetőségének első ethikai föltételét említettem ezt. A többi föltételeket a következőkben állítom fel: legyen istentiszteletünk szép; annak végezésében való szabadságunk soha se fajuljon el szabadsággá, zabolátlansággá, tehát legyen abban egység; a gyülekezeti tagok öntevékenysége legyen abban fentartva . . . s ezen alapokon tökéletesíttessék, reformáltassék az.

Bizony csak reformáltassék! Óh mennyi itt a javítani való. Eltérünk mi a külföldi reformátusoktól pl. abban, hogy minálunk a vasárnapi istentiszteletek alkalmával nem szerepel önálló liturgiai alkatrész gyanánt a *bibliáolvasás*. Kérdem, nem egyesülhetnénk-e külföldi református testvéreinkkel abban, ha az első, az előimádság után mondani szokott úri imádság helyett egy rövid, az egyházi beszéd szövegével gondolati összefüggésben levő, vagy épen azt akár be is foglaló bibliai szakaszt mi is felolvassánk?! Nos, de hát ez megvan magyar reformált egyházunk néhány nagyobb gyülekezetében, pl. Debreczenben is. De hát, én Istenem, hogy van az meg ott Debreczenben! Egy fiatal tanuló, egy első, vagy másodéves hittanhallgató fölnegy a kathedrába vasárnap d. e. $\frac{3}{4}$ 9 órakor, egy saját maga által választott bibliai szakasszal; olvas, míg a nép felgyülekezik, s aztán, ha megkondul a harang hangja, mondat közepén is félbe hagyja az olvasást. Hiszen ez blasphemiája Isten szent igéjének! Csoda-e, ha a bibliát ma már nem tisztelik úgy, mint apáink tették?! Ugyancsak Debreczenben fiatal theologusokra van bízva hitvallási könyvünknek, a heidelbergi káténak vasárnap délutánonként való magyarázása. Én e magyarázást tartom legnehezebb egyházzsónoklati teendőnknek. Csoda-e ezek láttára ha gyakran fölhangzik körülünk a szó: «nincsen ma már szükség dogmákra, egyházunk alaptanait magukban foglaló hitvallási könyvekre!» Bizony sokszor mi magunk vagjuk magunk alatt a fát!

Hát azután széles nagy Magyarországon mennyi bántó visszásságra találunk istentiszteletünk körében! Itt van a diktálás, s hazánk e keleti részén a három napos ünnep. Itt van a rengeteg sokféle temetési eljárás stb. stb.

Hadd beszéljek előbb néhány szót a diktálásról. Messze földre el kell menni, hogy valaki a nyilvános istentiszteletek körében a mienkhez hasonló diktálási szokásra találjon. Én legalább három évi külföldön tartózkodásom ideje alatt, sok távoli országot, messze földeket bejárván, s mindenütt látogatván az istentiszteleteket, csak Skóczia nyugati partjának

egy szigetén, az Atlanti tenger hullámai által körülzajlott Arran sziget egy kis templomában hallottam 1876. nyarán ilyen diktálást. Egy ős czelta nyelvű gyülekezet templomát kerestem föl ottan, hogy részint templomban legyek, részint, hogy halljam azt a régi nyelvet, melyen Oszián írta a maga, köd homályában borongó dalait. Elhíhetik tisztelt hallgatóim, hogy a külföldön olyannyira ritka diktálás mindjárt eszembe juttatta ott nekem az én édes magyar hazámat mindazzal, a mi itten kedves, és a mi itten kifogásolható. De kérdem ma, hogy fentartandó-e még sokáig istentiszteletünk körében a diktálás? Tudom, hogy ragaszkodik ahhoz a mi jó népünk. De hát, mikor az iskolázatlan emberek száma népiskoláztatási újabb viszonyaink között mindinkább apad, mikor mindinkább terjednie kell azon tudatnak, hogy a tanultabbak végre is nem lehetnek az ismeretekben együgyűeknek rabjai: kérdem: nem lehetne-e népünket arra szoktatni, hogy kezében énekes könyvvel menjen a templomba, — a mint ezt a világon mindenütt teszik a templomlátogató hívek. — s hagyja el végre-valahára azt a szokást, mely az istentiszteletben a fentebb említett szépségi elvvel olyannyira ellenkezik. Ha hízlegni akarnék a hamis korszellemnek, mely a vallásosság gyakorlatában is a mihamarább elvégződöt szereti, mondhatnám azt is, hogy diktálás nélkül jóval hamarabb elvégződik az istentisztelet. De bizony az, és ne ez legyen a főérv, hogy az éneklés lágy hullámainak menetét, mint minden léptenyomon kiálló sziklacsúcs, édes egyöntetőségében oly igen bántólag zavarja az a diktálás. Delendam esse censeo!

És a három napos ünnep! Huzamos ideig laktam a föld legvallásosabb népének, a skótoknak körében. Bocsánat, de végre is nem tudhatja azt e gyülekezet körében mindenki, hogy az angol nyelvet beszélő reformátusok, sem itt Európában, sem Amerikában, sem Ausztráliában semmiféle ünnepet nem tartanak. Érvök az, a mit már a mi reformátoraink Kálvin Genfben és Zwingli Zürichben vallottak, hogy Krisztus Úrunk sehol nem parancsolta a karácson, husvét stb. megünneplését. Megtartják igenis nagyon szigorúan a hét első

napját. a vasárnapot, mint az Ur feltámadásának emléknapiját. de azon túl a mi ünnepeinket, a karácsonyi, a húsvéti, a pünkösdi ünnepköröket egyáltalában nem tartják meg. A világért sem mondom, hogy utánozzuk ebben őket. Jól esik a mi nagy ünnepeinken imádó érzéssel tekintenünk Megváltónk földi életének főbb mozzanataira. s én ott a távol földön mindig honvágyban szenvedtem, ha ott ünnepet nem ülhetve. itthon ünneplő szeretteimre gondoltam. De azt igenis mondom. mert láttam, tapasztaltam, hogy ünneptartás nélkül is lehet valaki jó keresztyén s ne mondja azt én nekem senki sem, hogy népünk nagyobb vallásosságának fentartása céljából volna szükség a három napos ünneplésre. Vajjon tartozunk-e még sokáig hódolni népünk ez elvtelen óhajlásának?! Vajjon nem érkezett-e még el hazánk ezen szép vidékére is az az idő, a mikor, támaszkodva arra, hogy ez sehol másutt nincsen így; hogy két napi ünneplés teljesen kielégítheti a lélek szükségeit: s hogy minden nagyobb ünnepünk alkalmával egy napi drága munkaidőt nyernénk meg — ha eltöröltetnék a három napos ünneplés szokása? Én részéről eltörölnének véleményezem.

A mi már vasárnapi istentiszteleteinket illeti, úgy szeretném én, ha azokban mindig tekintettel lennénk a változó idő szükségére, a mindig változó helyi körülményekre.

Legyünk gyülekezetünknek valódi lelkipásztorai. Mint az orvos oda illeszti fület a fájó testre, hogy a vér forgásából, az üterek veréséből tapasztalja ki a baj forrását; vigyázzuk meg mi is a fájó sebek forrásait s gyógyítsuk meg a bajt lelki gyógyszereinkkel. De hát ehhez cura pastoralis kell! Olyan az a lelkész, ki a lelki gondozás munkája nélkül prédikál, mint az a madár, mely csak egyik szárnyával tud és igyekszik repülni. Vergődik, hogy felhatoljon a kék levegő magasába . . . de csak lenn kell maradnia a porban. Úgy szeretném én, ha magunk által írott imádságaink előkészítenének a tartandó prédikációkra, s ha az utóimádságok ámen szó lennének a hallott igére, egyszóval, ha egész istentiszteletünk egységes egész volna. Az imádságban és ének-

lésben mi beszélünk Istenhez, az ige hirdetésében Isten beszél mi hozzánk. Párbeszéd a nyilvános istentisztelet a menny és a föld Ura és a por gyermeke között. Ki hallott már olyan párbeszédet, a melyben az egyik beszélő más gondolatokkal foglalkozik, mint a másik?!

Az éneklésre fordítsunk minél nagyobb gondot. Egyházunk veteményes kertjeinek, az iskoláknak tanítóira nagy és nemes feladat vár itten. Óh én egyáltalában nem tartozom azokhoz, a kik az ő kezükből a vallásos oktatást ki akarnák venni; én a felekezeti népoktatás ügyének vagyok és leszek rendíthetetlen híve. Felekezetünk hit- és erkölcstani elveinek tanítása, az egész vallásos oktatás vezetése teszi a mi tanítóinkat felekezetünk hű bajnokaivá. Csak hadd legyenek ők nekünk lelkészeknek munkatársaink a gyülekezeti gyermekek vallásos oktatásának kies mezején! Ne csak embereket igyekezzenek ők nevelni, de keresztyéneket is. Azt mondja egy német író (Bausman): «Ha márványba dolgozunk, az elenyészik; ha ércbe, az megrozdásodik, ha kőbe, az elkopik; de ha a halhatatlan lelkekbe irunk be, az halhatatlan munka.» — igyekezzünk jól értett és alkalmazott keresztyéni politikával minél több munkatársat nyerni meg s a meglevőket megtartani Isten országa terjesztésére.

Bocsánat e kis kitérésért. A tanítói hivatal egyik magasztos feladatát óhajtottam feltüntetni azzal.

Visszatérve tárgyamhoz, tehát csak tanítsák tanítóink lelkesen, szent buzgósággal szép vallásos énekeinket. Képezzenek oly gyülekezeti tagokat, kik istentiszteletünk azon részében, a melyben a hívek serege tevékeny s nem pusztán hallgató részt vesz, t. i. az éneklésben, az istentisztelet méltóságához illő módon, szép harmóniában énekelve vehessenek részt. Alkossanak ének-egyleteket s műveltessék a világi éneket is. Ikertestvére az a vallásos hymnusnak, egyiknek szépsége a másikat diszíti. Részemről megengedhetőnek látom, hogy az istentisztelet körében — az egész gyülekezet egy hangú éneklését a világ minden kincseért sem szorítva ki, — de arra tisztítólag hatva, legalább a nagyobb ünnepek alkal-

mával szerepeljen a négy hangú éneklés is. Ismételve mondom, hogy ezt csak mellékes alkatrésznek tekintem s a gyülekezetet nagy és szent jogának, az éneklésnek gyakorlásában megszorítani bűnnek, magát erősen megboszuló vétségnek tekinteném.

Zsinati törvényünk nem emlékezik meg a vasárnap délután tartatni szokott kátémagyarázatokról. Ha ezeket szível és lélekkel, kellő előkészület után, tehát kellő gonddal végezi a gyülekezet lelkésze, nem csak saját gyülekezetének, hanem azon felekezetnek is szent érdekeit szolgálja, melynek lelkészévé avattatott. Nincsenek azok eltörölve, csak hallgatással lettek mellőzve zsinati törvényeink által. Ha én működő lelkész volnék, felváltva egyik évben kátét, másik évben bibliát magyaráznék vasárnap délutánonként az üdvösség evangélioma után epedő lelkeknek. Vagyis, mivel a heidelbergi kátét egy év alatt végig magyarázni nem lehet, annyi a mennyi idő alatt végig magyaráznám azt, s azután, egy évig bibliát magyarázván, újra elől kezdeném a káté magyarázást és így járnék el folyton-folyvást. Ha valaki, épen ebben a körben mindenáron eltörölnének vélné a kátémagyarázatokat, bátor vagyok öt «a Nagyságos és Fenséges Rákóczi György erdélyi fejedelem s Magyarország nagy részeinek ura által Szatmár-Németibe 1646-dik év június hava 10-dik napjára egybehívott nemzeti zsinat» XII. végzésének ezen szavaira fölhívni: «az egyházak lelkipásztorai hallgatóikat első gonddal a keresztyénség hitágazataira tanítsák jól meg, és azután fejtsék fel előttök azoknak erkölcsi gyakorlatát. Minélfogva ha gyakrabban nem is, legalább a vasárnapok délestjein a kánonszerű szentírás valamelyik felvett helyéről tartsanak hitelemző (catechétikai) tanításokat, az urnapok azon sorrende szerint, melyre a heidelbergi káté felosztva van.» Ez, a káté elveinek magyarázatával egybekapcsolt bibliai magyarázás. Ma a prédikálásnak ilyen módja nincsen szokásban, de kérdem, hogy a mit e városban Geleji Katona István korában, 243 évvel ezelőtt szükséges gyakorlatnak mondtak ki, a kátémagyarázást, elenyészett-e annak

a szüksége ma, mikor a szétszórt kék kalászához lehet hitelvi felfogásra nézve egyik-másik, álfelvilágosodásnak hódoló gyülekezetünket hasonlítani?!

A vasárnapi közönséges istentiszteletek kapcsában itt jegyzem meg, hogy nagyobb gyülekezetekben, hol sokra megy egyszer-egyszer a házasulandók száma, ezek kihirdetését a teljes istentisztelet, tehát az éneklésnek is bevégezése utánra hagynám el. A házasság isteni intézmény; kihirdetése fontos polgár- és egyházi jogi tekintetben is, de engedelmet kérek, nem tartozik az istentisztelethez. Végeztessék ez hát be teljesen; úgy is maradnak benn, a kiket a hirdetés érdekel; de főként hideg téli időben egy nagy gyülekezet fölébredt áhitatát, megnyert lelki békéjét ne tegyük tönkre egy őt nem érdeklő hosszú hirdetés végig hallgatásával. Kisebb helyekre, hol alig néhány párra megy a hirdetendők száma, e megjegyzésem természetesen nem tartozik.

A köznapi istentiszteletről nem beszélek. A hol megvan nemcsak a délelőtti, hanem a délutáni templomozás is, csak hadd maradjon meg az! Egyes buzgó hívek Istenhez vágó epekedése elé korlátokat állítanunk nem szabad.

Áttérve a sákramentomok kiszolgáltatására, a keresztséggel könnyen végezhetek. Annak szertartásában nem tudok semmi olyan elemet, a mi a liturgia elveinek ellentmondana. Az a liturgia, a melylyel az pl. a Révész Bálint-féle s a többi általam ismert egyházszerartási könyvek szerint kiszolgáltatik, egyszerű, szép és a sákramentom méltóságához illő.

Az úrvacsora sákramentomának kiszolgáltatásáról azonban elég sokat tudok és — szíves engedelmeikkel — elég sokat fogok beszélni.

Méltó a hívek panasza, hogy ez a szertartás, az előző istentisztelethez csatlakozva nagyon is hosszú. Mit tegyünk, hogyan segítsünk itt? Bizonyos dolog előttem, hogy a mi az istentiszteletben, vagy akármelyik vallásos cselekvényünkben egy vallásos embernek nem kedves, nem lehet az kedves Isten előtt sem. A mi fárasztó, az nem lehet elvileg sem helyeselhető, és pedig az úrvacsora-osztási szertartás fárasztó úgy a lel-

készre, mint a gyülekezeti tagokra nézve is. Hallottam ajánlatni azt a gyógyszert, hogy tétessék el az az ünnepek első napjáról az ünnepek másodnapjára s ekkor ne tartassák előzőleg közönséges Istentisztelet. Ugyde ekkor attól lehet félnünk, hogy az úrasztalához még kevesebben fognak híveink közül járulni, mint a mennyien azt most fölkeresik. Az teljesen bizonyos előttem, hogy az úrvacsora kiosztása nincs egyik ünnepünkhöz sem hozzá kötve, — hiszen imé például az angol nyelvet beszélő presbyteriánusok, — kik, mint már elmondtam, semmiféle ünnepet nem tartanak, a vasárnapon kívül, az év négy szakában, közönséges vasárnapokon osztják ki az úrvacsorát, de szerintem jól esik az ünnep alkalmi gondolatai által Istenhez emelt hívő léleknek a váltáság emlékjeleinek asztalánál Jézus halálát emlegetnie. Ez okon én, amaz említett évrre is támaszkodva, hogy ha ünnep másodnapján osztanánk ki az úrvacsorát, kevesen vennének abban részt, megmaradnék az eddigi szokás mellett.

Mások azt javasolják gyógyszerül, hogy úrvacsoraosztás alkalmával teljesen hagyassák el az előző istentisztelet. Ez talán megtörténhetnék bőjtben, továbbá az újkenyéri és újbori úrvacsoraosztás alkalmával, a mikor előző vasárnapokon lehetne alkalmi egyházi beszédeket tartani; de semmiféle hatalom meg nem tilthatja én nekem azt, hogy karácsonykor, husvétkor és pünkösdkor ne az én idvességem Urának születéséről, feltámadásáról és a Szentlélek eljövételéről beszéljek. S ha azt mondják erre, hogy megtehetem ezt az úrvacsorai ágendai beszédekben is, erre feleletem az leend, hogy bár mennyire szokásba jöttek is s bizonyos tekintetben méltánylandók az úrvacsorai alkalmi ágendák: minden ilyen beszédnek végre is egyetlenegy örökre állandó témája vagyon: *az Urnak halálát hirdessétek, míglen eljövend.*

Én részemről nem látok más gyógyszert, mint azt, hogy magát a szertartást, s abban főleg az ágendai beszédet rövidítsük meg. Hogy is folyik le. pl. a mi egyházkerületünkben legjobban elterjedt Révész Balint féle agenda szerint

ez az egész liturgia? Két részre van az felosztva: egyik a szószékből mondatik, a másik az úrasztalánál. Kérem mindenekelőtt: Miért kell azt az első részt a szószékben mondani? Hát nem a legszorosabban hozzá tartozik-e az az úrvacsora kiosztásának szertartásához? Ha igen, akkor az is az úrasztalánál végzendő,¹ s ekkor nem kell közben énekelni, a mi már pár percczel megrövidítené a szertartást. Kérem továbbá, hogy a hol két lelkész szolgál, miért annak kell végeznie az urvacsorai szertartás első részét, a ki előzőleg szolgált? Miért nem végezheti az egész úrvacsorai szertartást egy és ugyanazon személy, úgy hogy az, a ki az előző rendes istentiszteletet végezte, a pohár osztásával az úrasztalánál már pusztán csak segédkedjék? Az első, a bűnvalló imádságot én oly szépnek, s porba alázván bennünket, annyira Istenhez emelőnek tartom, hogy azon, talán néhány szavától eltekintve, semmit nem változtatnék. Megtartanám a három kérdést, esetleg annak is megváltoztatván néhány szavát úgy, hogy annak dogmatikai jelentősége azért egy betűnyi csorbulást sem szenvedjen. Az abszolutiót, természetesen annak protestáns értelmében, szintén megtartanám, s azután mindjárt hozzá kezdenék a szereztetési szavak felolvasásához. Az ezt követő ágendai beszédben erős reformot sürgetek. Ezt nevezetesen minél rövidebbé tenném. Nem lehet ugyanis annak a beszédnek más célja, mint az, hogy magyarázza meg a szereztetési szavak értelmét, az úrvacsora jelentőségét, a vele való élés nagy lelki hasznait.

Ezt pedig 8—10 lapnyi beszéd helyett meg lehet tenni 2—3 lapnyi beszédben is. Ha ez a beszéd jól van készítve, szerintem el lehet hagyni a mi váltságunk nagy munkájáért való hálaadó és esedező imádságunkat is, ha ugyan, — itt jegyzem ezt meg, — az úrvacsorája után mondandó imádságunkat úgy készítjük el, hogy abban igen is hálaikat adunk Istennek nemcsak a most nyert kegyelemért, de egész váltságunkért, és ha abban a jövőndőre is esedezőnk az ő lelki

¹ Az ágost. hitvallásu testvéreknél is így van

kegyelméért, egyszóval, ha a szóban forgó és a végső hálaadó imádságot szépen egybeforrasztjuk. A kenyér fölött és azután a pohár fölött tartatni szokott megáldó imádságokat, úgy tudom, a legtöbb helyen el szokták hagyni. Elvileg sincs azokra szükség.

Ha így megrövidítjük a szertartás egyes részleteit, ha megrövidítjük azokat úgy, hogy eme szent sákramentumunk jelentőségét csak egy jottányival sem szállítjuk alá: én meg vagyok győződve, hogy ismét többen el fognak jöni a kegyelem asztalához. Igen szép, véghetetlenül fölemelő szertartásunk ez! Csak hadd zengjen az az ének, a váltság után epedő, vagy a kegyelem jegyeiben már részesült hívek ajkain, akár ha ezek magok járulnak az úrasztalához, akár ha a liturgus maga viszi oda a szent jegyeket a körbeállt hívekhez. Szép symbolikus jelentősége van mindkét szokásunknak. Amaz szerint a hívek keresik föl a kegyelem helyét, emez szerint az isteni kegyelem megy utána az embernek. Szeretem tehát a hívek együttes énekét, de nem szeretem, ha itt-ott karének zendül föl úrvacsorázás közben, sőt liturgikai szempontból a bibliai szakaszok felolvasását sem helyeslem ez alkalommal, mert mindkettő zavarja az áhitatos magába szállást. Az erdélyi agenda szerint, s külföldön is pl. Schweizban szokásban van, hogy a lelkész úrvacsoraoosztás alkalmával egyes szentírási mondások kíséretében adja át a szent jegyeket a kommunikálóknak. Sajátságos, hogy az erdélyi agenda nemcsak a kenyér- és borosztáshoz, — a mi érthető, — sorol fel ilyen szentírási mondatokat, de felosztja ezeket közönségesekre, lelkészeknek és tanítóknak, majd különböző korú, sorsú és helyzetű híveknek valókra, adventiekre, karácsonyiakra stb.

Hát én ezt egyáltalában nem helyeslem és nem is értem! Ha Isten előtt mindnyájan egyenlők vagyunk, itt vagyunk még csak egyenlők, itt a kegyelem asztala előtt, szíveinkben bűneinkkel, töredelmes érzelmeinkkel! De meg ettől eltekintve is, csak úgy ér az a szentírási tétel mondása valomit, úgy hat az a lélekre valóban, ha azt teljes erővel, kellő

nyomatekkel adhatjuk elő, de tehetjük-e ezt az alatt a rövid idő alatt, míg az úrvacsorázó előttünk áll, tehetjük-e ezt egyik-másik 4—5 soros hosszabb szentirati helylyel, a minő több van az említett ágendában felsorolva?! A szentirati mondásnak elhadarása tiszteletlenség a biblia isteni tekintélyével szemben. Nem szabad gépies valamivé tenni egyik szertartási részletet sem. Én e szokást, egyes bibliai mondásoknak az úrvacsorázókhoz intézését nem vélném általánosan behozandónak.

Egyházi vallásos cselekményeinket a mi illeti, az eske-tésről semmi egyéb mondanivalóm nincs azon kívül, hogy az esküforma elmondatása alatt mulhatatlanul megkövetelném a gyülekezettől a fennállva hallgatást, a mit sok helyen nem tesznek meg. A konfirmácziónál jobb szeretem a kéz företételénél a gyermekekkel való kézfogást, mint a mely ígéretet jelképez a confirmandusok részéről, tett fogadásaik mellett való hűséges megmaradásra.

A mi végül temetési szertartásunkat illeti, legyen szabad még arról néhány perczig beszélnem.

A régi keresztyén korban a temetési szertartás valóságos diadalmi menethez hasonlított. Otthon a háznál imádságok mondatván és hymnusok zendítettvén föl a holttest fölött, a koporsót a legközelebbi barátok és rokonok vitték vállaikon a sír felé. A kíséző gyülekezet tagjai palma- és olajfakoszorúkat vittek kezeikben, mint győzelmi jelvényeket. A koporsókra örökzöld borostyán leveleket hintettek, mint a halhatatlanság reményének jelvényeit. Ismét mások, keresztyéni örömük kifejezésére égő lámpákat vagy fáklyákat vittek. Menetközben hymnusokat zengettek, melyek a remény és öröm szent érzelmeit hirdették. A sírnál a hymnusok és az imádságok megújultak s végül a püspök, vagy a gyülekezeti előljáró alkalmi beszédet mondott. A temetés tehát régebben sem nélkülözötte az ünnepeyesebb formákat.

És ma hogy mennek, micsoda szertartások mellett végeztenek a mi temetéseink?! Németországban Claus Harms, kieli hirneves prédikátor és egyházi író «Pastoral-Theologie»

czimű felolvasásaiban e század első felében őszintén bevallja hittanhallgató tanítványai előtt, hogy ránézve merő lehetlenség a temetési szertartások előszámlálhatatlan különféleégeit felsorolni. «Itt így, amott úgy temetnek, — ha ugyan egyáltalában valami szertartással temetnek.» Minálunk a Geleji-Katona-féle kánonok közül a 76-dik beszél a temetési szertartásokról. Érdekes e kánonból látnunk, mily nagy súlyt helyeztek a mi jó elődeink is a temetési szertartásra. Komoly dolgot nem szeretek és nem is tudok és nem is szoktam kisatyrizálni. De lehetetlen elfojtanom a mosolyt, ha olvasom a törvényt, hogy «a közönséges halottaknak négy ízben harangozzanak, először h iradó, másodsor emlékeztető, harmadszor meghívó, negyedszer kikisérőre; s azok közül is kettőt, jelesen az elsőket nem felette hosszan, a harmadikat hosszabbacsán, a negyediket pedig mindaddig, míg a test a sírhoz nem vitetik. A tisztesebbek felett pedig, ha azoknak temetése halasztatik, mindenik nap kettőt, délelőtt és délután.» Középsorsú egyének temetésénél csak egy, kittinőbb állapotú és sorsú nemesek, a nagyobb községek és városok főbirái és a lelkészek felett két, a főnemesek felett pedig négy prédikációt enged meg, «a melyekhez, ha máskülönben nem lehetne, még két, kellően szerkesztett oráció is adható latin, vagy nemzeti nyelven, kivéve azokat a haszontalan verseléseket, melyeket örökre eltörlöttünk», mondja tovább a jelzett kánon.

Ha e kérdés a lelkész és tanító urak életfentartására oly fontos stóla-üggyel igen szoros kapcsolatban nem volna, határozottan kimondanám, hogy én általában csak az imádsággal való temetést vélném fentartandónak, de azután minden koporsó fölött fölemeltetném imádságban a vallás vigasztaló szavát, minden halott fölött imádságban balzsamot csepegtetnék a fájó sebekre. De hát, — ismételve mondom, — tudom, hogy ez a mi fizetési viszonyaink között igen nehéz kérdés s valamely teljes reform még igen hosszú ideig kivihetetlen. Vegyük tehát az adott viszonyokat! Vajjon, daczára a fentebb említett régi keresztyén szokásnak, fentartandó-e

még mindig az utcán végig való éneklés? Én részemről nyugot Európa nagy részét bejárva, sehol, de sehol nem láttam, nem hallottam olyasmit. Ha föntartandó, vajjon nem az egész halotti gyülekezetnek részt kellene-e abban a néhány gyermek helyett venni?! Ajánlom e tételt komoly megfontolásra. annak is tekintetbe vételével, hogy az iskolás gyermekek temetésre való járása igen sok idejüket elveszi a tanulástól s egészségügyi tekintetben is káros az a gyöngye gyermekekre. Halotti egyházi beszédet csak olyanok fölött mondanék, a kikről van mit mondani. Az olyan halotti beszéd, mely nagy általánosságban, minden bővebb alkalmazhatóság nélkül, bármely fontos keresztyéni tanokat hirdet is, csak olyan azon órában, mint nyáron a szomszéd föld felett elhúzódó felleg, de a melyből üdítő cseppek nem hullanak alá. Minél több actualitást tehát a halotti predikációknak. Oráció pedig, ha ugyan az az elhunyt keresztyén-társ életéből merített valamely fontosabb mozzanaton akar fölépíttetni, — és pedig azt így kell készíteni, — orációt én egy gyermek fölött, kinek életében semmi nevezetesebb mozzanat még nem észlelhető, nem mondanék soha. A halotti imádság nagyon jól készíthető úgy, hogy abban, és ezt hangsúlyozva óhajtom mondani. — *mindíg Istenhez beszélvén*, elmondjuk az illetőnek élete főbb vonásait. Nincsen olyan dolog, a mit bárki is, mint Isten kegyelmének, dicsőségének, hatalmának jelét ne tüntethetne föl, és hozzá beszélvén, imádságba ne foglalhatja. A búcsúztatókról, megvallom, nem akarok beszélni. Megvan rólok határozott véleményem: izlésteleneknek tartom azokat. De hát a nagytiszteletű Értekezlet mondja meg, mit csináljunk velök, mikor népünk szereti, s a tanító urak méltánylandó anyagi érdeke megköveteli azokat?

A mi nagy liturgiai szabadságunk mellett, — még csak erről néhány szót. — én megkövetelném lelkészeinktől, hogy egyesekben igenis engedjék megkööttetni szabadságukat. Az úri imádságot pl. ne változtatgassák tetszésök szerint, hanem ragaszkodjanak szigorúan annak bevett fordításunkban levő szavaihoz. Egy költőtől, vagy akármelyik írótól ha idézünk.

megkövetelheti az tőlünk a szó szerinti idézést. Hát vajjon az Úr szavait szabad-e összevisszatörnünk?! Megvallom továbbá, hogy engem nem bántana, ha valamelyik egyházi főhatóság, pl. ránk nézve egyházkerületünk közgyűlése alatt kimondatnék, hogy keresztelésnél és urvacsoaraosztásnál a készítendő agenda imádságait tartozunk használni. Annyi szabadság mellett, a mennyi nekünk van, ennyi megkötöttség az én önérzetemet legkevésbé sem bántaná.

Csiky Lajos.

AZ ÁLLAM VISZONYA AZ EGYHÁZHOZ AZ ÉSZAKAMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN.

Dr. J. Köstlin a «Theol. Studien und Kritiken» f. é. III-ik füzetében két amerikai jeles szakember művei, nevezetesen a Thompson még 1873-ban Berlinben megjelent: «Kirche und Staat in den Vereinigten Staaten von Amerika von Joh. P. Thompson Dr. theol. et jur. aus Newyork» című műve és Ph. Schaff «Church and State in the united States, or the american idea of religions liberty and its practical effects, wirth official documents by Th. Schaff D. D. L. L. D. Newyork and London 1888» című műve alapján ismerteti az állam viszonyát az egyházhoz az északamerikai egyesült államokban, mi mellett folytonosan tekintettel van az egyháznak és az államnak viszonyára egymáshoz a német birodalomban.

J. Köstlin helyesen mondja, hogy e viszonynak és e viszony keletkezésének megismerése általában érdekes már pusztán egyháztörténeti szempontból is, de érdekes kivált gyakorlati szempontból azért, mert abból e viszony jogi szabályozását és az ennél alkalmazásba vett elveket is megismerhetjük. — Reánk magyarokra ezt megismerni már csak azért is érdekes dolog, mert a nagy mérvű kivándorlás mellett gyakran kell a gyakorlati életben ezen ismeretet értékesítenünk, hiszen nem egy lelkésznek van baja híveinek

Északamerikában kötött házasságával, nem egy lelkésznek van alkalmja hívei ott szerzett egyházalkotmányi, egyházrendészeti fogalmaival megismerkedni s talán itt-ott bajlódnia is. A nevezett két munka egyike német szakférfiak és egy német állami hivatalnok kérése folytán keletkezett s az egyháznak az államhoz való viszonya feltüntetése volt célja épen, hogy gyakorlati útbaigazítást adjon — s Köstlin is épen e célból ismerteti e két munkát tekintettel Schaffnak még más munkájára is; nevezetesen arra, melynek címe: «The toleration act of 1689 a contribution to the history of religions liberty London 1888». Schaff e viszonyt így jellemzi: «Szabad egyház a szabad államban vagyis egy önmagát fentartó önkormányzattal bíró keresztyénség függetlenségi, de baráti viszonyban a polgári, az államkormányhoz.» Ezzel, úgymond, a keresztyén egyház egy olyan új korszaka kezdődik, — melyet eddig sem az egyházi, sem a politikai történetírók, sem a bölcsészek, sem pedig az észak-amerikai szabad államok alkotmányának ismertetői — a jogászok — nem méltattak kellő figyelemre.

Hogy e viszonyt megértsük, történeti visszapillantást kell vetnünk a fejlődés menetére. Egy magasztos elv van ott keresztül vive, még pedig következetesen és Schaff helyesen mondja, hogy a vallás és a szabadság elválaszthatatlan, Thompson pedig megjegyzi, hogy a vallásszabadság nem az állam által teremtett privilegium, hanem a lelkiismeretben és az önálló személy fogalmában benn rejlő *jog*, melyet az államnak tisztelnie kell. S azon férfiak is, a kik az amerikai egyesült államok alkotmányának keletkezésénél döntő szerepet játszottak, ezen elvből indultak ki, — ámbár nem lehet tagadni, hogy a deismus és a «fölvilágosodás» is befolyással voltak s hogy az amerikai baptisták és quäkerek is elvetették az állam kényszer-hatalmát vallási dolgokban. Schaff szerint oly befolyásos egyének is, mint Franklin az angol deismus s a francia hitetlenség befolyása alatt állott és Jefferson a függetlenségi nyilatkozat szerkesztője voltairianus volt. De itt nem a teoriák, hanem az állapotok, a

viszonyok, a szükség alkották meg a szabályozót. Valóban az isteni bölcs gondviselés munkája látszik meg a fejlődés menetén. Schaff különösen, de Thompson is erre utal.

Az unio megalkotásáig minden egyes államban a polgári jogok élvezésének feltételeül *valamely* keresztyén hitvallás követeltetett. kivéven Rhode Islandot, hol 1689-ben törvényileg lett kimondva, hogy minden hivatalnok kénytelen a transsubstantiatio, a mise és a szentek imádása ellen nyilatkozni s a hol a r. katolikusoknak nem volt választói joguk. Ime az angol dissenterek így intézkedtek Amerikában. A presbyterianusok pedig hitvallásukhoz képest, melyet magokkal hoztak, azt hirdették, hogy a polgári felsőségnek kötelessége az egyházban az egységet fentartani, az eretnekséget elnyomni stb. A felekezetek azonban, melyek azon különböző területeken laktak, melyek azután Angolországtól elszakadtak és egy államot képeztek, igen különbözők voltak. Voltak ott congregationalisták, különösen Virginiában anglikánusok, presbyteriánusok, hollandiai reformátusok, baptisták, quäkerek, r. katolikusok (Marylandban), azonkívül methodisták, mennoniták, lutheránusok, herrnhutiak. A függetlenségi harczban mind testvériesen egyesültek. Ha állami egységet akartak teremteni, egynek létjogát sem volt szabad megtagadni, egy felekezet sem lehetett az «Egyesült Államok»-ban kisebb jogú — és ime mielőtt még az egyetemes egyesült állami alkotmány e felett döntött volna, — már is döntöttek az egyes államok. Így Virginia már 1785-ben, hol mindnek szabadsága és egyenlősége kimondatott, — holott egykor egyen kívül, a többi csak megtüretett.

Igy lön, hogy az államok közötti 1787-ki egyezmény kimondotta, hogy az Egyesült Államokban a hivatalra való képesítésnél nem veendő tekintetbe az illető vallása, mihez 1789-ben hozzáfűzetett, hogy a congressus ne alkosson törvényt állam-vallás iránt s ne akadályozza a vallások szabad gyakorlatát. Ez ellen ugyan különösen a massachusettsi congregationalisták felszóltak, s egy követjük megijedt azon gondolattól, hogy a r. katolikusok vagy pogányok is lehet-

nek hivatalnokok, (de akkor még kevés volt a r. katolikus s a zsidó is) és 1791-ben az alkotmány ezen tétellel együtt általánosan elfogadtatott. De ezzel az egyes államok önkormányzati joga nem volt érintve, ez csak az egyesült állami hivatalokra vonatkozott. És a Schaff és Thompson művéből arról értesülünk, hogy csakugyan voltak egyes államok, melyek e tekintetben másképen intézkedtek. Így Connecticut állam 1818-ig, Massachusetts állam 1833-ig adót szedett a congregationalista egyház javára. New-Hampshire államban jog adatott az egyes községeknek — a nélkül, hogy az idegen felekezetűek terhelhetnének, — a magok vagyonából a nyilvános «protestáns» istentiszteletet gyámolítani. És ezen jelző «protestáns» — az eltörlése iránt tett kísérletek daczára is — megmaradt 1876-ig. Hat állam, köztök Pennsylvania is — kizárta az államhivatalokból azokat, a kik az isten létében és egy jövő életbeni ítéletben nem hisznek — pedig ezt az «Egyesült Államok alkotmánya» nem tette. Négy állam pedig kizárta a papokat a törvényhozó testülethől és a polgári hivatalokból.

De lassanként átment az egyetemes szabályozás az egyes államokba is és bár már minden más alaptétele az alkotmánynak meg volt támadva, a vallásszabadság elvét még nem támadta meg senki. Az említett egyes kivételek nem nyomnak a latban s úgy is elenyészőben vannak. Minden amerikai előtt természetes dolognak tűnik az fel, hogy a szabad vallások tagjai polgári jogaikat illetőleg mind egyenlők s hogy minden vallásfelekezet független az államtól, — melynek az egyházi dolgokhoz semmi köze. Az e tekintetben, ellenkező határozmányok az egyes vallások tételeiben meg lettek változtatva, így az amerikai presbyterianusokéi és az amerikai episkopalistákéi s a lutheranus németek «formula concordiae»-jának tétele az újra kereszttelők ellen sem bir gyakorlati értékkel.

A fentebbi elv azonban kizárta azon lehetőséget is, hogy az állam az egyházakat fentartsa, vagy legalább segélyezze. És ez így is lett, kivéven az említett csekély elté-

rest. De ez is megszűnt lassacskán — és a nagy átalakulás — daczára egyesek aggodalmainak, minden nagyobb baj és kár nélkül megtörtént; — mert hiszen ezen gyarmatok keletkezésének története s a szabad amerikai állampolgár méltányos gondolkozásmódja — megtanította az egyes államokat miképen kelljen e tekintetben is eljárniok. — S azon elv, hogy az egyháznak magának kell magát fentartania lassacskán általános amerikai elvvé lön, mely a szabad vallás elvével forrt össze. És ez elvet sem támadja meg senki. S így tehát a két elv egyet képez és Schaff nem is tudja azt másképp képzelni. («A free Church im a free State, or a self — supporting and self — governing Christianity.»)

E helyütt aztán Köstlin egy éles szemű, mély belátásról tanuskodó röpke pillantást vet az egyház és az állam egymáshoz való viszonyának történeti fejlődés menetére Németországban, melyet mint másünnen ismerettest mellőzők — s csak azt emelem ki, hogy már az 1815-ki szövetségi határozat («Bundesakte vom Jahre 1815») adta meg Németországban a különböző keresztyén felekezeteknek a teljes polgári és politikai egyenlőséget, s hogy azóta a zsidók is egyenjogusítottak, sőt meghozatott 1876. január 1-én a «Civilstandsgesetz» is stb. Mi más viszonyok azonban a német viszonyok — szemben az amerikaiakkal; annyira, hogy arra a mi az északamerikai egyesült államokban már tényleges valóság, — még csak mintegy a távol jövőben elérendő cél felé kell a németeknek törekedniök!

Északamerikában ezen fejlődésmenet történetileg jogosult és szükséges volt és feleslegesnek bizonyult sok európai keresztyénnek aggodalma, — a kik aggódtak az amerikai keresztyénség sorsa felett! Schaff méltán mondja napjaink története csudájának azon előrehaladást, melyet az északamerikai egyesült államok «a vallás, a lakosság száma, a kereskedelem, a jólét és az általános műveltség tekintetében» felmutatnak. Különösen feltűnő a tulajdonképeni egyháztagok, a «kommunikánsok» szaporodása. 1887-ben körülbelül 60 millió lakos mellett 132 ezer templom állott fel 91,900 pappal

és 19 millió kommunikánssal. És az óriásilag népesedő nagy városok e tekintetben sem maradnak hátra. New-Yorknak 1887-ben 431 temploma és kápolnája volt, eltekintve a kisebb missiói állomásoktól! És ez mind szabad adakozásból telik! A theol. intézetek is ez úton tartatnak fel! És e mellett még nő is az egyházi vagyon! Schaff szerint minden tíz évben megkétszereződik. Pedig oda új meg új ember-tömegek vándorolnak s azok nem mondhatók épen egyházas elemnek, sőt azok épen sok erkölcstelenséget hoznak és sok bűnöst vetnek oda! Thompson statisztikai feljegyzései szerint 1871-ben $33\frac{1}{2}$ millió fehér és $4\frac{1}{2}$ színes benszülött között valamivel több, mint $5\frac{1}{2}$ millió volt az idegen, a bevándorlott és az egyesült államok területén 16 ezer benszülött fehér mellett nem kevesebb, mint 8700 idegen, ezek között 8000 színes ült a börtönökben.

Az önkormányzat a különböző egyházak alaptanai, alapelvei szerint intéztetik. Sokan már kétségbe vonták: vajjon a lutheri egyházban, mivel csak az igehirdetése és a sákramentomok rendeltetészerű kiszolgáltatása tekintetik lényeges dolognak — lehetséges-e az? Ime, Amerika mutatja, hogy lehetséges! Sokan aggódnak a felett, hogy, ha az ev. egyház teljesen elválik az államtól, széthull «szekták»-ra! Igaz, ilyen tünet előfordul Amerikában is, az ottani lutheránusoknál is! De az egytív tartozás érzete ott mégis élénkebb, feltünőbb! pedig hát ott is vannak «denominációk»!

Némelyek megjájdnek attól, hogy ott sok a meg nem keresztelt pogány, — és hát Németország nagy városaiban nem sok-e a meg nem keresztelt? — pedig Németországban az állam segíti az egyházat! (Fájdalom, a megkeresztelt pogány is sok — mindenfelé, minden országban. H. J.)

Sokan azt hozzák fel az északamerikai egyházi viszonyok ellen, hogy ott a papok nagyon függnek az egyházak tetszésétől, vagy nem tetszésétől és hogy ez nagy veszedelem, s hogy a papok sok humbugot üznek ékeszólásukkal, hogy nem érdemesek is betolakodnak stb stb., de hát hiszen azon az egyházak segíthetnek! Nem nagyobb

baj-e, ha az egyház van agyonverve egy holta napjáig megválasztott rossz pappal?! Azután meg ott mégis a túlnyomóan nagyobb szám az, mely megállja a kritikát. És Schaff arra hivatkozik, mily elismeréssel nyilatkoznak az északamerikai papokról az előkelő egyéniségek is: — jogászok, államférfiak dicsőítvén azok áldásos működését. De nem is kell a felületesen vizsgálók szavainak hinni. Madártávtól természetesen egészen mássá is lehet a kép! Az egyes nem jellemzi az egészet! Bizony-bizony az ev. egyházak ott pompásan megállották a tűzpróbát!

És ezen egyházi élet, ezen élő keresztyénség bár az államtól függetlenül fejlődik, befolyást gyakorol az államra és annak életére! Hogy ezen befolyás nem lett lehetetlenné, azt már a fentjelzett történeti fejlődés menete is mutatja. Akadnak ugyan olyanok is, a kik közömbösek az egyházzal szemben, vagy talán annak ellenségei is. Olyan bizalmatlanságfelét az egyházzal szemben mutat a fentebb idézett példa is, mely a papságot a polgári és állami hivatalokból kizárja, de ezen tétel, mely Thompson szerint «megcsúfolta» az állami törvényhozást, már p. o. New-Yorkban régen töröltetett. New-York állam ugyan meghatározta, mennyi vagyona lehet minden egyes egyháznak, de ezen óvórendszabályával nem gördített akadályt az egyház élete elé, mert — nagyra szabta a mértéket! Igaz, hogy különösen hangzik, hogy egykor az egyesült államok kormánya Tripolissal olyan szerződést kötött, melyben ezen tétel fordul elő: «mivel az amerikai egyesült államok kormánya semmiféle értelemben sem alapszik a keresztyén valláson; s mivel nincs ellen-szenvvel a muszulmánok törvényei, vallása és bekéjével szemben, — ezennel kinyilatkoztattatik, hogy soha semmiféle vallási ürügy sem fogja zavarni a két állam közötti egyetértést». Ezen nyilatkozat, mely diplomatiái tekintetéből tétel, s mely ama tengeri rabló állammal szemben nagy előzékenységet mutat és vallásilag indifferentismust lehel azonban csak egyetlenegy eset s ma már tekintve az észak-amerikaiak öntudatos voltát s keresztyénibb gondolkodás-

módját — lehetetlenség! És Schaff ezzel szemben — méltán hivatkozik azon erélyre, melyet az egyesült államok kormánya tanusított. — midőn a török kormányval szemben az amerikai missionariusokat védte.

De hogy az északamerikai államok az ev. keresztyénség szellemének befolyása alatt állanak, azt az egyes vallás-erkölcsi vonatkozású viszonyok szabályozásánál látjuk és ha némelyek panaszkodnak is a felett, hogy a keresztyén alapelvekkel meg nem egyeztethető az, hogy például a házasságok olyan könnyen felbonthatók lehessenek, mint a milyen könnyen azok némely északamerikai államok törvényei szerint felbontatnak: arra nézve azt lehet mondani, hogy az a viszonyokban rejlik és e kérdés teljes, példányszerű szabályozása még eddigelé nem sikerült. Ellenben felemlíthető, hogy a lényegében keresztyén vallás-erkölcsi nézeteken alapuló monogamia újabb időben már ott is törvényileg van megszabva — és mikor egy német jogász azt mondja, hogy nem volna szabad egy mohamedán német alattvalót soknejűségre üldözni, — akkor Északamerikában, a hol a mormonok szerint «vallási» alapelv a soknejűség, azoknak egy általános törvény azt megtiltja, pedig a mormonok anyagi tekintetben hasznos állampolgárok voltak és arra kényszeríti őket, hogy vagy hódoljanak a törvénynek, vagy más hazát keressenek. Sőt megbotránkoztató hirdetések, trágár közlemények ellen a congressus olyan szigorú büntetést szabott, hogy még az is büntetés alá esik, a ki azokat a postáról elhozza. Hasonló szigorral járnak el némely államok az iszákossággal szemben. A vasárnap megünneplése pedig a törvény által oly szigorúan rendeltetik, hogy az valóban puritán vallásosságra vall. S az Egyesült Államok alkotmánya is kitünteti a vasárnapot. Azt mondja ugyanis, hogy minden a congressus által elfogadott és az elnök elé terjesztett törvényjavaslat, ha tíz nap alatt tőle aláírva vissza nem érkezik, az ő aláírása nélkül is törvénynyé válik, de e tíz naphól levonja a vasárnapokat. A «keresztyén Sabbat», a vasárnap védelme oly szigorú, hogy egy perben

a new-yorki legfőbb törvényszék 1861-ben Schaff szerint kimondotta, hogy minden ténykedés, mely a vallás megvetését, megsértését czélozza, büntetendő. Épen így törvényi intézkedés tétetett az istenkáromlás ellen s nevezetesen Peansylvániában: isten gyalázása, az isteni gondviselés kicsufolása. Jézus Krisztus, a szentírás stb. szidalmazása büntetést von maga után. De ezen törvényi intézkedéseknél a törvényhozók nem mondják ki elvileg, hogy a keresztyénségre, a ker. kinyilatkoztatási tanra és a szentírásra kell mint legfőbb tekintélyre hivatkozni, és midőn a nagy északamerikai polgárhaborúban, melyet az északi államok a déliekkel vívtak, több polgár egyletet alkotott (élükön egy legfőbb egyesült állami törvényszéki hivatalnokkal) és azon törvényjavaslatot nyújtotta be, hogy az alkotmányi oklevél bevezetésébe tétessék be ezen pár szó: «Mi az egyesült államok népe alázattal ismervén el a mindenható Istent minden tekintélynek és hatalomnak forrásául az állami, a polgári élet kormányzására nézve és a Jézus Krisztust mint a minden népek uralkodóját, — és az ő kinyilatkoztatott akaratát — az ország legfőbb törvényének, hogy keresztyén kormányt alakithassunk, az egységet helyre állítsuk, rendeljük ezen alkotmányt» stb. stb. ezen tételek a szigorúan vallásos lakosság, maga a papság körében és a vallásos lapokban sem nyertek többséget.

Kiváló jogászok, mint főleg Webster Dániel, kit az «alkotmány magyarázójának» neveznek, is azt mondják, hogy a keresztyénség «része az állam törvényeinek» tényleg, szokás jognál fogva, kimondatlanul. Mások helyesen így is fejezik ki azt: nem azon értelemben része a keresztyénség az állam törvényeinek, mintha arra volnának a törvényszékek utasítva, vagy azzal kellene megokolniok ítéleteiket; hanem azon értelemben, mert a keresztyénség elvei, parancsolatai fel vannak véve a törvénybe. (Tehát nem explicite, de implicite!) A törvény betűje tehát nem mondja meg, mi az indító oka p. o. az istenkáromlás, a vasárnapi csendháborítás stb. elleni tilalomnak, a ker. vallásos érzület-e.

vagy a közcsend és béke, a polgárok közérzlete! A többséjesség ellen okúl sokan azt is felhozták, hogy az patriarchalis intézményekre s ezek ismét despotismusra vezetnek, míg a monogamia mellett az tartós nem lehet! Tény azonban, hogy a keresztyén vallás és erkölcs törvényes oltalomban részesül, mert a törvényhozó nép túlnyomó többsége vallásos. Így Kent főbíró, kit az amerikai jogtudomány «egyik nagyságának» mondanak, az istenkáromlást büntetvén, okúl hozza fel, hogy «az amerikaiak keresztyén nép, és hogy az állam erkölcei a keresztyénségben gyökereznek». Ezt bizonyítja a nép magatartása olyan ügyekben is, hol a törvényhozás az ő szabad tetszésére bizza a dolgot. Így p. o. Thompson azt mondja, hogy bár a házasság polgári szerződésnek tekintetik, mégis lehetőleg mindenki egyházilag megáldatja, szentesíteti azt. Alexis de Tocqueville, egy elfogulatlan idegen, megfigyelte, hogy a keresztyén vallás egy országban sem gyakorol nagyobb befolyást a lelkekre, mint a szabad amerikai népnél, és bár a kormányzás meghatározásába nem foly be, minden népréteg és párt nézete szerint nélkülözhetlen a köztársasági intézmények fenntartására, sőt e tekintetben őt illeti meg az elsőség az egyesült államok politikai institutiói közt.

Azonban némely ponton a polgári törvényhozás mégis határozottan utal a keresztyén vallásra. sőt bizonyos keresztyén vallásos cselekvényeket is végez az állam. Ezt az ifjuság nevelésénél, az iskolában találjuk, holott a népiskola ügye — államügy!

Az amerikai népiskolában ugyan a vallás nem tanítatik, és erről a különböző vallásfelekezetek magok gondoskodnak, kivált a nagyon virágzó vasárnapi iskolák által; de régi s eredetileg általános szokás szerint, a gyermekek naponkint a tanítás előtt egy éneket énekelnek, a miatyánkot, vagy valamely más imádságot mondják el és a szent írást olvassák. Ez ellen ugyan felszólaltak a róm. katolikusok (mások nem), mert még az imádság sem volt inyök szerinti,

s némely helyütt el is érték czéljokat, de Schaff szerint $\frac{4}{5}$ részben még mindig megmaradt a régi szokás.

Egy bizonyos Girard Philadelphiában végrendeletében nagy összeg pénzt hagyott egy árvaházra. azon feltétellel, hogy abba pap ne bocsáttassék be, s abban egy egyházfelekezet hittana se taníttassék. Ez híres ügygyé lett, mert sokan a végrendeletet érvénytelennek mondták. Különösen a már említett Webster azon állítással, hogy «a keresztyénség az állam törvényéhez tartozik» s így tehát törvényellenes dolog azt egy árvaházból ki akarni zárni. Positiv törvényt nem lehetett a végrendelet ellen alkalmazni s azért azt az Egyesült Államok legfőbb törvényszéke 1844-ben érvényesnek mondotta. akképen indokolván a dolgot, hogy az olyan intézkedés, mely a papoknak hivatalos ténykedést nem enged az árvaházban — még nem ellenségeskedés a keresztyénséggel szemben, — mert hiszen az még nem zárja ki a biblia olvasást és a laikusok által egy «nem szektaszerű» keresztyénség tanítását: de kimondotta egyuttal azt is, hogy a keresztyénség «része az államtörvénynek» annyiban, a mennyiben azt rosszakaratúlag és nyíltan becsmérelni nem szabad. S íme, mint Schaff mondja, igaz keresztyén igazgatók igazgatják azóta az árvaházat, még pedig «nem szektaszerű» (valószínűleg ev. ref.) szellemben. Ezeknek azonban laikusoknak kell lenni.

Mint a nyilvános iskolában a tanítás imádsággal kezdődik, úgy becsülik az imádságot a nemzet képviselői, főbbjei. A congressus minden ülését imádsággal kezdi, és saját káplánjai vannak. Különös ritka esetekben, mint p. o. a cholera idején, Lincoln és Garfield elnökök meggyilkolásának alkalmából, az elnök vallásos ünnepet rendelt az egész országban, t. i. egy bűnbánó- és imanapot. Évenként egy-egy hálaünnepet és imanapot az egyes államok kormányzói szoktak rendelni.

Hogy a keresztyén s nevezetesen a protestáns vállalatokat miképen istápolja az állam, arra fényes példánk van Schaff szerint 1882-ből. Néhány ezer javított angol bibliát

akartak behozni, hogy az amerikai bibliajavítás előmozdítassék és a congressus elengedte a magas könyv-vámat. E mellett nem a pénz, de az elismerés a fő!

Még a törvény betűinél is jobban tanuskodnak az éjszakamerikai legnagyobb elnökök beszédei és azon fogadtatás, melyben azok részesültek, a keresztyén szellem hatalmáról az Egyesült Államokban. Washington első elnöki beszédét a mindenhatóhoz, ki minden népek felett uralkodik, intézett forró könyörgéssel nyitotta meg. Lincoln, e nép fia, midőn másod ízben lett elnökké, székfoglaló beszédében az akkori polgárháborúról, melyet a keresztyének viseltek keresztyének ellen, «kik ugyanazon bibliát olvassák s ugyanazon istenhez fohászknak», s azon botrányokról, mely «botrányozásoknak lenniök kell», s melyeket isten itt is engedett jönni, s hogy «ne ítéljünk, nehogy megítéltessünk» stb. oly fennkölt szellemben nyilatkozott, hogy őt Schaff a «nép legmélyebb keresztyén érzülete prófétájának» mondta. «ki fellépett a nép története legsötétebb órájában». Mint a szárazföldi és tengeri hadsereg főparancsnoka, arra intette a csapatokat, hogy isten nevét és az úrnapiját, a vasárnapot meg ne szentségtelenítsék, s nagy elődje Washington szavaival bocsátotta el őket: «a tábornok abban bízik, hogy minden tiszt és közlegény igyekezni fog úgy cselekedni és élni, mint az egy keresztyén katonához illik, a ki hazájának legdrágább jogait védelmezi».

Hol van hát Európában a keresztyénségnek nagyobb befolyása az államra, mint itt, hol függetlenül élnek egymás mellett? De bármennyire hat is a keresztyénség az államra, az egyháznak nincs joga az állam jogaiába avatkozni. Az állami törvények pedig az egyházakat csak *testületeknek* tekintik, melyeknek vagyonszerzési joguk van, és e jog alanyaiul az egyes egyházgyülekezeteket ismerik el. Vagyoni kérdésekben az állami törvény és törvényszék dönt.

Mindebből az tűnik ki, hogy az egyház, ha szabad is, nem okvetetlen «állam az államban», s hogy az állam, ha nem is tartja fenn az egyházat, a szellemi az erkölcsi élet

követelményei ellen nem vét. S e helyütt Köstlin arra utal, hogy bár az amerikaiak példáját rögtön megvalósítani Németországban lehetetlen, mások lévén a történeti stb. előzmények, de azt okvetetlenül meg kellene a németeknek tanulniok — és meg kell nekünk magyaroknak is tanulnunk. — hogy az Isten igéje azon hatalom, melylyel mindinkább keresztyénibb szelleművé tehetjük az állami életet, mert keresztyénibb gondolkozásúvá tehetjük az államot alkotó népet.

Végül azonban meg kell jegyeznünk, hogy Éjszak-Amerikában is van hitelenség — s ott is erős hatalom. Schaff szerint 1873-ban egy «szabadelvű szövetség» keletkezett, mely minden érintkezést a keresztyénséggel az állam részéről, mint p. o. az iskolai bibliaolvasást, a congressusi káplánok intézményét stb. stb. el akar törölni, s melyhez a keresztyénség barátai közül is többen csatlakoztak a szabadságért való túlbuzgólkodásukban. Ezzel szemben kell ama keresztyén szellemnek erősnek lennie, ezzel szemben, az ellenséggel szemben kell gyakorlati józanságot és óvatosságot tanusítania.

Hogy azon evangéliumi keresztyén szellem, mely eddigelé békében engedte élni a lutheránust a kalvinistával, az episkopalistát a presbyteriánussal ugyanazon egy államban, az eddigi irányban fog szerencsésen fejlődhetni, az bizony hihető, — mert hiszen a múlt e mellett tanúskodik — s ezek egy irányú működése, szabad, szellemi együttthatása is remélhető. Ellenben azon nehézségek, melyeket a római katholicismus ott is támasztani fog, a jelenben még nem láthatók és azokról az amerikai, még egy Schaff sem, akar ma még tudni. Thompson szerint az amerikaiak ma e tekintetben a «hagyjuk, rá érünk arra még» politikát követik. A róm. katholicismust jellemzi, hogy Amerikában egészen más állást foglal el még ma, mint nálunk. Ismeretesek XVI. Gergely, IX. Pius és XIII. Leo nézetei a vallásszabadság veszedelmes voltáról és Amerikában a papismus egy főfő képviselője, Gibbons bíboros az ilyen szabadság magna chartájáról, az

egyesült államok alkotmánya okleveléről, annak jubileuma alkalmával 1887-ben azt mondotta, hogy az, a mely 60 millió ember szabadságát biztosítja, méltó rá, hogy aranyba irassék. Ugyanaz ezen nemzeti ünnepen Philadelphában akkor, midőn egy anglikánus püspök a bevezető imát, egy presbyterianus lelkész pedig az áldást mondotta. — mondotta a befejező, a záró imát! — De láttuk, hogy már most is pert kezdett a r. katholicismus a népiskolánál és Thompson szemére veti a r. katolikusoknak, hogy kijátszák New-York államban azon törvényt, mely meghatározza az egyházi vagyon maximumát s hogy a velők rokonszenvező politikusok által álürügyek alatt a magok céljaira nagy összegeket adatnak ki magoknak az állami pénztárból. s hogy vannak politikusok, a kik hizelegnek a római katolikus papoknak, mert azoknak nagy befolyásuk van a népre s különösen az irlandi tömegekre, — sőt ugyancsak Thompson az amerikai r. kath. praelatusokat jellemző azon tételt idézi azok legtekintélyesebb lapjából a «The catholic World»-ból, mely szerint a «csalhatatlan száj által hirdetett egyházi törvény föltétlenül érvényes tekintet nélkül annak világi következményeire». Meddig fogják a r. katolikus egyház hivatalos képviselői magokat Amerikában mérsékelni — nem tudható. Nem természetök a mérséklet, — de az tény, hogy Amerikában a r. katolikusok nemzeti érzülete erősebb, mint bárhol s az államnak ebben van egyik fő támasza a r. kath. klérus támadásaival szemben. Legfőbb támasza azonban mégis a minden néven nevezendő protestans «denominatiók» = felekezetek vallásos szellemében van, s míg ez él, nincs mitől tartania, mert ez olyan hatalom, mely megáll a küzdelemben s győz ott is, a hol a politikai bölcsesség vagy hatalom erőtelen!

S ha ez ellen a papistikus áskálódás, hatalmi túltengés ellen törvény fog kelleni, — azt is meghozza majd az amerikai, mert az álszabadságot, a szabadosságot nem téveszti össze az igazi szabadsággal sem az államban, sem az egyházban. És épen az amerikai szokott az adott

viszonyok szerint cselekedni s nem indul «szürke elméletek» nem gyakorlati útján. Az amerikai praktikus ember! Ne féltjük őt!

Eunyiben kívántam Köstlin érdekes fejtegetéseit bemutatni, azt híven, hogy azok megismerése — Thompson és Schaff műveinek tartalmát tárja fel előttünk — s azok az amerikai viszonyokat, az egyház viszonyát az államhoz, s ennek megismerése örömet fog okozni mindenkinek.

Tanulságos reánk magyarhoni protestánsokra nézve is, kikre az amerikai példa hol buzdítólag, hol szégyenítőleg hat, mert a feltüntetett kép mindenkor azt érezteti velünk, hogy «a Krisztus evangyélioma az Istennek hatalma!» Róm. 1. v. 16.

Hörk József.

ADATOK A VESZPRÉMI EV. REFORM. EGYHÁZMEGYE TÖRTÉNETÉHEZ.

— Első közlemény. —

Már több mint öt éve szakadatlanul gyűjtöm a veszprémi reform. egyházmegyére vonatkozó történeti adatokat. Munkám igaz, hogy sokszor félben maradt részint adatok hiánya, részint a mindennapi élet más meg más követelményei miatt: de azért alig múlt el csak egy nap is, a mikor lelkem eme kedves emlékekről ne gondolkodott volna. Mondanom sem kell, hogy a kezdet nehézségeivel is meg kellett küzdenem, az adatok nehezen hozzá férhetőségén kívül; de ma már, dicsekedés nélkül legyen mondva, odáig jutottam, hogy akár sajtó alá adjam «az 1721-diki vallásügyi vizsgálat Fehér-, Zala- és Veszprém vármegyékre vonatkozó jegyzőkönyveit, történeti bevezetéssel, jegyzetekkel s a veszprémi reform. egyházmegye egyes egyházainak rövid történetével megtoldott» című 18—20 nyomott ivre terjedő dolgozatomat. E nemű munkálkodásomban nagy hála kötelezett a veszprémi reform. egyházmegye múlt évi köz-

gyűlése, midőn a könyv- és levéltárnoki tisztet reám ruházta. Most már rajtam a sor, hogy munkám Isten segítségével bevégezzem.

De nem akarok felesleges munkát sem végezni; sem olyat adni, mely nagyon hézagos és egyoldalú legyen. Koránt sem kecsegtetem azért magamat azzal, mintha egyházmegyénk gazdag levéltárából teljesen meglehetne írni az egyes egyházak történeteit is, mert minden egyháznak más meg más speciális helyzete volt, mindegyik úgyszólván önmaga erején tanult meg járni és szilárdul meg állani: éppen ezért az egyes egyházak levéltári aktáinak átvizsgálása nélkül munkámat ki nem adhatom. Tehát, hogy az illető lelkész uraknak erre vonatkozó szívességét ne csak igénybe vegyem, hanem a tárgyat velük meg is kedveltessem: arra határoztam el magamat, hogy a tisztelt szerkesztő ur engedelmével e becses lap hasábjain egyes egyházak rajzát közzé teszem, szívesen kérvén egyházmegyénk lelkészeit a történeti vonatkozású, s egyházuk levelesládáiban őrizett adatoknak akár e becses lapokban való közzétételére, akár felhasználás czéljából hozzám elküldésére.

Mielőtt mostani közleményemre áttérnék, megkell jegyeznem, hogy e cikk, tervezett munkámban a jegyzetek között foglal helyet, s hogy az eredetit Visolyi Lázár írta 1808-ban, melyet szintén jegyzetekkel kísértem.

1. «A balaton-henyeyi reformáta ekklésiának históriai rajzolatja.»

A balaton-henyeyi reformáta ekklésia, noha nem a legnépesebb legyen is, mindazonáltal a veszprémi egyházi társaság kerületében egy az a régi virágzó, gyökeres és jötehetségű ekklésiák közül.

Külső polgári állapotját tekintvén, fekszik a tettes Zala vármegyében. Tagjai között kevés számmal találtnak jobbágyok, hanem nagyobb részint nemes fejből áll az.

A honnan ennek valamely különös földes ura nincsen is, hanem itt kiki a maga javainak hatalmas és független ura.

Eredetéről ezen gyülekezetnek, valamint arról is, hogy mikor és kik által reformáltatott? keveset tudhatni. Hihető mindazonáltal, hogy valamint a többi balatonmelléki ekklesiákat, úgy ezt is a nagy hírű Dévai Mátyás, vagy annak emissariusai reformálták. Az bizonyos, hogy a boldog reformáció kezdetével Henye virágzó ekklesia volt, mert már 1600-dik esztendőben hallgatott egy *Mátyás* nevű prédikátort, mint ez megtetszik nemes Bodor Mózes úr kezénél levő testamentalis leveléből, melyet ennek egy Bodor Barnabás nevű Jób atytya íratott, a most említett prédikátor úrral.

Azon időtől fogva szakadatlanul folyt az exertitium. Szépen virágzott az ekklesia, noha nem minden változás nélkül. Persecutiót ugyan soha sem szenvedett, mivel a nemesség jól forgatván magát, nem engedte, hogy az ekklesia vagy megháboríttassék, vagy elnyomattassék. Mindazáltal egy időben csakugyan megszűntek rendes prédikátorok szolgálni, melynek a régi öregek sok okát adják, melyek között leghitelesebbnek látszik az, hogy a XVII. században, az ezen által jövő-menő Török seregeknek, vad kegyetlenségeit ki nem állhatván a lakosok, kénytelenítették a lakosok kibújdosni, és magukat más bátorságosabb helyekre vonni; mint ez a köveskällai reformáta ekklesián is megtörtént, melynek tagjai ebben az időben a mi határunktól nem messze egy Csere-kút nevű völgyben lappangottak.¹ Így tehát

¹ *Visolyi Lázár* ezen előadása, hogy nem mesebeszéd, mindjárt világos lesz előttünk, ha tudjuk, hogy a székes-fehérvári török basák, akik erre a deveseri defterbe jártak, mily nagy szolgaságba terelték a föld népét. Már 1572-dik esztendőben, a székesfehérvári vár építése és javítása alkalmával, nem a környékbeli, hanem csaknem az egész dunántúli lakosságot mozgósították. Így Köveskállról 2 ember 36 nap; Vámosról 3 ember 42 nap; Tótvásonyból 2 ember 12 nap; Szent-Antalfáról 3 ember 45 nap; Nagy-Pécselyről 5 ember 60 nap; Kis-Pécselyről 1 ember 21 nap stb. stb. dolgozott a várépítése körül, a mint ezt bővebben olvashatjuk ily című műben: *Magyarországi Török*

bujdosóba levén a lakosok. prédikátort sem tarthattak, hanem mint filialisták éltek a szomszéd monoszlói prédikátornak szolgálatjával; és ez az állapot 1650-től fogva tartott, csaknem azon seculumnak utoljáig.

Majd azonban győzödelmeskedvén a nagy Leopold fegyvere, a lakosok is visszatérvén honjaikba, a henyei ekklésia ismét virágozni kezdett. Egy közönséges házforma kis templomot építettek, Bécsben egy mázsás kis harangot öntettek, melynek felső kerületén ily írás olvastatik:

Me fecit Balthasar Heroldt

Viennae 1668.

Ezután árva ekklésiánk a monoszlói anya-ekklésiától elvált és 1690-dik esztendő tájon, maguknak rendes prédikátort nyertek. Ki lett legyen a második versbeli legelső prédikátor? bizonytalan. Az mindazonáltal kétség kívül vagyion, hogy a közelebb említett esztendőben, mint prédikátor szolgált a gyülekezetet *Pátyi Mihály*, mint ez megtetszik nemes Darnay Ferencz kezénél levő szőlő leveléből, melyet ennek a harmadik nagyatytya nemes Darnay Lőrincz készített 1690-dik esztendőben. holott az említett prédikátor úr is a maga nevét mint jelenlevő tanú feljegyezte.

Így az ekklésia boldogulván szándékában, a több hiányosságokat is igyekeztek megorvosolni. Az úrasztalához szép cin edényeket készítettettek, melyek közül az egyik ilyen irást mutat:

«Henyei Ecclesia.

Tempore R. D. Michaelis Görsenyi

kincstári defterek ford. dr. Lászlófalvi Velics Antal. Bpest, 1886. 254—256. ll. melyből az is kitűnik, hogy a törökök a meghódított területeket, azonnal rendszeres adó alá vették. Úgy de ehhez a Balatonmelléki nemesek nem tudtak hozzá szokni, tehát inkább elrejtöztek, bujdostak. Hiszen a köveskállaiak például már az Árpádok korában «mint a királyi udvar beszállítói» kiváltságos állást foglaltak el; Cserekuti tartózkodásuk mellett bizonyít a hagyomány is, s az a tény hogy ott még ma is számos sírra találnak.

T. E.

Per G. D. Joannem Eöri fieri
Curavit. 1693.

Noha pedig már ekkor rendes prédikátora volt az ekklesiának, de sem rektora, sem matriculája nem volt. T. *Lovasi Imre* uram hozta be az ekklesiába a matriculával való élest 1744-dik esztendőben. Rektorok pedig kezdettek szolgálni 1757-dik esztendő táján, kik között legelső volt *Karancsi János*.

Megjegyzést érdemel itten, hogy ez idő szakaszában a szomszéd virágzó csicsói reformata ekklesia elpusztulván² sok lakosok Henyébe költöztek. Nevezetes az is, hogy ezután nem sok idővel, a helységünkben lévő egy néhány lutheránus háznépek reformata religionkra által jöttek, kik között nevezetesebbek a nemzetes *Domokos, Gyenizs, Barcza, Halász* és *Usekő* familiák. Ebből lett, hogy szaporodván a hívek száma, sokkal szűkebb lett a templom, mintsem őket befoghatta volna.

Ezt a fogyatkozást sok ízben próbálták a buzgó hallgatók megorvosolni; de opressióba lévén külső szabadsága, vallásunknak, nem boldogulhattak. Végre a boldog emlékezetű II. József uralkodása alatt, felderülván az ekklesiának arany szabadsága, megnyerte a henyei ekklesia is, a mit óhajtott, noha igen sok munka és fáradság után. Melynek oka volt egyrészt a keskeny határok közé szorított királyi parancsolat, másrészt a katolikus uraknak ellenségeskedése, kik

² Ez a helység, mint jobbgység, a veszprémi püspökséghez tartozott, melynek elpusztulásáról egy 1775-diki összeírásban a következőket olvashatjuk: «Csicsón, Tettes nemes Zalavármegyében ember emlékezetét felyül haladó időtől fogva volt a helvetica confessión levő vallásnak szabad exercitiuma, a mely ezelőtt circiter húsz esztendőkkel úgy találtatott, hogy az akkori veszprémi püspök ur Bíró Márton, mivel a templomot a helvetica confessión levők oda nem engedték, a lakosokon, mint árendásokon kiadott. Házaikat, ingóságaiikat megbecsülletván, árukat megadta. Őket meg nem tartotta, el kellett azért szegényeknek oszlani és a templomot ott kellett hagyni.» *A veszprémi reform. egyházmegye levéltárából.* T. E.

minden utakat és módokat elkövettek, hogy czélját gyülekezetünk el ne érje. De nemzetes Domokos Károly úrnak és más buzgó hallgatóknak közbenjárásuk által megjött az engedelem a templom építése iránt. Mindazáltal akkor is szoros meghatározással, mert a katholikus comitatus kemény fenyegetés alatt meghagyta, hogy a templom a toronynyal egy tagba ne építtessék; a templom hajdani fundamentumát megtartsa és csak a levegő égbe emeltessék. Mindazáltal ezt a keserű végzést is örömmel vette az ekklésia, és a milyen örömmel hozzá fogott a templom és torony építéséhez, azt szinte olyannal tökéletességre is vitte 1785-dik esztendőben.

Mikor és kik által szenteltetett fel a templom, feljegyzette az ekklésia protocullumába t. Szikszay Sámuel uram, kinek írásba tett jegyzései ezek:

«Restauratum et ampliatum est Deo qui tri uno dedicatum templum anno 1785. die 27-ma novembris. Proposuit primus actor Andreas Ács Szathmári, verbi divini ministre köveskálensis ex Psalm. XXVII. 8. Actor posterior Samuel Szikszay, proposuit Zach. II. 10. Sakramenta vero administrarunt ambo reverendi domini Stephanus Márton, verbi divini ministre nagyvásonyensis, et Josefus Galamb verbi divini minister antalfaiensis.»

Felépülvén a templom és a torony, a másik kis harang mellé egy nagyobb harangot is készíttettek Győrben, melynek felső kerülete ilyen irást mutat:

«Gáspár Mendel Goss Mich. In Raab.

Anno 1802 »

Az alsón ezeket láthatni:

«Nemes b. henyei reformáta Sz. ekklésia csináltatta 1802. eszt.»

Ez a nagy harang tészen négy mázsát és tizenegy fontot, s került az ekklésiának 377 rénes forintjába és 46 krjába.

Száma a gyülekezetnek, mint volt hajdan és miképpen vagyon e jelen való időben, a matricularis jegyzések mutat-

ják. 1744-től a keresztelendők száma alig ment négyre-öt-re. De most minden esztendőben kereszteltetnek legalább is tizen-nyolczan; és a jelenvaló időben a lelkek száma tészen mintegy negyedfél százat.

Következik már, hogy az ezen gyülekezetben szolgált prédikátorokról is egy-két szóval emlékezetet tegyünk. A kezdetkori prédikátorok között csak egyről vagyon emlékezet, t. i. azon Mátyás nevű prédikátorról, kiről feljebb is emlékezünk; ez szolgált mintegy 30 esztendeig.

A második versbeli prédikátorok közül ezek jegyeztettek fel az ekklesia protocullumába:

1. *Pátyi Mihály* 1690.
2. *Görsönyi Mihály* 1693.
3. *Samarus János* 1701.
4. *Tsopaki József* 1708
5. *Ujvári Sámuel* 1710.
6. *Rádóczy Péter* 1710. Aki innen Magyar Almásra a Vértesaljára, onnan pedig 1724-ben Szent-Antalfára vitetett.
7. *Ónodi István* és *Tokai* 1711.
8. *Harsányi István* 1712. (Helyesebben *János*).
9. *Szentpéteri Balogh György* 1713.
10. *Hollósi Ferencz* 1715.
11. *Kenessei Ferencz* 1717.
- 12: *Gyarmati Mihály* 1720.
13. *Pátkai Csontér Bálint* 1726.
14. *Polgárdi Gergely* 1730.
15. *Örsi János* 1733.
16. *Borsodi János* 1737.
17. *Berhidai Mihály* 1740.
18. *Lovasi Imre* 1744.³

³ Ezen feljegyzést hibásnak kell minősítenünk, mert nem egyez meg azon 1751-ből való összeírással, melyet megőrizett az elenyészéstől a veszprémi reform. egyházmegye levéltára, s a mely szószerint így van: «A tiszteletes férfiaknak specificatiója, kik ezen nemes henyei helységben prédikátorságot viseltek, melyből megtetszik, hogy Henye

19. *Lepsényi István* 1757.
20. *Ujvári József* 1768.
21. *Márton István* 1775.
22. *Vecsei Sámuel* 1777.
23. *Szikszaei Sámuel* 1781.
24. *Béndek Mihály* 1786.
25. *Tamassa Ferencz* 1793.
26. *Tuba Dániel* 1803.

27. *Visolyi Lázár* 1806-tól. Ki is született Mező-Szent-Györgyön Veszprém vármegyében 1772-ben. lelkész szülőktől. A trivialis iskolákat végezte ugyanazon vármegyében Fokszabadin és Balatonfő-Kajáron. 1787-ben tanulni

nem mostani reformáta ekklésia a prédikátor tartás iránt, mind a levelekből, mind az emberbeli bizonyságokból kívánsága szerint tiszteletes senior *Keresztúri Tuba István* uramnak, ezen mostani 1751. esztendőktől fogva elkezdettük számlálni, a menynyire emlékezhetek a közöttünk levő öregek, és a levelekből is amint lehetett bizonyítani igyekeztünk ily renddel:

1. T. *Lovasi Nagy Imre* úr nálunk van nyolcz esztendőktől fogva. 2. T. *Berhidai Mihály* volt már fél esztendeig, ki is rendszerint való halállal nálunk meghalt. 3. T. *Borsodi János* volt nálunk 3 esztendeig. 4. T. *Polgárdi Gergely* volt 12 esztendeig. 5. T. *Órsi János* szolgált 9. esztendeig. 6. T. *Hollósi Ferencz* volt egy esztendeig. 7. T. *Kenessei Ferencz* ur volt 5 esztendeig. 8. T. *Rádóczy Péter* volt 3 esztendeig. 9. T. *Harsányi János* volt 4 esztendeig. 10. T. *Ujvári Sámuel* volt actualis 7 esztendeig. 11. T. *Ónodi István* volt 8 esztendeig. 12. T. *Görsönyi Mihály*, kinek idejében készítették a szent edények, amint írva van egyen az edények közzül 1693. esztendőben és ugyan (csak), Henyében halt meg. 13. T. *Sárai András* volt 3 esztendeig. 14. T. *Pátyi Mihály* volt 30 esztendeig. 15. *Szekelyi Péter*, ki is volt 30 esztendeig, a mint bizonyóságot tehetnek, hogy hallották az atytyuktól Bodor Gergely és György, úgy Somogyi Ferencz is az öreg anyjától.

Molnár Sámuel mutatott egy levelet. Az édes atytya vett rétet Sostóban; íratott 1709. esztendőben Ujvári Sámuel neve alatt. Kenessei Sámuel mutatott egy levelet. Fülöp familia vett jószágot Bereczki familiátúl 1699. esztendőben Ónodi István neve alatt. Bodor István mutatott egy levelet, a mely Bodor Barnabás testamentuma, mely-

ment Patakra. Subscribált 1790-ben; nyolcz esztendő s deak-sága után lett átányi rektorra 1798-ban és ott három esztendőt eltöltvén, 1801-ben az arácsi prédikátorságra meghivatott. Consecraltatott Veszprémben t. Kocsi Horváth Sámuel úr és t. assessor társai által 1803-ban. Minekutánna Arácson három esztendőt eltöltött, a b. henyei ekklesiába meghivatott a hova el is ment és most a negyedik esztendőben folytatja hivatalát. (Ez 1808. eszt.)

A rektorok kezdvén a szolgálatot 1744-ben, azon idő-től fogva ezek viseltek hivatalt :

fratott 1600. esztendőben Mátyás prédikátor idejében. Henyében tituláltak (kelt) 1751. 28. junii. »

Ebből megállapíthatjuk a b. henyei prédikátorok teljes és hiteles névsorát egész 1745-ig, a mely idő után az anyakönyv a fent közölt névsort szintén hitelesen kimutatja. Tehát első volt :

1. *Mátyás nevű*, szolgált 1600-ig. 2. *Székelyi Péter* 1630. 3. *Pátyi Mihály* 1660. 3. *Sárai András* 1663. Ekkor szünt meg az isteni tisztelet s 4. prédikátor lett ismét *Pátyi Mihály* nevű, ki valószínűen az előbbinek fia volt. szolgált 1690-ben. 5. *Görsönyi Mihály* 1693. 6. *Ónodi István* 1701. 7. *Ujvári Sámuel* 1708. 8. *Harsányi János* 1712. 9. *Rádóczi Péter* 1715. 10. *Kenessei Ferencz* 1720. 11. *Hollósi Ferencz* 1721. 12. *Órsi János* 1730. 13. *Polgárdi Gergely* 1742. 14. *Borsodi János* 1745. 15. *Berhidai Mihály* 1745. 16. *Lovasi Nagy Imre* 1745—1757. Ezután úgy következnek mint fent ; de meg kell jegyezmem, hogy az egy évi külömbséget a lelkészek változásának nem a polgári évekkal összhangzó ideje adja, melyet ma már nagyon nehezen is lehetne pontosan meghatározni. A fent közölt lelkési névsor 1808-ig szól, ekkor irta azt Visolyi Lázár, a ki 27-dik lelkész volt Henyében, ő utánna megemlítem még :

28. *Édes Gergelyt*, 1814—1817. Jeles költő, a latin klassikusok magyar fordítója, született Madaron Komárom várm. 1763-ban. Tanult Patakon és Debreczenben. majd ismét Patakon. Rektoroskodott Hetényben és M.-Szántón. Lelkészkedett Kinyisen. Veszprémben, Nagy-Vásonyban, Csoóron, Litéren, B.-Henyében és Kupon. Öreg korában hivataláról lemondott s fia a jeles egyházi író *Édes Albert* tiszatarijáni lelkész karjai között halt meg 1848-ban. 29. *Somody Péter* 1817—1822. 30. *Gondol Dániel* 1822—1833. 31. *Kabai Tanyi János* 1833—1846. Itt halt meg. *Összeállítva a veszprémi reform. egyházmegye levéltárából.*

T. E.

1. *Karancsi János.*
2. *Ispánki István.*
3. *Czeglédi Gergely.*
4. *Csúthi János.*
5. *Óri János.*
6. *Kádas János.*
7. *Földvári Lukács.*
8. *Varga János.*
9. *Pápai Mihály.*
10. *Szőnyi István.*
11. *Beregszászy István.*
12. *Tokos Sámuel* ⁴
13. *Markos Sámuel.* Ez hires tanító volt.
14. *Szilvási Mihály* 1783.
15. *Kovács Mihály* 1784.
16. *Somody Péter* 1785.
17. *Csepeli Mózes* 1789
18. *Szekeres Ferencz* 1792.
19. *Komáromi Sándor* 1797.
20. *Domján József* 1799.
21. *Gönczi István* 1800.
22. *Csákvári Mihály* 1803.
23. *Péli László* 1805.
24. *Klubecz Imre* 1806.

2. A köveskáli reformáta szent ekklésiáról való jegyzések.¹

Köveskál a veszprémi papi szent társaság kebelében, tekintetes Zalavármegyében fekvő nemes helység. Mikor és ki által reformáltatott? nemkülönben, micsoda fátumokon ment keresztül? bizonyos dátum reá nincs; hanem a nemes fami-

⁴ *Tokos Sámuel* 1775-ben volt henyei tanító, mint ez egy azon évből való összeírásból kitűnik. *Eredetije a veszprémi ref. egyh. megye levéltárában.*

¹ *Irta Böszörményi József* 1808-ban. *Eredetije ugyanott.*

liaknál levő levelekből (melyek párban az ekkla ládájában megvannak) bizonyos, hogy ebben a reformáta ekklésiában a lelkitanítói hivatalt viselt tiszteletes személyek ily renddel és időszakaszokban voltak:

1. T. T. *Halaki Miklós* Anno 1638.
2. *Mihály* nevű prédikátor A. 1642.
3. *Székely Péter* A. 1644. 1654.
4. *Kabai Márton* A. 1678.
5. *Ónodi István* A. 1693.
6. *Létey Mihály* A. 1699.
7. *Samarus János* A. 1701.
8. *Csopaki József* A. 1708.
9. *Rádóczi Péter* A. 1710.
10. *Harsányi János* A. 1712.
11. *Szentpéteri Balogh György* A. 1715.
12. *Kenesei pap*, alias *Szalay Ferencz* 1718.
13. *Gyarmati Mihály* 1725.
14. *Pátkai Csöntör Bálint*, a mint Köveskálra lett bejövetelekor in 8-vo az ekklésia ládájában lévő matricula bizonyítja ab anno 1726. Ennek succedalt:²

² Ennek a névsornak kiegészítéséül szükségesnek tartottam *Pátkai Bálintnak* 1751-ből való levelét egész terjedelmében ide igtatni, melyet úgy tekintek, mint a köveskálai lelkészek *hiteles névsorát*. A zárjelek közt levő esztendő-számokat azért toldottam e szöveg közé, hogy első pillanatra szembetűnjék az eltérés. Maga a levél különben így van:

«Legyen a jó Istennek békessége és áldása tiszteletes uram egész Ároni házán. igaz szívből kívánom!

Tiszteletre méltó jó urunknak hozzánk is elérkezett írásából úgy értettük, hogy minden helység írja meg eleitől fogva, kik voltak tanítók benne. Ezen nemes köveskálai szent ekklésiának, akikre még e mostan is élő embereim emlékeznek lelkipásztoraink neveik és számok következnek ily renddel:

Pátkai Bálint. Most 26 esztendeje mióta itt lakom (1725-től) *Gyarmathi Mihály* 2 esztendeig (1723-tól). *Kenesei Ferencz* 5 esztendeig (1718-tól). *Hollósi Ferencz* 3 esztendeig (1715-től); kiről fent nincs emlékezés). *Szentpéteri György* 2 eszt. (1713-tól). *Harsányi*

15. T. T. *Rimaszombathi Mihály* A. 1757. die 13-ma martii. Ennek:

16. *Nagy János* A. 1761. die 12. martii. Ennek:

17. *Zsoldos János* A. 1766. die 15. januarii. Ennek

18. *Szathmári Ács András* A. 1783. die 27. maj.

Ennek:

19. *Oláh Mihály* 1799. die 12. martii. Ennek:

20. *Böszörményi József* 1806. die 16. may. Ki is tekintetes Borsod vármegyében fekvő Ládháza nevezetű helységben, Anno 1772. die 10-ma may. születvén, tanulását csaknem az olvasáson kezdette ugyan tekintetes Borsod vármegyében. a miskolczi reformatum gymnasiumban. s ott is folytatta a filozófiáig. Anno 1791. ment a sárospataki reformatum collégiumba. Onnét 1797-ben tekintetes Veszprém vármegyében fekvő Szent-Gál nevezetű helységbe rektoriára. Onnét 1800-ban Bécsbe. Onnét visszajövéen, 1804-ben veszprémi rektorrá: anno 1805. veszprémi káplánna; anno 1806.

János 3. eszt. (1710-től). *Rádóczi Péter* 3 eszt. (1707-től). *Csopaki nevű (József)* 2 eszt. (1705). *Samarus János* 5 eszt. (1700-től). *Tokai Ferencz* 2 eszt. (1698-tól. *Erről sincs fent emlékezés*) *Létay Mihály* 2 eszt. (1696-tól). *Onodi István* 5 eszt. (1691-től). *Körmendi Mihály* 6 eszt. (1685-től. Ezt sem említi Böszörményi). *Pátyi Mihály, Csinder István és Székely András* — ezekről mennyi időkig voltak? nem emlékeznek reá. A pesti commissio alkalmatosságával (1721) lett inquisitiokor nemes Györfly Gáspár 105 esztendőskorában nem régen meghalván, még most élő Györfly uraiméknak édes attyuk. azon inquisitor urak előtt juratus et examinatus fatealta, hogy: «ab ipsa memoria hominum, soha itt még csak pápista mester sem volt.» Csordás Gergely nevű. még élő öreg hallgatóm 58. esztendeje mióta ide szakadt, a felyebb említett T. tanítókat érte, hallgatta ismerte és bizonyosan tudja. Györfly Ferencz, Györfly János, Györfly Mihály. Csatári Mihály. Nagy Miklós mind nemes személyek. ezekről így tettenek előttem bizonyoságot. *Tiszteletes senior urunk a venerabilis szent társaság könyvében vagy matriculájában mely t. Hodosi, vagy még felyebb tiszt. Losonczy superintendens uraimék idétt (igy) lehetett, meglekintheti bővebben, ha a sokszori revolutiokban el nem veszett.*

köveskáli prédikátorrá lett. A lelkitanítói szent hivatalra facultáltatott elsőben is Veszprémben anno 1805. a veszprémi papi szent társaság akkori tiszteletes tudós seniora Kocsi Horváth Sámuel és tractualis notarius tiszteletes tudós Saáry Ferencz urak által. Annak utánna 1806. die 27. may. Veres-Berényben a veszprémi papi szent társaság tiszteletes tudós assessorai, különösen annak mostani nagydemü seniora tisztelendő Fábián József úr által a papi szent hivatalra fel eskettetett. Végre Anno 1807-ben die 4-ta may. Szent-Király-Szabadiban főtisztelendő superintendens Torkos Jakab úr által fel is szenteltetett.

A köveskáli reformáta iskolára nézve ennyi bizonyosra mutat. a nemes ekklésia protoculluma. hogy 1737-dik esztendő-től fogva mindig volt rendes iskolamester Köveskálba. ³

A köveskáli reformáta nemes ekklésiának mostani ábrázatja túrhető. Templomának belső falában levő négyszegletű

Mindezekről tiszteletes uramat így tudósítván, maradunk t. senior urunknak mind a két részről becsülettel és engedelmességgel szolgálni kész emberei *Pátkai Bálint és a felyebb specificalt személyek.*

Az iskola mesterünk is *Zabolai Mihály* uram, még eddig tisztességesen viselte önnön magát.

N. B. Az iskola mestereim az én itt való lakásomtul fogva ezek voltak. *Vásonyi* aliter *Kopasz István* 1 eszt. (1726-ig). *Pere-martoni István* 3 eszt. (1729-ig). *Bölcskei Tamás* 1 eszt. (1730.). *Kovács Mihály* 2 eszt. (1732). *Puska János* 2 eszt. (1734-ig). *Zabolai Mihály* 1735-től. Köveskál Anno 1751. 1. julii. »

Kívül: Tiszteletes tudós férfiúnak *Keresztúri T(uba) István* urnak, a nemes Szentkirály Szabadi H(elvetica) C(onfession) lévő szent ekklésiának nagydemü lelkipásztorának és a venerabilis tractus seniorának, minden becsülettel. *Eredetije a veszprémi reform. egyh. megye levéltárában.*

³ A fentebb 2. alatti jegyzet szerint már 1726-tól meg vannak nevezve a köveskálai iskola rektorok, tehát 11 évvel előbből, mint Böszörményi írja; csak sajnálni tudom, hogy ez alkalommal nem sorolhatom fel neveiket 1751. után, de meg kell mégis említenem, hogy 1775-ben *Pálfi János* volt a köveskálai tanító, mint ezt egy azon évből való összeírás bizonyítja. *Eredetije ugyanott.*

márványkövön ez olvastathatik: *«Felséges Mária Terézia koronás király asszonyunk kegyelmes engedelmeiből ujonnan építtetett ezen Istenháza Anno 1769. D. O. M. S.»* Ismét a katedra felett: *«Solt. CXIX. v. 105. Az úrnak igéje, a mi lábainknak szövétneke.»* Tornyában (mely az akkori időben egy ölnyire engedtetett, hogy a templomtól épüljön) lévő négy mázsás és 65 fontos nagyobb harangnak felső részén ez olvastathatik: *«Franciscus Millner hat mich gegossen in Ofen. Anno 1802.»* Az alsó részén pedig: *«A Nemes) köveskáli Ref. Sz. Ekkl. számára 1802»* A kisebbik harang felső részén: *«N(emes) köveskáli Illev. Conf. Ekklésiáé 1781.»* Az úr asztalához tartozó, egyik arannyal megfuttatott ezüst edényre ez vagyon metszve: *«Tekintetes Nemes Diszeli Saáry Péter uram csináltatta az köveskáli reformáta szent ekklésia számára 1789.»*

3. A monoszlói reformáta szent ekklésiának históriája.

A monoszlói reformáta szent ekklésia helyeztetett tettes Zala vármegyében, a veszprémi papi társaság, vagy tractus napnyugati kerületében. Szépen virágzó és jól fundált ekklésia ez; régi és egy a gyökeres ekklésiák közül. Annak tagjai nagyobb részint donatarius nemes személyek; vagynak nemes fundusokon lakó agilisek is. És így a helységnek semmi földesura nincsen, hanem igen szépen virágoznak ma is a birtokosságban *Csekő, Heggi, Nagy, Somody, Sebestyén, Markos, Szép, Szöllősi, Gáspár, Molnár, Fülöp, Fekete*; régen pedig igen hiresek voltak: *Haritska, Csík, Zajdor, Miser* és *Baksay* nemes familiák.

A mi eredetét a monoszlói helységnek s ekklésiának illeti, a helységnek régiségét, minden kételkedésen kívülvalóvá teszik azok a gothus irások, melyek a helység archivumában és némely nemes familiáknál feltaláltak. Vagynak igen régi deák és magyar nyelven írott levelek is. Megjegyzést érdemelnek és régiséget próbálnak im e következők:

1-ször. Vagyon egy levél 1364-ben iratott I. *Lajos* magyar király alatt a székesfehérvári keresztes barátok által, mely a monoszlói határról szól.

2-szor. Vagyon egy más levél erdőfoglalásról szóló 1384-ből, *Benedek* veszprémi püspökkel, és utánna következett *Demeterrel* való régi dolgokról.

3-szor. Ismét találtak egy más levél 1398-ban datáltatott, melyben ugyan veszprémi püspök Benedekkel való határozása iratik le a monoszlói akkori nemességnek.

4-szer. Vagynak két rendbéli inquisitionalis levelek, melyek közzül az elsőben egy tanú nemes Nagy Mihály 69 esztendő s arról tészén vallást, hogy Monoszló virágzó helység volt a Török világban is, és hogy a lakosok a Török előtt Nagy-Vázsonyba futottak. A másodikban Ágoston Miklós 64. esztendő s arról tészén vallást, hogy Kurucz világban is fenállott Monoszló.¹

Az eklésia, hogy a reformációtól fogva virágzik, abból bizonyos, hogy 1533-dik esztendő tájban országunkban Pápa. Debreczen és más nagy városok reformálódván. csakhamar

¹ A monoszlói ref. egyháznak ezen történetét *Szikszai József* írta meg 1808-ban, melyért méltán megérdemli hálánkat és kegyeletünket, mert a fentebb említett okiratokat — fájdalom — ma már sehol sem találhatni fel. 1887. őszén magam vizsgáltam át Monoszló község archivumát, azon reményben, hogy fontos okiratokra fogok ott találni: de abban semmi nevezetesebbet, vagy tárgyamra vonatkozót nem leltem, sőt még a fent elősoroltakat sem kutathattam fel. Valahol, tán az egyes családoknál lehetnek ma is régi okmányok, de hogy ezek is megvoltak, nem csak az szól mellettük, hogy Szikszai rövid tartalmakat is adja, hanem édes apám Thury Károly zánkai lelkész azon szóbeli tudósítása is, hogy Somogyi Benő volt monoszlói lelkészről igen sokszor hallotta, hogy ott az egyház régiségére vonatkozó góthikus írások nagy számmal vannak. Hogy hol lappanghatnak ezek? nem lehet tudni; de 1863-ban még megvoltak. Lehet hogy megsemmisültek örökre a gondatlanság miatt, melynek valószínűségét feltételeznem kell az 1887. évi monoszlói bíró azon beszédéből, melyet sikertelen kutatásom után mondott: «Volt ám itt sok régi írás, de nem fért már el a község ládájában; én is úgy kaptam át, egy nagy csomóba össze-

azután a Pápáról erre a részre is kijött nagy reformátor *Dévai Bíró Mátyás* és annak emberei által a monoszlói nemes helység is reformáltatott, és hihető, hogy a köveskáli, henyei mostan is virágzó, úgy nemkülönbén csak az emlékezetét maga után felhagyott *csicsói* reformáta ekklésia is — mely már végképpen elpusztítottatott — ebben az időben reformáltattak.²

Vagynak a helység archivumában és helylyel-helylyel a nemes familiáknál olyan hiteles régi levelek, a melyek arról, hogy az említett 1533-dik esztendő tája után csakhamar a monoszlói nemesség bevette és követte a reformáta vallást, és hogy birták s oltalmazták a parochialis házakat s fundusokat, bizonyoságot tesznek. Nevezetesen, vagyon egy felelete deák nyelven a monoszlói ekklésiának, melyet dicsőséges emlékezetű Mária Terézia felséges királynő asszony eleibe, tettes Zala vármegye által benyújtott akkor, mikor megszöllítettott, hogy legitimálja magát vallása szabad gyakorlásáról. Mely felelet ezt tartja: «A monoszlói lakosok mindnyájan nemesek a vallás dolgában is; a közönségesen hozatott törvényekhez és királyi diplomákhoz erősen ragaszkodnak, s illendő alázatossággal azt felelik, hogy ha irántuk vizsgálás tételik, ki fog tetszeni és meg fog világosodni, hogy ez az ekklésia, mióta a vallásnak szabad gyakorlása tör-

köve s feltettük a padlásra, a honnan csak nem régiben hozta le a feleségem s befűtötte vele a nagy kemenczét.» Bizony sajnálatra méltó körülmény ez, egy oly régi község történetében, mint a milyen Monoszló, annyival is inkább, mert az egyház irattárában sincs egyetlen egy régi okmány sem meg; s éppen ezért Szikszai Józsefnek az eredeti forrásokra hivatkozó historiája, kútfői beccsel bír, gonddal írt jeles munka.

T. E.

² Ha az esztendő-szám — 1533. — nem állja is ki az időszámítás kritikáját, mégis minden kétséget kizár Szikszai előadása Dévaira nézve, mivel Lampe-Ember és Bod Péter egyező értelemmel írják, hogy «*Dévai a Balaton mellékén is tanított.*», V. ö. «*Historia Eccl. Reformatae* 73.» és «*Historia Hungarorum Ecclesiastica*» 237. l. Különbén bővebben e tárgyról a kádártai egyház tört.-nél.

vénnyel megerősítettett, azóta szakadatlanul és változhatatlanul azt a vallást gyakorolta, a melyet most követ: ki fog tetszeni és világosodni az is, hogy *Magyarország kezdetétől fogva* — de meg kell jegyezni, ebben a keresztyén uralkodás elkövetkezésétől számlálva — a monoszloi lakosok nemesek: a régi időkben is megkülönböztetett jeles virtusokkal ékeskedők és királyi szabadosok voltak. Következésképen dicső eleiknek praerogatíváival élhetnek ezen későbbi időben élő successorok a vallás dolgában is. A minthogy e részben fundálják magokat az 1608-dik esztendőben, és azután hozott szentséges törvényekben. A mikor és annak előtte is, vallásuk szabad gyakorlása fentartódván, a régi ebbeli ususukat megerősítik a XXV., XXVI. articulusok, és azután nevezetesen 1681-ben hozott törvények, melyeknek kötelező erejük tettes Zala vármegyére is nyilvánságosan kiterjednek. Még mindezek felett fundálják magukat az 1711-ben hozott törvénybeli articulusba, a mely a felyebbvaló esztendőben hozott törvényeket megerősíti. Említik a pesti Commissiót is, a mely ettől a törvénytől veszi eredetét és fundamentumát, mely szerint a vallásbeli állapot in statu quo hagyatik. Említik felséges VI. Károly királynak 1731-ben ugyanazon pesti commissióra kiadott kegyelmes rendelkezéseit, melyek szerint a vallás állapotja, a király akaratja nélkül változást nem szenvedhet. Végre ragaszkodnak mostan dicsőségesen uralkodó felséges királynő Mária Terézia asszony kegyelmességéhez, és ennek előtte ezen dologba kiadott és publicaltatott, a felyebb való esztendőkhöz hozott törvényt helyben hagyó, sőt megerősítő kegyelmes rendelkezéseikhez. Mindezekre nézve reménylik, hogy ő felsége a fent nevezett nemes lakosokat, a mint a felyebb előhozott törvények hozzák magukkal, vallásuk szabad gyakorlásában meg fogja tartani, a melyért reménykednek is stb.

Ezen az egy felelet kívánásán kívül, hogy a vallás dolgában valaki háborgatta volna a monoszloi ekklesiát, nem lehet mondani, hanem mind e mai napig megmaradott hatal-

masan és állhatatosan vallásának szabad gyakorlása; sőt 1650-ben oly virágzó állapotban volt, hogy kebelébe fogadta a szomszéd *henyei* ekklesiát is, a mely ekklésia tagjai megkevesedvén, magukat a monoszlói ekklesiához kapcsolták, oda jártak az isteni tiszteletre, és annak prédikátora szolgálatjával éltek egész 1690-dik esztendő tájáig.

A monoszlói ekklesiának temploma mikor építettet legyen? nem tudatik. Az bizonyos, hogy igen régi, nagy és erős kőépület két szakaszra, az egyik bolthajtásra, a másik deszkapadlásra vagyon építve. A földből a mint felemelkedik, köröskörül a földön felyül háromszorosan vastag és hosszú faragott kövekkel, — úgy nem különben, a templom padlásos felének négy szegletei, — a bolthajtásos felének pedig két végső szegletei és a keskeny hosszú kás ablakoknak nyílásai faragott kövekből megrakva szemléltetnek.

Vagyon emlékezet némely levelekben, hogy a templomnak padlásos része, leginkább napnyugati vége felől romladozásba állott és az emberek a bolthajtásos felébe jártak mindaddig, míg 1745-ben *Lovasról* egy Komáromi Péter nevű református kőművest Monoszlóra nem költöztettek, a kinek a templom szomszédságában által adtak örökösen, firól-fira egy házhelyet s udvart magába foglaló nemes fundust, oly feltétel alatt, hogyha a már az előtt régtől fogva romlásban levő Isten házát megfogja építeni. A melyet említett Komáromi Péter véghez is vitt és successorai mai napig birják az említett fundust, a melyről jó levelük vagyon.

Igen nagy költséggel építette meg az ekklésia a templom napnyugoti részét, a melyben segítségül voltak az alsóbb részén országunknak helyezettett, sőt még az Erdély országi némely református ekklesiák is. A mint ez megtetszik 1745-ben iratott azon levélből, melylyel valamely Szűcs János nevű buzgó monoszlói lakos az említett szent ekklesiákat megkereste. A mely levél subscribáltatott és ajánlatott a veszprémi traktus akkori seniora boldogemlékezetű t. *Deáki István* felső-örsi prédikátor és a helybeli prédikátor t. *Oro-*

szý Sámuel urak által. Ajánlották a vigyázásuk alatt levő ekklesiáknak három superintendens urak is, úgy mint *Zilahon főtiszt. Zoványi György*, *Miskolczon Csáji Márton* és *Deáki Fülöp József* erdélyi reformáta püspök; a mint az említett levélben tulajdon írásaik olvastatnak.

Tornyot csak 1784-ben épített a monoszlói ekklesia, mely hasonlóképen mint a templom, kőépület; nem igen magas, de elég erős. Volt és vagyon benne két harang, a kisebbik igen régi, nincsen rajta semmi betű, sem esztendőszám. Azt beszélék felőle a régi öregek, hogy a kuruczok ellőtték volna egyik fülét, melylyel a koronájához volt kapcsolva. a mely lelövetett füle mostan is az ekklesiánál vagyon és tartatik. A másik harang a mostani élő emberek idejébe szereztetett. de kicsiny voltára alkalmatlannak ítéltetvén, eladattatott és helyette 1806-dik esztendőben az ekklesia tulajdon költségén egy igen szép szavú négy mázsás és 60 fontos harang vétetett. a melyen ilyen irás vagyon:

«*Fudit Henricus Eberhárd, Pestini.*»

«*Nemes monoszlói reformáta szent ekklesiáé. Anno 1806.*»

Az úrasztalához is elégséges edényei vagynak a monoszlói ekklesiának. Vagyon két czinphár és három nagy czinkorsó, melyeken semmi nevezetes irás nincsen. 1763-ban szereztettek.

Noha pedig virágzó ekklesia volt a monoszlói ekklesia a reformáció kezdetétől fogva: mindazáltal sem régi matriculával. sem attól az időtől fogva szolgált prédikátorok neveiknek feljegyzésével nem dicsekedhetik. A matricula csak 1747-ben kezdődött. A prédikátorságot viselők közül ezek jegyeztettek fel:

1. *Kenesei Péter.*
2. *Polgárdi József.*
3. *Örsi János.*

4. *Deáki István.*³
5. *Oroszy Sámuel* 1745—1767.
6. *Bíró László* 1767—1771.
7. *Szép János* 1771—1779.
8. *Szalai János* 1779—1782.
9. *Béndek Mihály* 1782—1784.
10. *Szeccsödi János* 1784—1793.
11. *Karancsi Gábor* 1793—1804.
12. *Ross Péter* 1804—1805. Előbb zánkai lelkész 1802-től.
13. *Cseh Galamb József* 1805—1807. Innen Zánkára ment.⁴
14. *Szikszai József* 1807-től; kinek életének leírása találtatik tiszteletes senior úr currensében.⁵

³ Valószínűleg a veszprémi hirneves esperes s felső-örsi lelkész Deáki István hasonnevű fia, mert egy összeírásban így találjuk nevét felírva a monoszlói prédikátorok között: *«ifju Deáki István itt lelkészkedett 1745 ig» A veszprémi reform. egyh. megye levéltára.*

⁴ Életrajzát lásd: *Thüry Etele: A zánkai reform. egyház története.* Bpest. 1886. 36. 37. ll.

⁵ *Szikszai József életrajza röviden ez:* Született 1766-ban Makón, Csanád vármegyében, prédikátor szülőktől; tanult Hódmező-Vásárhelyen és Debreczenben, hol 1783-tól fogva hat esztendeig deákoskodott. Bécsben mulatott esztendeig. 1789-ben mohai-, 1792-ben rátóti-, 1802-ben felső-örsi-, 1806-ban tihanyi-, 1807-ben monoszlói prédikátor lett. Itt szolgált 1811-ig, a mikor hajmáskéri prédikátor lett. *A veszprémi reform. egyh. megye levéltárából.*

Szikszai József után monoszlói prédikátorok voltak:

15. *Székelyi Adám.* 1811—1816.
16. *Kőmives János.* 1816—1822. Előbb zánkai lelkész volt 1809-től.
17. *Somody Péter* 1822—1831. Született Monoszlón, 1761-ben; tanult Sáros-Patakon; 1785-ben henyei-, 1788-ban monoszlói-, 1792-ben várpalotai akadémikus rektor volt. Lelkészkedett Nagy Vázsonyban 1793-tól—Szent-Antalfalván 1797-től; Balaton-Henyében 1817-től míg nem szülő faluja, Kőmives János távozásával lelkészévé választotta 1822-ben, a hol azután 1831-ben meghalt. *Ugyanott.*

18. *Vári Szabó Sámuel* 1833—1841. Életrajzát közöltem a

Rektorok ezek voltak; de mikor szolgáltak? nincs feljegyezve:

1. *Kovács Márton.*
2. *Bárdi István.*
3. *Zabolai Mihály.*
4. *Pápai nevű.*
5. *Szónyi István.*
6. *Tokai Mihály.*
7. *Ágoston Pál.*
8. *Markos Péter.*
9. *Nagy János.*
10. *Págyi Ferencz.*
11. *Kis Ferencz*
12. *Ágoston Mihály.*
13. *Somody Péter (1788 —1792).*
14. *Csepeli Mózes.*
15. *Mészáros József.*
16. *Ágoston Mihály.*
17. *Onodi Benjámin.*
18. *Tokos József.*
19. *Szűcs József.*
20. *Nagy Ferencz 1806-tól fogva.⁶*

A paróchialis ház ujjonnan épült kőből 1765-ben. Az iskolaház pedig 1776-ban.

Ami illeti a monoszloi ekleziának jövedelmét: igen szép jövedelmet veszen be esztendőnként. A prédikátor és iskolarektor conventiójába kitett földeken kívül, magának az ekleziának szép termékeny szántó földjei, kaszálló rétjei és

Prot. Egyh. és Isk. lap 1888. évi folyamában, a felsőörsi reform. egyház történetében.

19. *Somogyi Benő.* Udvariból hozatott 1841-ben; meghalt 1887-ben.

⁶ A már többször említett összeírásban. 1775-ből monoszloi tanítótól *Márkus István* van megnevezve, a ki Szikszai összeírásában nem fordul elő. *Ugyanott.*

bérbe kiadott földei is vagynak: melyekből a jövedelem mindenkor az ekklésia szükségeire fordítatik, a mely jövedelem számadás mellett az ekklésia kuratora kezébe mégyen. Kik voltak, a kik ezekkel boldogították az ekklésiát? nagy részint homályban van, csak egyedül a hosszas usus anynyi száz esztendőktől fogva, az ekklésiát bátorságba helyeztette.

A mi végre a számukat nézi a monoszlói ekklésia tagjainak, vagynak nemesek és agilisek; férfiak és asszonyok; nagyok és kicsinyek mind összvességesen 450 lelkek.

És eddig vagyon a monoszlói ekklésia historiája. A mely berekesztetik azokkal a beszédekkel, a melyeket szent Pál mondott: Sid. XIII: 20. 21: «A békességnek Istene pedig, a ki a halálból kihozta a juhoknak, az örökkévaló testamentumnak vére által való nagy pásztorát, a mi urunk Jézust, tegye az ő ekklésiáját s annak minden rendű tagjait tökéletesekké minden jó cselekedetekben az ő akaratjának cselekedésére, cselekedvén ő bennük azt, a mi ő előtte kedves a Jézus Krisztus által, kinek dicsőség legyen mind örökkön örökké» Amen.

Thúry Etele.

KÖNYVVISMERTETÉS.

Magyar történeti életrajzok.

Erdődi Bakócz Tamás élete. Irta: Fraknói Vilmos. Budapest, 1889.

I.

A történetírás legérdekesebb, de egyszersmind legnehezebb feladata a lélektani alakulás magyarázata. Addig, a míg meg nem értjük, minő emberi indokok rejlenek valamely esemény mögött, s ezek ismét hogyan függenek össze, hol öntudatos tervekkel, hol ösztönszerű sejtelmekkel és tapogatódzással, hol vak indulatokkal, addig, míg be nem látjuk, hogy a cselekvények hogyan következnek a helyzetekből, s a helyzetek hogyan függenek össze a jellemekkel, ezeket ismét hogyan teremtik meg az előző hajlamok és áramlatok: addig nem érezzük azt a kielégítést, a melyet a mult eseményeinek nem egyszerű felsorolása, hanem csupán magyarázata nyújthat. Az egyének életrajzának becse is sokkal kevésbé függ a viszontagságok kisebb vagy nagyobb méreteitől, a körülmények közönségesebb, vagy rendkívülibb voltától, mint attól, hogy mennyiben tünteti fel tipikus képét az emberi fejlődés valamely fokozatának. A száraz anyaggyűjtés, a tények krónikaszerű, egyedül időrendben való elbeszélése is fáradságot és szorgalmat igényel, épen úgy mint a kötömegek kivájása a bányából; de épen oly messze alul is marad a történeten, mint a kiszedett kövek

ráadásba halmozása a palota építésén. Ezért művészet a történetírás, a mely célját csak akkor éri el, ha képet teremt: képet, a melyből ítélletet meríthetni tárgyának tartalma felől: a mihez nem elég, hogy az egyes vonások külön-külön hívek legyenek mintájukhoz, hanem helyes arányuk, összefüggésük, távlatba helyezésük szükséges. Minél mesteribb a mű, annál könnyebben érthető meg, annál kevésbé szorul conventionalis jelekre, oktató felvilágosításokra, annál inkább meggyőző saját belső helyességéről, önként kidomboruló tanulságairól. Innen van, hogy az egyhangúnak látszó, külsőleg csekély szerepet betöltött egyén életírása is a legnagyobb érdeket keltheti, a legállandóbb becsű lehet, ha visszatükrözteti a belső küzdelmeket, a benyomásoknak, gondolatoknak, munkának és szenvedéseknek szövevényét, a melyeken keresztül egy lélek megizmosodott, megtisztult vagy megtört; és — hiszen minden véges jelenségről való tapasztalatunk a mögötte fekvő s azt környező végtelenre utal — ha egyszersmind azon összeköttetések szálaira és kölcsönhatások folyamataira vezet, a melyek által minden egyes ember sorsa kapcsolatban áll ama nemzedék, ama kor válságaival, és ezeken át amaz egyetemes emberi sors hullámszájaival, a melynek az egyes ember végtelenül csekély, de, helyesen szemlélve, az összességet visszatükröztető alkat-
elemét képezi.

A nehézségek azonban, a melyek egyes ember lelki mozzanatainak helyes megfejtését kísérik, százszorosan hatványozódnak, midőn egy nemzet lélektani rejtélyeinek megoldása képezi a feladatot, midőn egy kor felfogásának változását, egy egész társadalom szellemének vajudását, az eszmék új rendjének fogamzását és a homályból lassanként való kibontakozását kell megvilágítani, megfoghatóvá tenni: mikor ki kell mutatni, hogy a múlt küzdelmei nem «a varjaknak és kányáknak veszekedései», — miként egy nagy költő jellemzett oly kort, melynek eseményei jelentőségét egyáltalán fel nem foghatta, — hanem ugyanazon erőknak,

ugyanazon fejlődési menetben, csakhogy alsóbb fokain való eredményei, a mely erők ma is működnek, s a melyeket mai mivoltukban megértünk, mivel jelenlegi létünknek, élő igyekezeteinknek, jövő terveinknek tényezői. Annál inkább, mert valamint abban, a mi szemünk előtt foly le, gyakran alig vagyunk képesek a valóban lényeges, a tulajdonképen döntő jelentőségűt megkülönböztetni, úgy a letűnt korszak szemléleténél is gyakran meglepetés ér, s látszólag indokolatlan fordulatokban csapong a történetek árja.

Ily fordulatok, a melyek titkainak megoldása méltán képezi a történetíró legmagasabb becsvágyát, különösen gyakoriak oly korokban, a mikor a felszínen addigélé nem nyilvánult szellemi tényezők hatása látszólag rögtönösen nagy mértékben beáll. A közvélemény alakulását kortársaink közt ma, a nagy nyilvánosság uralmának korszakában, szemmel tarthatjuk, nyomról nyomra kísérelhetjük, s mégis vajmi gyakran csalatkozunk tapasztalataink általánosításában és arra alapított várakozásainkban. Mindazonáltal a tömeg erkölcsi érzeteinek szakadatlan elemzését annyira megszoktuk, hogy ez úton mintegy ösztönszerűleg alkalmazott módszerhez jutottunk, a mely a rég multak eseményeinek felderítésére is a leghathatósb oldó eszköz gyanánt szolgálhat, a milyennek merőben híjával volt a történetírás azelőtt, midőn a tömegeknek csak pillanatnyi indulatait ismerte és magyarázgatta, nem pedig azok nyomulásának tartósabb és a mélyebb rétegekben áramló folytonos sodrát. Csupán ennek ismerete mellett fejthetni meg a hirtelen visszatéréseket, a melyekben az önmagáéval ellentétes irányba kerül, mintegy önmagára visszacsap a korszellem, és azután mégis tovasiklik eredeti pályáján, midőn azt már végképen elhagyni látszott.

Az újkor első századában két ilyenemű probléma ragadja meg figyelmünket: a nemzeti tudat alakulása és a reformatio terjedése. Mindakettő oly természetű, hogy egyes államférfiak tervszerű eljárásai, egyes gondolkozók rendszeres okoskodásai nem egyedüli, sőt nem is irányadó tényezők: mind a kettő

közös jelenség, bár nem teljesen egyidejű, minden nyugati műveltségű népnél; mind a kettőnek hatása túlterjedt azokon a körökön, a melyekben egyelőre érvényesültek; végre mind a kettőnek közös sorsa az, hogy majdnem mindenütt, a hol gyökeret vertek. több ízben látszólag alapjukban meg-ingottak, és hogy épen a nép ama széles osztályai, a melyek támogatásának diadalukat köszönhették, azoktól több ízben elfordultak, azokat teljesen elhagyni látszottak. Kivált Magyarországon akármelyikük előjelei még alig mutatkoztak. mikor a nemzeti királyság hatalmának tetőpontján állott Mátyás alatt: a halála után hirtelen bekövetkezett váratlan sülyedés mellett gyorsan megérlelődött és politikai téren is rohamosan kifejezésre jutott a nemzetiségi érületen alapuló önállósági törekvés; viszont annak daczára, hogy épen a mohácsi csatát közvetlenül megelőző évtized alatt erősebbnek mutatkozott a nemzet zöme részéről a catholicismushoz való ragaszkodás, mint valaha, alig egy nemzedékkel utóbb Magyarország túlnyomóan protestans országgá lett, a melyben azután egy századon át a protestantismus a nemzeti érületnek is leghatalmasabb közvetítője maradt. Így mind a két szellemi tényező, a mely Magyarország fenmaradásának és későbbi virulásának forrása, erejének tartaléka volt, abban a korban keletkezett. a melyben a nemzet látszólag pusztulásnak indult. sőt a melyben önmaga iránti hite is szinte megingott.

Ez okból a Mátyás halálától a nagyváradi békéig terjedő korszak, mint Magyarország történetének válságos és kettős értelemben forduló szaka mindig a legélénkebb érdeklődést fogja kelteni ezentúl is mindenkiben, a ki a magyar történelmet tanulmányozza; ezért köszönettel kell fogadni minden előmunkálatot, a mely e kor híu képének visszatükröztetését elősegíti. Az okmányok és adatok meglehetősen tömegét bocsátották ugyan már közre s dolgozták fel e kép megalkotására, de még távolról sincs eléggé megművelve a tér, hogy minden tekintetben tisztán láthassuk a nemzet

lelki állapotait és azok fejlődését. Különösen távolról sincs még megvilágítva az a nagy rejtély, hogy a reformatio tanai hogyan terjedtek el oly gyorsan és hatoltak oly mélyre, mikor Magyarországon egyrészt a reformatio irányadó férfiai sem társadalmi állásra, sem politikai befolyásra, sem irodalmi munkásságra, sem a lángész vonzó hatalmára nézve nem sorakozhatnak a történet többi szakaiban döntő szerepet vitt kiváló férfiak mellé, másrészt a mohácsi vész előtt egyáltalán alig mutatkozik a tömegnél külső nyoma annak a megigazulásra törő áhítatnak, a mely a régi hittel szakításra való készséget indokolná, maga a nemzeti érzülettől áthatott. a köznemesség soraiban kétségenkívül túlnyomólag támogatott párt, pedig katolikus buzgóságát fitogtatta folyton. A ki a nemzet életének e fejezetét egyszer hiven és kézzelfogható módon, meggyőzően fogja megírni. ezzel kétségenkívül az első helyek egyikére fog érdemet szerezni történet-íróink között.

Ennek előfeltétele ugyan bizonyára az, hogy minden felekezeti szempontnak fölébe helyezkedve, tisztán, tárgyilagosan és a hármely táborban uralkodó érdek hatásától menten. az igazságot szomjazó tudomány ridegségével foglalkozzék a XVI. századot mozgató eszmékkal, a mi ma talán nehezebb, mint a hogy néhány évtizeddel ezelőtt látszhatott; de míg ezt elérhetjük. addig is mindenesetre elismerésre méltó az író nyíltsága, ha legalább nem hamis lobogó alatt evez, ha tartaléktalanul bevallja az előszere-tetet. mely kutatásaiban egyik vagy másik áramlat felé netalán vezérli s ítéletét hajlitja. Ez őszinteséget nem lehet megtagadni a katholius irány mellett határozott pártállást foglaló Fraknóitól, kinek e mellett lelkiismeretessége, buzgalma s pontossága kérdésen felül áll, s ki épen ezért élet-rajzai sorozatában egy általánosan elfogadható történethez a legnagyobb becsű adalékokat szolgáltatatta, a melyek eddig megjelentek.

Igazságtalan volna ugyanis mostani művét. Bakócz

életrajzát, elszigetelten bírálgatni. Egyik szemét képezi ez csupán annak a lánczolatnak, melyben végig viszi az egyházi férfiak szereplését hazai történetünkben a várnai csatától, a törökök elleni utolsó támadó hadjáratnak gyászos befejezésétől, egészen Budavár visszavételéig, a mikor a török indította utolsó támadó hadjárat ért siralmas véget: Caesarini Julián, Vitéz János, Váradi Péter, Bakócz Tamás, Tomori Pál, Campeggio bibornok, Verancsics és Oláh, Pázmány, Szelepcsényi és Kollonich a fő nevek, a melyek révén két és fél század eseményei egyházi befolyáshoz fűzhetők. Már majdnem mindegyikükről megjelent az adatok tüzetes összeállítása Fraknoi által vagy segélyével, ki egyéb szakadatlan kutatásai mellett, reméljük, időt fog találni még a kiegészítésre ott is, a hol az egyéni alak kidomborítására eddig aprólékosan ki nem terjeszkedett.

Tagadhatatlanul egységes vezéreszme kapcsolja össze ama férfiak működését: csak hogy nem oly vezéreszme, a mely egyenesen a magyar történelemből volna meríthető, hanem az, a mely a pápai szék politikájának folytonosságából, a pápai felfogás egységéből származik. Magyarország is egyik, habár mellékes színterét képezte ezen politika, ezen felfogás érvényesítésének, és az említett egyénekben a főeszközöket, közegeket látjuk szerepelni, a kik több-kevesebb szerencsével, hivatva voltak e keretben feladatot teljesíteni.

Ezek közül a személyes nagyraevágás kielégítése, családalapítási sikerek és látszólagos külső hatalom tekintetében talán a legfényesebb szerep Bakócz Tamásnak jutott, ki mindamellett alkalmasint a legutolsó, ha erkölcsi értékét és működésének bármely általánosabb szempontból eredményes voltát mérlegeljük. Mintaképe ő az egyházi élet terén annak, a mik a polgári életben a condottierik voltak: alacsony állásból küzdve fel magát, minden tekintetben önző, nagyraevágása sokkal szertelenebb, mint a minőre a politikai körülmények és a józan ész tekintetei egyáltalán feljogosíthatták, és mégis sokkal óvatosabb és körültekintőbb, sem

hogy akkor, midőn fő életcélja valósíthatlannak látszott, meg ne ragadta volna az alkalmakat az alacsonyabb rendű igények kielégítésére, a befolyásnak szűkebb, hazai körben való érvényesítésére, sőt a személyes gazdagodásra is. Jóltevéit, szövetségeseit minden erkölcsi aggály vagy lelkiismereti furdalás nélkül bármikor elárulni kész és sikeresen képes, és e mellett magasabb politikai célzatok valósításánál mindenütt öntudatlan kártya a nála valóban hatalmasabbak játékában: azon egyéniségek egyike, a kikben sem szeretetreméltóság, sem becsülni való nincsen, és mégis élete hosszú folyamán keresztül, haláláig ügyesen fen tudta tartani azt a látszatot, mintha Magyarországgal tulajdonképen ő rendelkeznék. Mátyás király terveit, a mennyire tőle telt, kijátszotta Beatrix kedvéért: Beatrixot a legrútább, szentségtörő csalással feláldozta Ulászlónak, hogy nélkülözhetlen államférfiúnak tartassék; Magyarországot és a Jagello-ház érdekeit elalkudni kész Miksa császárnak, hogy ennek támogatását nyerhesse ki a bitorra s a pápai székre, ugyan-e célból Velenczével egyezkedik, magát Velenczének egyenesen eladva; politikai folytonos emelkedésének minden fokát az erkölcsi sülyedés egy-egy újabb tényével vásárolta meg. S még Magyarországon belül is, melynek a külföld szemében húsz éven át vezérlő államférfia, csak oda terjed befolyása, hogy az országgyűlési törekvéseket és törvényeket a gyakorlatban nyomról-nyomra kijátszsza, de sem az állam pénzügyi, sem szervezeti romlását, sem társadalmi felbomlását egyáltalán fel nem tartóztatja: mindössze pillanatnyi zavarokból segíti kibontakozni fejedelmét, maga pedig, nem az egyház vagy eszményi célok érdekében, hanem családalapítás kedvéért, szertelenül gazdagodik. Valójában egész történelmünkben alig találunk hasonló állásban és szereppel kevésbé rokonszenves vonásokkal bíró s egyszersmind tulajdonképen mindenben, a mi az államférfiúi hivatást illeti, jelentéktelenebb alakot. Csak össze kell hasonlítani kortársai közül azzal, a kinek állása s szerepe pályája legnagyobb részén át leg-

inkább helyezhető párhuzamba az övével: a nagy angol bibornokkal, Wolsey-vel, hogy megítélésére korának is megfelelő, de igazságos mértéket nyerjünk.

Egyebiránt, ha végig tekintünk azon egyházi férfiak sorozatán, a kiknek életrajza politikai szereplésük szempontjából érdekes, a várnai csatától a mohácsi vészig, nem csodálkozhatunk azon, hogy a főpapság, a mely mérvben mind feltűnőbben szerepelt külsőleg az ország ügyei intézésében, ugyanazon mérvben veszítette erkölcsi befolyását, a mi kétségen kívül tetemesen elősegítette a reformatió diadalát: nem, mintha egyháziilag is kiváló, vallási kötelességeit teljesítő, erkölcsi meggyőződéstől áthatott férfiak talán épen oly számmal nem találkoztak volna a főpapság soraiban ezen század alatt is, mint bármely más időben: hogy ilyenek voltak, azt a történet szintén kétségtelenül bizonyítja; de nem jutottak jelentékeny szereplésre, döntő állásra. Hiszen általános szabálynak lehet tekinteni azt, hogy nem abban áll a korok és az osztályok különbsége, mintha más-más arányban oszlanék el közöttük a tehetség, az erény, a bűn: az átlagok csak igen kis mértékben és majdnem észrevehetetlen fokozatokban változnak; a nagyság, a kiválóság, vagy a sülyedés valamely államban, valamely korra nézve abban nyilatkozik, hogy minő tehetségek és minő indulatok azok, a melyek mellett a fontos szerepekre juthatni, irányadó állásokba emelkedhetni.

Ez általános észrevételek után máskor veendünk alkalmat magunknak arra, hogy Fraknói fentcímzett művéről, s a jelzett fejlődési korszakra vonatkozó történetirői működéséről nézeteinket részletesebben is elmondjuk.

Pulszky Ágost.

A régi Isten él még?

A múlt év végén egy nagy feltűnést keltett munka jelent meg *Zieglertől*, a liegnitzi predikátortól: *Der Alte Gott lebt noch* — czímmel. A mű a harcnak s a békének szava kíván lenni. A harczé, mely az üres vallástalanság ellen küzd s a maga politikai és tudományos sikereire büszke nemzedéknek mint egyedüli Urat az élő Istent hirdeti. A harcz szava, melylyel tiltakozik mindaz ellen, a mi az Isten fiainak szabadságát bármiféle emberi tekintélyvel korlátozni akarja, mert «egyedül csak a szabaddá tevő vallásosság üde forrásából fakadhat az erő s bátorság a jónak keresztülvitelére ép úgy, mint a tévelygésnek és romlásnak eltávoztatására». De a mű egyszersmind a béke szava is azok számára, a kik komolyan keresik Istent; azonban a tudomány által felkeltett kételyek ködbe burkolják előttük az Úrnak fényességét, a confessiók egy csomó olyan tantételnek elhívését követelik tőlük, melyek a modern képzettségű ember agyába sehogy sem férnek be. egész világnézetével merőben ellenkeznek és hozzájuk semmiféle képzetet nem tud kötni s ép e miatt magában a vallásban inog meg hitők, és a kik a sok felekezet között nem tudják megtalálni az igazságot, hanem Pilátussal kérdezik: mi az igazság? és mi a vallásban a positiv? vagy van-e benne általában positivitás?

E kettős czélnek megfelelőleg igen érdekesen s mélyrehatólag szól szerző a munka nyolcz fejezetében az egy Istentől, az élő Isten tagadóiról, az Isten létének bizonyítékairól, a vallásos bizonyosságról, a megfeszített Krisztusról, a vallási kis- és nagykorúságról, a jövő eletről és az ember belső eleséséről.

A vallási és egyházi élet terén a legnagyobb részben nálunk is hasonló viszonyok uralkodnak, mint Németországon. Egyfelől a felületes tudomány által vallástalanokká tett félműveltek serege, kik a «felvilágosult» emberre nézve feles-

legesnek, sőt méltatlannak tartják a vallással még csak foglalkozni is; tehát a kik készakarva nem törődnek vele; másfelől ott vannak a közönyösek, a se hidegek, se melegek, a kik nem érnek rá iránta érdeklődni most ezért, majd meg amazért. A theologusok pedig megoszolva. Az egyik a betüre esküszik, — holott az megöl — s emberi tekintélyvel akar békót verni mindenki meggyőződésére; a másik pedig minden positiv alapot elvet lábai alól és bizonytalanul keresi a nyugvó pontot; de alig-alig találja meg. Szükséges tehát nálunk is, hogy harcztot izenjünk a Prot. Irod. Társ. aegise alatt a vallástalanságnak, a közönyösségnek és harcztot folytassunk az Isten fiai szabadságának érdekében. De szükséges az is, hogy azokhoz meg a megnyugtató szavával forduljunk, a kik még érdeklődnek a vallásos dolgok iránt s mutassuk meg nekik mindenütt és mindenben: a történelemben, a természetben, a társadalomban, a saját énjükben, hogy «a régi Isten él még» és csüggedésre egy pillanatra sincs okuk.

A mióta csak költészet és dal van a földön — kezdi Ziegler a maga fejtegetéseit, — még talán senkinek sem jutott eszébe, a ki kedvvel énekelt és verselt, vagy pedig a dalnok szavaira és hangjaira elragadtatva figyelt, hogy aggályoskodó kételyvel vesse fel a kérdést, vajjon való világ-e az, a melyben a teremtő cselekvéssel vagy a benyomások hatása alatt mozog. Egészen másként van a vallás terén. Itt fel és alá hullámozik az idők folyamán, az egyesek életében és a népek fejlődésében az a kérdés: vajjon valóság-e vagy csak képzelődés és csalódás az, a mit imádva tisztelünk, a mit hiszünk, tanulunk és tanítunk az isteni dolgokról? Pedig a költészet és dal ép úgy ösztön, mint az Istennek keresése és imádása s mindkettő mélyen az emberi lélekben gyökerezik, sőt mindkettő egymással szövetséges társ, s az emberiség gyermek korában nem is voltak talán különválva. Honnan tehát a nagy különbség kettőjük között a nekik alapul szol-

gáló igazságot illetőleg? Onnét, hogy az emberi érzésvilágban különböző helyet foglalnak el. A költészet ez érzéseknek közvetlen kifejezést ad, az örömben és fájdalomban ide-oda hajtott szívnek természetes hangja ez, és nincs semmi olyan emberi, a mit ki ne tudna fejezni. A vallás ellenben az emberi lélek központjába helyezett, határozott, személyes életviszonyt akar létesíteni, ezt tűzi ki czélul, s nem nyugszik addig, míg el nem érte. Dalban és költészetben az ember a különböző életviszonyoknak a saját szívére, kedélyére való hatását zengi és nem kérdi, vajjon valóság-e az, a mit különben közvetlenül érez? A vallás ellenben mindenütt, a hol tisztán csak mint ilyen lép fel, megköveteli az embernek személyes állásfoglalását és e követelmény betöltésének akar szolgálni. Mindkettő az érzésben gyökerezik; de a költészet épen csak ezt az érzést fejezi ki és mint szerelem vagy gyűlölet, részvét vagy borzadály hat az emberekre, alkot egyéneket, képeket és cselekvényeket, beszél hangokban és színekben s a hatást a közvetlen benyomásra bizza. A vallás ellenben csak azért kelt érzést, hogy az ember lelkében felébreszthesse ezt a kérdést: *mi viszonyban vagy ahhoz az éltető hatalomhoz, mely itt benned munkál?* hogy követelje, hogy az ember a maga életadójához való személyes viszonyát illetőleg öntudatra keljen. És ez érzés annyira az emberi lélek mélyében gyökerezik, hogy azt onnét kiirtani nem lehet. Az istenséget megtagadhatja az ember, de nem az Isten után való benső vágyakozást, sőt követelést és a legmerészebb tagadás is csak a saját lelkével, ennek vágyaival, követelményeivel folytat harczot s szeretné, ha ezek nem volnának meg benne, hogy ne érezné azt a gyötrő küzdelmet, mely testisége és nemesebb része között fennáll.

A jelenkor positiv irányu tudományossága igen gyakran hangsúlyozza, hogy a mi az exact kutatások, tapasztalatok körén kívül esik, mindaz csak képzelődés. De vajjon nem ép úgy tapasztalatok-e azok. — kérdi ezzel szemben *Ziegler*, — a melyeket *bensőleg* átélünk és a miket kölcsönösen egymáson

tehetünk: a melyeket ugyan természetüknél fogva tudományosan fel nem mérhetünk, vagy történeti okmányok alapján mint külső tényeket meg nem állapíthatunk, de azért a gyűlölet és szeretet, öröm és fájdalom, jóság és gonoszság kitagadható-e az emberi élethől, és a büntettek vagy az áldozatkész lelkesedésnek szent cselekményei meg nem történteknek állíthatók-e, mert az exact tapasztalásnak és a tudománynak nincs mérővesszője, melylyel felmérhetné őket?

Érzéki észrevételeken alapuló tapasztalatok csak a megbízhatók — erősítik az istentagadók — és éppen ezért az egész istenség valami teljesen bizonytalan dolog, egy soha be nem igazolható hypothesis, mert nem esik érzéki észrevétel alá. Ha pedig nincs a vallásnak positiv alapja, bizonyossága az Isten lételeben, akkor ez tökéletesen elvesztette a maga értékét reánk nézve.

Gyönyörűen és teljes igazsággal mondja *Ziegler* ez ellenvetésre feleletül: «Abban tökéletesen igazatok van, hogy a vallás és hit nem érnek semmit, ha tárgyuk felől semmi bizonyosságot nem nyerhetünk. De alaposan tévedtek, ha azt vélték, hogy e bizonyosságot az exact kutatás elől el kellene rejtenünk, és állításaitokkal szemben nem tudunk egyebet tenni, mint hivatkozni arra, hogy Isten láthatólag és hallhatólag kijelentette magát Mózesnek az égő csipke-bokorban, Ésaiásnak a templomban és másoknak más megfogható módon, a mint Istennek ez érzékelhető megjelenései történeti bizonyossággal szállítottak reánk. Lehetnek a bibliában ilyenek és ehhez hasonlók, és megengedjük, hogy soha többé megállapítható nem lesz, hogy a valóság bennök mennyi volt, mi a mi Istenünk és annak kijelentése felől azért mégis ép oly bizonyosak vagyunk. Mert a mi hitünk és istentiszteletünk nem valamely érzéki észrevételen, nem is mások hagyományán, hanem saját személyes tapasztalatunkon alapszik, a mely az életnek körülményei és a legkülönbözőbb nézponatok által mindig csak újra megerősítetik. Reánk nézve a bizonyosság nem szűnik meg ott, hol már nem láthatunk avagy

hallhatunk, tapinthatunk, izlelhetünk vagy szagolhatunk, ellenkezőleg mi az érzékek alá már nem eső régióban találjuk meg azt a bizonyosságot, a melyre nekünk szükségünk van».

Azután bizonyítja Isten lételet nem annyira az ismert argumentumokkal, melyek Kant éles kritikája óta ugyis többekévesbbé elvesztették régi erejüket, mint inkább pszichologiai bizonyítékokkal, ama benső tapasztalatokkal, melyeket saját személyes öntudatunkban teszünk s azt mondja: «nem közvetlenül a külső világból, hanem egyedül csak az önmegfigyelésnek befelé irányzott útján vagyok képes az igazságnak megfelelő életviszonyt felismerni, a melyben Istennel állok: ennél fogva csak is így tudom Isten lételet bizonyítani. Egyedül a személyes öntudat az az előfeltétel, az a szilárd positio, a melyből kiindulva egyáltalában és észszerűleg biztosan Isten létezésére juthatok» (28. l.).

E bevezető fejtegetések után bocsátkozik bele műve központi gondolatának, ama kérdésnek, hogy mi a vallásos bizonyosság? tárgyalásába. A kérdés kétségen kívül egyike a legfontosabbaknak, melyekkel az emberi kutató, bölcselő elme csak foglalkozhatik. Ez a bizonyosság a vallásos léleknek feltétlen postulatuma. Mert ha azt a kérdést vetjük fel, hogy volt-e valaha a hitnek bizonyossága? erre annak, a ki a vallási élet történetét csak ismeri, akarva nem akarva, igenne kell felelnie. Ez igenlő válasz bizonyításánál azonban valamely nép történetének nem ama korát kell tekintetbe venni, a mikor a nép egész életének általánosan elismert alapja és uralkodó hatalmassága a vallás volt. A vallásos bizonyosságot a kételyeknek komolyan ellentálló erő mutatja meg. A kétely komolyan nem is férközött még e gyermekes-naiv tekintélyhithöz, mely a támadás izzó tüzén nem ment át. Valamely népnek a múlt megszentelt hagyományai előtt való feltétlen meghajlása, vagy a vallási törvényeknek, avagy valamely egyházi rendszernek való teljes megadása egyáltalában nem biztos ismertető jele a teljes bizonyosságnak. Nagyon hamar meginog ez és eltűnik s a kételynek, a hit tagadásának ad

helyet, mihelyt e nép önálló gondolkozásra ébred, mihelyt a vallásos tekintély ellenmondásba jő a nép felismert élet-érdekeivel.

És a fentebbi kérdésre mégis feltétlen igennel kell válaszolnunk és pedig nem a kevésbé fejlett népek nagy tömegei, hanem a népek történetéből kimagasló önálló jellemek kényszerítenek ez igenre. A «bizonyosság» fogalmával valóságos játékot üznénk csak, ha ezt a nagy hithősökben fel nem ismernénk, kik minden pillanathan nemcsak készek voltak életüket és vérüket áldozni hitükért, hanem az élet legkülönbözőbb helyzeteiben tiszta tekintettel és törhetlen bátorsággal állottak egész erejükkel a hit szolgálatába. Mi akkor a bizonyosság, ha ezek nem bírtak vele, a kik képesek voltak ép úgy a legfőbb földi tekintélyekkel, mint a durva néptömeggel szembeszállani s e küzdelemben egyedüli fegyverük: csak hitük volt? egy Mózes, a ki egy századokon át szolgátságban nőtt, durva és hálványimádó népet a nemzeti törzsisziben, az atyák istenében vetett erős hitével az ég és föld láthatlan istenének népévé tett és hivatásának öntudatára ébresztett; Izrael és Juda prófétái, a kik az érzeki, fényes, de erkölcsrontó Baal- és Astarte-cultus ellen ép oly erővel keltek ki, mint a hogyan a Jáhvénak külsőleges áldozatai ellen élet-halál harcot folytattak: a kik az élő Istennek erejéből királyoknak és a nép nagy tömegének egyaránt ellentállottak és a kik a jelen küzdelmei és nyomoruságai közepette magaszosult tekintettel szemlélték az egész világ üdvét a jövőben s hirdették a békének s megvigasztaltatásnak örökkévaló ígét: egy István, ki haldokolva megnyilatkozott eget lát s az őt kövekkel hajigálókért imádkozik: egy Pál, a ki a megfeszített Krisztusha vetett hitének ereje által a törvény betüinek fanatikus szolgálatából egy egészen új, boldog életre ébred, a római birodalmat megtölti a bünt és halált meggyőző evangéliummal, a mi a zsidóknak botránkozás és a pogányoknak bolondság, azt hirdeti hiven mindhalálig annak a mennyei szeretetnek szolgálatában, mely neki mindene: egy

Augusztin, a ki a pogány műveltségnek egész teljét felöleli nagy szellemébe, a ki a régi cultura pusztulása között a keresztyén hitközösségnek megmentő hatalmát plántálja, veti, szervezi és bünbánati zsoltárok éneklése közben hal meg a vandalok által megszállott városban; egy Luther, a ki ha ördögökkel volna is tele a világ, hogy a keresztyének kis csapatát elnyelje, törhetetlenül áll szembe a római egyház világhatalmával ép úgy, mint a habsburgi császársággal és a fanatizált tömeggel; egy Kálvin, egy Penn Vilmos és annyi mások!

Még a különben vallástalan embernek is el kell ismer-
nie, hogy ez emberekben a hitnek bizonyossága legyőzhetetlen
erővel élt s világtörténeti hatással működött. És a ki ismeri
az életet, az megtalálja ezt ott is, hol világtörténeti hatásokról
szó sem lehet, egészen egyszerű embereknél, kik csak kicsiny
körben mozognak, de a kikben a kísértés és kétely minden
támadásainak ellene álló, világot és halált meggyőző ereje
él a vallásos bizonyosságnak. Az ilyenek szívéből fakadtak
a zsoltár szavai: «ha Téged bírlak, nem kérdezősködöm ég
és föld után; ha testem és lelkem elfogyatkozik is, úgy Te
vagy mégis, Isten, mindenkor szívem vigasza és örökségem»
(Zsolt. 73:25, 26).

Világos azonban, hogy itt nem valamely matematikai
tétel bizonyosságáról beszélünk, vagy valamely tartalom nél-
küli logikai abstractionak, avagy physikai és chemiai kísér-
letnek bizonyossága fog szóban, sem nem valamely termé-
szettudományi vagy történeti kutatás, sem nem érzéki észre-
vétel. A vallási bizonyosság arra irányul, a mit nem láthatunk
és kételkedés nélkül várja azt, a mit reménylünk (Héb. 11. 1).
És épen ebben rejlik a vallási bizonyosságnak sajátossága.
Ez *benső* tapasztalatokon épül, élményeken, melyek egészen
egyéniek, minden mások előtt legnagyobbbrészt észrevehetet-
lenek; de a melyeket az ember nem kerülhet ki, a melyek
öt nyomon követik, nyugtalanítják, ha ignorálni, ha felettük
napirendre térni akar. A vallási bizonyosság egészen egyéni

természetü és tökéletesen hibás az az állítás, mintha ránk szállott hagyomány, egyházi közösség tekintélye avagy valamely dogmatikai rendszer képes volna e bizonyosságot megadni. Mert pl. valaki a legtökéletesebben elsajátíthatja egyik vagy másik egyház tanrendszerét, lelkesedhetik is érte; de ha önmagában nem tapasztalta a hitnek bizonyosságát, saját közvetlen viszonyát Istenhez: a szorongató körülmények között ellentálló erejét teljesen elveszti.

Azt az esetleg tehető ellenvetést, hogy hiszen a maga hitének bizonyossága felől senki sincs annyira meggyőződve, mint épen a fanatikus, a kinek fanatismusát pedig a mérséklet mindig őrzöngésnek, képzelgésnek tekinti, mert ellenvetésekre nem hallgat, ha egyet-mást tekintetbe vesz is, ezt legfeljebb egy-egy pillanatra teszi alkalmazkodásból, a tapasztalatok lelke alapirányzatán mit sem változtatnak — azzal előzi meg igen szellemesen a szerző, hogy a fanatismusból mindenekelőtt hiányzik egy, a mi a hit bizonyossággal mindig össze van kötve: *az öröm*. A fanatizmus tud ugyan triumfálni, a hol sikerül a hatalmat kezébe ragadni, vidám arcot csinálni, ha elhintett magva kinő és gyümölcssei érnek. De vajjon örvend-e ott, hol mindez hiányzik, az Isten jelenlétének bizonyosságában? képviselői képesek-e szenvedve és haldokolva is örvendezni? dolgaikat Istenre bízni és lelküket Isten kezeibe ajánlani, megnyilatkozott egeket látni és üldözőikért imádkozni? Az az erő, a mely a hit bizonyosságából folyik és a mely annak értéket ad, bizonyára a cselekvésnek, a küzdésnek és a minden tekintetek nélkül való tevékenységnek ereje is, de ebben egyáltalában még nincs kimerítve. A bizonyosság nyugalmat ad a vesződség és küzdés közepe, de nem a tétlenségnek vagy gyávaságnak nyugalmát, hanem a belső harmonianak nyugalmát, a léleknek legbensőbb megnyugvását azokban, a miket bensőleg és külsőleg átélt, úgy hogy a legsúlyosabb terheket is könnyen hordozza. Ez a vallásos bizonyosságnak legfőbb jellemvonása: ki ezt bírja nemcsak ünnepélyes pillanatokban, nemcsak életének

forduló pontjain mondja: a mit Isten tesz, az jól van téve, hanem a legnehezebb benső harczból is, a legborzasztóbb csapások közül is nyugodtan tér meg s megnyugodva mondja: «ne úgy legyen, a mint én, hanem a mint Te akarod». Mennyire különböző ez a nyugodt örvendezés az élet sikerei és bajai, szorgos munkája és harcza között, a fanatizmusnak nyughatatlan sietségétől és szorgoskodó buzgalmától! De a kettő között a legnagyobb különbség a kettőnek a bűn hatalmához való viszonyából tűnik ki. Igaz, hogy a fanatizmus mindig azt hirdeti, hogy ő a bűn és igazságtalanság ellen küzd. Ezt mondják a vallásos lelkek is. De ha megfigyeljük, hogy miként cselekszik, azt látjuk, hogy tényleg ez a dolog csak akkor érdekli, mikor hitének uralmi érdekei forognak szóban, máskor nem. A hatalmat keresi és nem a jogot, a befolyást és nem az igazságot. Jog és igazság csak eszközök hatalma és befolyása növelésére. Hogy valaki becsületes ember-e, az csak másodsorban jó tekintetbe. Hogy tekintélyének hódoljanak — ez a fődolog s az engedetlenség a legfőbb bűn; az engedelmeseknek azonban sok bünei bocsáttatnak meg. Az igaz ember hírére vágyik, de a bűn és kísértés ellen való harczot igen ritkán veszi komolyan; e harcz már neki háta mögött van, most vívja meg más, ő nem öszül meg bele.

Mennyivel más az igazi vallásos ember! Tulajdonképeni czélja a bűn ellen küzdeni s bárhol találjon igazságtalanságot és bünt, komolyan lép fel ellene. Nem az embereket akarja tekintélye alá hajtani, nem az egyház befolyását akarja terjeszteni, nem tanrendszerét akarja másokra rákényszeríteni; hanem a hol hitet talál, örül az ő lelke és dicséri Istenét; hol igazságtalanságot lát, panaszol az ő szive és sohajt, de hite erőt ad, hogy küzdjön ellene a saját hitsorsosai körében ép úgy mint másutt, és bünteti azt az előkelőknél és művelteknél még élesebben, mint az alsóbb osztályuaknál. Az emberek ítélete elől nem zárkózik el, sőt tanulni vágyik tőlük; egész élete nyitott könyv s a bűnbánat nehéz, mély

fájdalmától nem fél, sőt azt meg-megújítja az Isten kegyelmében való hittel. Ebből fakad örömeinek előforrása, innét omlik nyugodtságának egyenlő folyama a munkában, békéje az élet változó körülményeiben, a legfőbb jóért való küzdelemben. Itt tekinthetünk mélyen és tisztán lelkébe és ismerjük fel belső bizonyosságának erős alapját: a mely nem az egyház vagy a confessiók tekintélyére épült, bármily becses legyen is előtte mindkettő, az a saját lelkének boldogító tapasztalata, mely az üdvöt éhezzi s az igazságot szomjuhozza. És a mi az egész látható világból soha nem ered és soha ki nem magyarázható, az nyilvánvaló magának az Istennek lelke által egy ilyen szivben, mely valóban az Istennek háza és a mennyország kapuja. Itt válnak valósággá a nagy apostol szavai: «A melyeket a szem nem látott, sem a fül nem hallott, az embernek is gondolatjába nem mentek, melyeket az Isten készített az ötlet szeretőknak: azokat jelentette meg nekünk Isten az ő lelke által; mert a lélek mindeneket vizsgál, még az Istennek mélységét is» (1. Kor. 2:9, 10).

Miután szerző a lélek benső tapasztalataiban keresi és találja meg a vallásos bizonyosságot Isten létezése felől, ugyane tapasztalatokra hivatkozva beszél arról, hogy ma sem hirdethetünk mást, mint csak a megfeszített Jézus Krisztust, mert ő benne lett valósággá az egész isteni élet, benne lett nyilvánvalóvá az istenség önkijelentése s a Krisztus lelke ad realitást azoknak a benső tapasztalatoknak. Egy sok melegséggel, égő hittel, gyönyörűen írt fejezetben festi az evangéliumok Krisztusának képét, hatását nemcsak a kortársakra, hanem a jelen nemzedékre is s e hatás elévülhetlen, mert hisz mindegyik evangelista épen a reá tett benyomások közvetlenségével írta meg tudósításait.

E fejtegetések után mintegy egészen természetesen veti fel azt a kérdést: vajjon kiskorúságra avagy férfiúi önállóságra, szolgaságra, vagy szabadságra hivatunk-e el az evangélium által? Vagyis, ha a vallásos positivitást az ember alanyi benső tapasztalataiban találja meg, egész természetesen

foglalkoznia kellett azokkal az alapokkal is, melyekre a hivatalos egyház szokott hivatkozni, mint a mi hitünk igazságának, bizonyosságának zálogaira. Ezek: a *kijelentés* és a *hitvallások* (confessiók).

Pál apostol, mikor a zsidó-keresztyénekkal szemben tagadja, mintha az ó-testamentumi törvények a keresztyén emberre nézve kötelezők volnának, állítása bizonyításául arra az evangéliomra hivatkozik, melyet Istentől nyert a Jézus Krisztus által. Miben állott ez evangélium? Talán Jézus tanainak vagy utasításainak összegéből? A galáciaiabeliekhez írott levélben, mely a keresztyén szabadságért vívott küzdelemnek oly hatalmas okmánya, Jézusnak egyetlen szavára vagy parancsára sem hivatkozik az apostol és általában összes leveleiben csak arról az új életviszonyról szól, a melybe a keresztyének Istennel léptek, az a benső szükségesség az ő egyedüli bizonyítéka, mely lelkében él. Az egyedüli tekintély előtte a lelkek új életének benne személyesen és a pogány gyülekezetekben jelenlevő égi ereje, a le nem írott, a sehol törvényszerűleg nem fixirozott evangélium, mint Istennek nyilvánvalóvá lett ereje az emberek megigazítására és üdvözítésére. Egyedül erre az auctoritásra támaszkodva hatol be Izrael törvényes és papi cultusának egész a központjáig és veti azt el és pedig Jézusnak egyetlen szava sem maradt fenn, mely a körülmétkedést elítélte. Ő meg az erre való kényszerítést úgy tünteti fel, mint az evangélium feladását, Jézus megtagadását. Hát mi adta neki ehhez az erőt? Apostoli elhivatása — mondják sokan. Helyes! csak hogy ez is egészen bensőleg volt s e mellett semmi egyéb bizonyítékra nem hivatkozhatott, mint csak szelleme szavára.

Ebből láthatjuk, hogy az apostol evangéliumában nincsen más döntő tekintély, mint a szent lélek a maga személyes működésével az egyesekben és a gyülekezetben. Ő nem azért részesült e lélek ajándékában, mert apostol volt, hanem megfordítva: miután, mint új ember a szent lelket vette és

Isten benne a Krisztust kijelentette, e lélek által lett apostollá. E szerint világos, hogy a keresztyénre nézve érvénytelen minden törvényszerű tekintély és semmi hagyomány és senki nem szabályozó auctoritás, hanem egyedül csak az Isten, a ki magát neki kijelenti, a lélek, a mely által hozzá szól (II. Kor. 3, 17; I. Kor. 3. 21—23. Gal. 5. s köv. 13. s köv.).

Ebben áll a keresztyén ember szabadsága és vallási nagykorúsága Pál apostol szerint. De a tiszta subjectivismus: a legborzasztóbb independentismus, a felforgató forradalmi szellem! A keresztyén ember szabadságának nem következményei ezek. Ő e szabadságot egy pillanatra sem korlátozza semmivel és ez mégis nem szabadosság. Nem mondja sehol, hogy: «én ugyan szabadságot hirdetek nektek, de ezt a szabadságot korlátozzák a zsidók szent iratai». Ismeri ez iratokat nagyon jól s használja is őket sokszor és szívesen, mint bizonyságait és forrásait az isteni kijelentésnek, de soha nem a keresztyén szabadság ellen, hanem mindig a mellett s ha ez iratokban e szabadságot korlátozó törvényekre akad, helyükbe az üdvözítő hitnek belső normáját állítja. Nem mondja sehol: «én keresztyén szabadságot hirdetek, de e szabadság csak addig terjed, a meddig Jézus határozott utasításai megengedik». Az Úrnak ilyen utasításait egyáltalában nem is ismeri és Jézus ő előtte nem törvényadó, hanem a megigazulást, a lélek Istenhez való tökéletes viszonyát hozta alá; nem egyes szavait és utasításait hirdeti, hanem azt az Istenben való új életet és hitet, mely Ő benne, életében, halálában és feltámadásában nyilvánvalóvá lett. «Az Úr pedig ama lélek: a hol pedig az Úrnak lelke vagyon, ott vagyon a szabadság.» Ez a szabadság a tökéletes Isten és emberek iránt való szeretetben áll (Gal. 5. 13.). Az Isten, ki e szabadságot adja, a békének, a készséges kölcsönös alárendelésnek, a kölcsönös tiszteletteljes szolgálatkészségnek, az emberi társadalom szükséges beosztásának, rendjének istene (I. Kor. 14: 33, 34, 40. Rom. 12: 10, 17, 13. 1—10. I. Kor. 7. 10. s köv. stb.).

Most már az a kérdés, hogy mely intézmények igazán keresztyéniesek. az Isten gyermekei szabadságának megfelelők és miként kell ezeket épen az evangéliumi szabadság szellemében felfogni? Mert világos, hogy abban a mennyeknek országában, a melyet Jézus hozott alá, a megváltottak gyülekezetében egységnek kell lenni és ezt az egységet valamiképen erőteljesen ki is kell fejezni. Ez azonban csak rend, csak bizonyos intézmények mellett lehető. És tényleg a keresztyén közösségben már korán kifejlődtek minden külső kényszerítés nélkül, bizonyos belső szükségességből ilyen ismertető jelek, formák és intézmények. Mint egy új életviszony Istenhez, sőt általában mint egy egészen új élet jelent meg az evangélium a Jézus személyében és ő maga elrendelte. hogy ezt hirdessék s tanítsanak meg minden népeket. A keresztyénség tehát mintegy magától lett annak hirdetője, a mit Isten a Krisztusban cselekedett és nyújtott minden embereknek, az ige, a szó vallásává, mely az isteni lélek közvetítője. Igehirdetésben, a szívnek és léleknek élő kifejezésében állott a lélekben és igazságban való istentisztelet és ebben áll ma is. Ki merné állítani, hogy a keresztyén istentisztelet e formájában valami kényszerítés van? Hisz lehet-e valami szabadabb a világon, mint a szó, a léleknek ez a közvetlen belülről származó, semmi által meg nem kötött követe?!

A másik két krisztusi intézmény a keresztség és urvacsora. E kettő is teljesen méltó a keresztyén szabadsághoz, csak béköt ne csináltak volna belőlük a papok. A keresztség és urvacsora a legerőteljesebb cselekményei a léleknek és a szónak, mert, jegyezzük meg jól, a szó a mi értelmezésünk szerint nincs ellentétben a tettel, nem üres hang és zengő ércz, hanem a léleknek ereje és tette, az életnek és halálnak ereje, a teremtésnek, a hitvallásnak és az Istenben való örömnök tette. És nem ezt a meghalást hirdeti-e a keresztség a régi és feltámadást az új életre a keresztyén közösségbe való felvétel tényével és nem a lelkeknek a

Krisztussal való egybeköttetését prédikálja-e az urvacsora? Ha így fogatnak ezek fel, akkor felelnek meg a Krisztus akaratanak és lesznek valódi ismertető jelei a keresztyén közösségnek. De a hol a kegyelemnek papi közvetítéssel hordozói és kényszerített cselekedetek, ott a szolgaságnak jelvényei és a kiskorúság nevelő mesterei.

Az igehirdetésből állott elő — Jézus minden különösebb rendelkezése nélkül a *Szentiratok Gyűjteménye* és ez hivta életre a nyilvános, írásban megállapított *confessiókat*. Az élő szóra, a személyes igehirdetésre voltak az első gyűlekezetek utalva. De ha a távoli testvérekkel is érintkezni kívántak az apostolok s ha velük az élő összeköttetést fenn akarták tartani, az íráshoz kellett fordulniok. Így keletkeznek a szükség kényszerítéséből az apostoli levelek, ez írásbeli evangelium hirdetőik. Mint el nem avuló, mindig használható drága kincsek terjedtek aztán ezek el mind nagyobb körben és őriztettek meg szent ereklyék gyanánt. Az idővel mind tekintélyesebbek lettek. Mellettük előállott egy csomó apokryph szerzőtől való irat, az eredetieket tehát annál inkább őrizték. A keresztyének körében támadt tömérdek evangeliumi történet szükségessé tette, hogy a Krisztus élet-történetét feldolgozzák, ama benyomásokat az utódokra szállíthassák, melyeket a kortársakra tett az ő felséges egyénisége. Az új testamentumban levő négy evangelium úgy válogattatott ki egy nagy evangeliumi irodalomból. Hosszú küzdelmek és vitatkozások után vétettek fel az új testamentomi gyűjteménybe, — mely a zsidók szent irati gyűjteményének mintájára állítottott egybe, — a ma benne levő művek és mikor együtt voltak a valódi keresztyénség kano-nául, mérővesszőjéül, új törvénykönyvül tekintettek s ezek szerint eretnekítették vagy üdvözítették az embereket.

Kétségtelenül nagy érdemeket szerzett magának e gyűjtemény összeállításával a római birodalmi és püspöki egyház. És mégis lehetetlen nem kérdeznünk, hogy vajjon e ténynyel nem ártott-e a keresztyén szabadságnak és nem

veszélyeztette-e azt? Van-e a keresztyéneknek ily mérvesszőre szükségük; annak írásban fixirozott próba eszközére, a mit mint keresztyének úgysis éreznek? a mi őket általában keresztyénekké teszi? nem bírják-e önmagukban mind annak biztos kanonát, a mi Istentől van és a mi nem Ő tőle való? nem lettek-e Isten kegyelme által férfiakká, a kiknek joga van mindeneket megpróbálni és a legjobbbat megtartani? És e kérdésekhez csatlakozik az a kétségtelen tény, hogy a keresztyén egyház már előbb meg volt, mint az újtestamentumi írás gyűjtemény. Nem az írás szülte a gyülekezetet, hanem az egyház alkotta az írást, gyűjtötte, kereste össze, állapította meg, évszázadokon át minden újtestamentumi kanon nélkül élt és ennek megállapítása előtt vitte végbe a legnagyobbakat, az alapvető munkát, ekkor végezte, küzdve, szenvedve az evangéliumért. Ha tehát a mi újtestamentumi írásgyűjteményünk csak arra való volna, hogy megbénítsa a szabadon működő szentlélek munkáját, akkor jobb volna, ha soha sem állították volna össze. Ha korlát, ha új törvény, ha nevelő mester, akkor a Krisztusban nyilvánvalóvá lett isteni kegyelemnek, mely bennünket szabaddá tett, egyenes megtagadása. Elvesztettétek a Krisztust, kik az írás betüiből kívántok üdvözülni (Gal. 5: 4.) Szolgákká teszitek azokat, a kiket Isten a maga szabad gyermekeiül hívott el, annak az írásnak felfogását, tételeit és nyilatkozatait rakjátok a keresztyén emberre terhül és igául, a melynek egyes részei eredetileg nem e czélzattal készültek.

Hogyan? Talán a szt. írást, mint az Isten fiai szabadságának korlátozóját szeretnők érvényen kívül helyezni?! Világért sem! sőt inkább vissza kívánjuk adni eredeti rendeltetésének. Az ellen küzdünk csak, hogy ez egy új törvénykönyv legyen, mert Isten kegyelme által már nem vagyunk a törvény alatt és mert az új testamentumi könyvek szerzői maguk sem akartak soha törvényadók lenni életre vagy tanra nézve. Isten kijelentésének szabad ereje, melynek legrégibb és legfelségesebb okmányai vannak e gyűjtemény-

ben, legyen újra élővé a szivekben. Az éhező sziveket, a szomjúhozó lelkeket az Istennek való új mennyei élet forrásához akarjuk vezetni. azért tanítsuk az örökké valót és elmulthatatlant, a léleknek kijelentéseit és bizonyágtételeit, a mint azok az irásokban felismerhetők és különböztessük meg attól, a mi benne emberi és mulandó. Mert nem az ember van az irásért, hanem az irás van ő érette; az embert a Krisztushoz a maga közösségébe hívta el az Isten. Az irás nem azért van, hogy az ember lelkiismeretét megzavarja és békóba verje, hanem hogy világossá, bizonyossá és szabaddá tegye. Nem akar, de nem is szabad az ember és Udvözítője közé állani, mint egy új törvény, hanem kell, hogy a lelket a Krisztushoz való szabad viszonyba helyezze. Ne nyomorítsa meg a lelket, hanem segítse szabad személyes fejlődésre. Az irás hitünknek és életünknek drága kincse, de a kincs emberi s így mulandó és nem csalahatatlan borítékban. A tartályt ne becsüljük egyenlő magasra a tartalommal; az irást nem vihetjük magunkkal a halálba, de igenis az Úr Krisztust és azt a szellemet, mely őt feltámasztotta. Nem azért tekintély valami ránk nézve, mert meg van írva, hanem azért, mert a mi lelkünk bizonyágot tesz mellette, hogy ez Istentől van. Nem azé az örök élet, a ki az irást olvasta, hanem a ki az Úr Krisztust, a kiről az irás az első és legrégebb bizonyágot teszi, magába felvette és az élni fog, ha meghal is.

A ki meg akarja érteni, ezekből meg is értheti, hogy miért becsüljük oly nagyra az irást s miért hivatkozunk reá oly szívesen, szeretjük oly nagyon s térünk újra meg újra vissza hozzá s mégis nem vagyunk szolgák és kiskorú gyermekek, hanem szabadok és férfiak a hitben. Ama kornak e bizonyosságai, a melyben Isten magát oly módon jelentette ki, hogy a lelkeknek ő hozzá egy egészen új viszonya lett valósággá és eme legvalódibb s legrégebb okmányok, melyek a felől szólnak, hogy az Istenből született élet igazsággá lett s üdvösséget adott az Istentől elidegenedett világnak:

nemcsak tiszteletre méltók, hanem világosság a homályban, ha lelkünk eltávoznék Istentől: erős támaszunk, mikor gyengeségünk a kísértésekkel, a testiséggel küzd s szabadságunkra tör, az erőnek és felmagasztosultságnak forrása, lelkünk szükségében. A legfőbb jó nemcsak az egyesekre, de az egész egyházra nézve; történeti bizonyosságai az eredetnek és drága kötelekei a keresztyén egységnek. Az újtestamentumi irásgyűjtemény a legerősebb eszköz arra nézve, hogy a felekezeti különbségek és különböző emberi felfogások daczára egymással összetalálkozzunk abban, a mi mindnyájunkra nézve az egyetlen szükséges dolog: az Istenben való életben a Krisztus által, a szent isteni lélekben. El kell tehát vetni minden babonás és szolgálai felfogást ez iratok, azok betű szerinti inspirációja felől; határozott különbséget kell tenni a között, a mi benne örök és a között, a mit a keletkezési kornak, a szerzők emberi gyengeségeinek számlájára kell írni; tért kell nyitni a legszabadabb vizsgálódásnak, az irás szövege és értelme, előállása és szerzői után való kutatásnak és nem kell vakon elítélni és kárhoztatni, ha valaki a részletekben, az egyes kérdéseknél valami más eredményre jut, mint egy másik. Csak arra az egyre kell törekedni, hogy teljes őszinteséggel és hűséggel hallgassunk Istennek a saját lelkiismeretünkben hozzánk szóló szavára, mely bennünk bizonyosságot tesz, hogy Istennek gyermekei vagyunk (Róm. 8: 16.).

A mi a *hitvallásokat* (confessiokat) illeti, készséggel ismerjük el, hogy ezekben a mi hitünknek későbbi századokból eredő valódi bizonyosságai vannak. De ezek egy pillanatra sem korlátozhatják a szentiratok kutatását, megítélését. Nem arra valók ezek, hogy olyan járom gyanánt szolgáljanak, melyet elhordozni kénytelenek vagyunk, hanem csak arra, hogy atyáink hitéről, koruk meggyőződéséről és küzdelmeiről bizonyosságot tegyenek. És ha még keresztyén őseink egyenesen azzal a czélzattal készítettek volna is e confessiokat, hogy bennök egyszer és mindenkorra érvényes hit-szabályozó törvényt adjanak: akkor is, mint a mi Urunk-

nak és Üdvözítőnknek igazi követői kényszerítve volnánk a nekünk adatott szabadságnál fogva ugyanazt az igazságot saját korunk nyelvén, más formában, a mi viszonyainknak megfelelőleg kifejezni. Igaz, hogy e hitvallások. — kettőnek az u. n. apostoli és az u. n. athanasiusi hitvallásnak kivételével, melyeknek eredete ma már biztosan meg nem állapítható, különösen azért fontosak, mert bennök sem egyes keresztyén, — hanem egész keresztyén gyűlések és közösségek tesznek bizonyosságot és legtöbbszörre akkor keletkeztek, mikor az igazság és tévely között erős küzdelem folyt, tehát e küzdelmek történeti okmánya. Nagy és üdvös szolgálatot tettek a keresztyénségnek mint hosszú időközön át a hitnek paizsai és mint nemzedékek útmutatói. De vajjon azért csalhatatlan törvények-e? Azt az egyet ugyan az egység kedvéért meg kell kívánnunk, hogy a ki nyilvánosan beszél az evangelium nevében, képes is, készséges is legyen tanuságot tenni a mellett, hogy ő a maga igehirdetésében alapszabályában teljesen egy a keresztyének hite igazi és tiszteletreméltó bizonyosságainak vallásos magvával. De e mellett nem lehet és nem szabad soha a tanoknak és tankifejezéseknek törvényszerű egységére törekedni, hanem mindig csak arra, hogy reámutassunk a sziveknek és lelkeknek Istenhez való viszonyára s az a lélek legyen a keresztyénekben élővé, mely a Krisztusban volt, mely az első századokban és az atyákban működött, őket ihlette. A confessiók tételeinek és kifejezéseinek a mai emberre való rákényszerítése evangeliumellenes és keresztyénietlen. Az evangelium tanítóinak, prédikátorainak s maguknak a gyülekezeteknek megrontására az a legbiztosabb eszköz, ha a confessiókat rájuk erőszakoljuk. Ellenkezik ez azzal a szabadsággal, a melyre a Krisztus Istennek szent szeretetéből folyó akarata által elhívott és visszavet bennünket a pogány és zsidó szolgaságba.

A VII. fejezetben a jövő életről szól szerző lélektani alapokon fejtegetvén, hogy mik azok a kiirthatatlan és soha el nem hallgattatható vágyak lelkünkben, melyek a jövő

életet követelik s a melyek épen közvetlenül bizonyítják, hogy jövő életnek kell lenni. Itt is tehát methodusának megfelelőleg a benső tapasztalatokra hivatkozik, melyek ép oly bizonyosak, sőt nagyobb értékűek, mint a könnyen csalódó érzéki, külső tapasztalások. És ha bizonytalanságban vagyunk e benső tapasztalatok iránt, ha ezeket kevésre becsüljük, ennek oka abban rejlik, hogy a külső tapasztalatok, az érzékségnek benyomásai uralkodnak felettünk s foglalnak el annyira, hogy e belsők öntudatra nem juthatnak. A jövő élet záloga a Krisztusnak, mint élő léleknek és megelevenítő szellemnek, feltámadása és a Jézus feltámadását csak azok értették meg, azok tapasztalták, a kik öntudatos benső életet folytattak és a belső tapasztalatok terén mozogtak. A ki szívét e benső életnek benyomásai elől elzárja, a ki me-reven ellenök szegül, felőlük tudni sem akar s felettük könnyen napi rendre tér, az, ha gyermekkora emlékeiből még oly jól tudja is Jézus feltámadásának történetét és minden kétely nélkül el is fogadja azt, az örök élet az előtt mégis el van zárva, a feltámadás nem lesz benne élő erővé; holt kincs, elásott vagyon az csak minden érték nélkül. Mikor a Krisztus élő lelkét és megelevenítő szellemét érezzük magunkban, akkor látunk csak megnyilatkozott eget s ott örök életet. És e bizonyossághoz nem férhet semmi kétely. Földi küzdelmeink közepette amaz egyetlen egy: az Isten mennyeiországa és az isteni élet lényege és igazságossága után törekszünk.

De miután épen az egész vallási élet bizonyossága a belső emberben, lelkünknek benső közvetlen tapasztalataiban van, szólania kell szerzőnek erről a belső emberről s illetve az embernek belső eleséséről, mely oka minden valástalanságnak, kételynek és tévedésnek. E belső elesés magyarázza meg mindezeket és fejlődésünk folyamán mindnyájan elesünk; nem azért, mintha egyáltalában képtelenek volnánk a jóra, mert hisz akkor már születésünk előtt bűnösök volnánk: ez pedig képtelenség! Nem azért, mert egykor az emberiség törzsatyja vétkezett, kell nekünk okvetlenül vétkezni. Ez esetben bűnünk nem is volna rossz, hanem

csak szerencsétlenség: ez meg oly vád volna az Isten ellen, a melynél gonoszabbat az istentagadó sem emelhetne. El-esünk, mert földiek vagyunk és mégis mennyieikre hivatunk el; be vagyunk állítva a mulandó jelenségek közé és az örökkévalók ösztönének nemességét hordjuk mégis magunkban; létünk föltételeihez vagyunk kötve, függünk a földiektől és mégis érezzük, hogy legbensőbb lényegünkben s hivatásunk szerint messze túl emelttünk a mulandóság fölé. Mi nemcsak teremtettünk, mint egyéb mulandók, hanem mi az örök szeretetből születettünk, hogy az örök isteni létben osztozzunk. De e felséges dolog nem mint kész ajándék, hanem mint hivatás és feladat adatott élénk, hogy ezt a legnagyobb harczban: a testnek és léleknek küzdelmében valósítsuk meg. Ha a testiség győz: elesünk; ha az Istennek lelkétől áthatott szellemünké a diadal: akkor felkelünk s az Isten fia által, ki az igazságosságot és örök életet világosságra hozta, megnyerjük a biztató szót: «eredj el békességgel, a te hited tégedet megtartott!»

Ezek Ziegler kis művének legfőbb gondolatai; ez munkájának eszme menete. Az első pillanatra azt véljük, a művet olvasván, mintha az u. n. független theologusok közül egygyel volna dolgunk s csak mikor belé hatoltunk gondolat- és érzésvilágába, látjuk, hogy egy igazi, mély vallásos s *modern mysticus* theologus, ki égő hittel csügg a keresztyén-ség alapigazságain és szónoki erővel, közvetlen meggyőződéssel sürgeti, hogy ez alapigazságokat önmagunkban át kell mintegy élni, magunkba felolvasztani, hogy azok ne csak külső tekintély, megszentelt hagyomány által külsőlegesen parancsoltassanak ránk, hanem váljanak egyéniségünké és bennünket éltető erővé. Erre kell törekednünk valóban, s ha az evangelium által megszentelt erővel ezen munkálkodunk, szülhetjük újjá egyházi életünket is.

A kegyelem Istene támogassa e törekvésünket!

Kenessey Béla,
theologia-akadémiai tanár.

IRODALMI SZEMLE.

A) Hazai irodalom.

Annyira közönségesse vált már a panasz hazai prot. egyházi irodalmunk szegénysége felett, hogy szinte hajlandók vagyunk neki teljesen hitelt is adni, s igazságot elfogadva, a panaszkodók közé állani. Azonban, ha közelebbről vizsgáljuk csak a lefolyt évnek is a prot. egyházi irodalom terén kifejtett munkásságát, — bár azt csekélynek kell is mondanunk a külföldi protestantismus nagy termeléséhez képest, — azt jelen irodalmi és egyházi viszonyaink között elég értékesnek s viszonylagosan elég gazdagnak is mondhatjuk. Igaz, hogy a speciális theologiai tudomány csak alig egy-két tartalmasabb értekezésben adott magáról életjelt, s e téren van a legtöbb tenni valónk; de az egyházi beszéd-irodalom, az egyházi közigazgatás, az egyháztörténelmi kutatások s az egyházjog köréből több kiváló munka jelent meg, részint maguknak a szerzőknek, részint egyes buzgóbb kiadóknak áldozatkészségéből minden társulati támogatás nélkül. A mely jelenség igen biztató garancia arra nézve, hogy ha most induló irodalmi társaságunk képes lesz kellő anyagi támogatásban részesíteni az írókat, ha nem egy pillanat alatt is, de mindenesetre aránylag rövid idő alatt eléggé virágzó egyházi irodalmat foghat teremteni. Az aratásra való gabona ugyan nagyon sok; de az eddigi jelenségek már eléggé biztatnak, hogy a hivatott aratók száma sem épen csekély. Egyházi íróink és közönségünk jelenleg 9 egyházi és iskolai heti lapot látnak el, s tartanak fenn,

s ezek mellett két tisztán egyházi jellegű gyakorlati folyóiratot: a Protestáns Papot és a Gyakorlati biblia magyarázatokat; nem is számítva azokat a népnevelési folyóiratokat, melyeket buzgóbb tanító-képezdei tanáraink és képzetlebb tanítóink adnak ki, s a melyeknek száma szintén elég tekintélyes. Kétségtelen, hogy az egyházi lapoknak és folyóiratoknak emez, a mi viszonyaink között nagy száma bizonyos mértékig az erőket megosztja; de e nagy számban is van örvendetes jelenség, mert mindenik lap közre munkált arra, hogy újabb és újabb munkásokat vonjon az irodalom terére és mindenik a maga körében olyanokat szólaltatott meg, kik talán teljesen távol maradtak volna az írói szerepléstől. Az alkalom itt is csábítólag hatott, s az egész veszi hasznát e nemes versenynek.

Még a múlt 1887. és 1888-dik évek irodalmi mozgalmába nyúlik vissza, de a jelen évre is kiterjedt annak a *Protestáns theologiai szakkönyvtárnak* működése, melyet előbb tisztán csak mint magán vállalkozást indítottak meg a pozsonyi ág. hitv. ev. theologia-akadémia lelkes tanárainak majd később pártfogásban és anyagi támogatásban részesített az ág. hitv. evangélikusok egyetemes conventje. E szakkönyvtár már is néhány értékes művet adott ki: *Csecsetka Sámuel* Egyházjogtanát, *dr. Masznyik Endre* Dogmatikáját, *Pukánszky Béla* Héber olvasókönyvét, és *dr. Szlávik Mátyás* Bölcsészettörténetét

A népies irodalom terén is megelőzték a kálvinistákat a lutheránus testvérek, a «Luther-társaság» kiadványaival. Anyagi erőik csekély volta ugyan még csak két imakönyvnek s egy pár Luther-életrajznak és egy-két naptárnak kiadására képesítette őket, mégis legalább történt valami, s kezdetnek ez is eléggé biztató. A gyermekkel szemben nem szabad oly követelésekkel fellépni, melyeknek csak a kifejlett férfi felelhet meg.

Emez általános áttekintés után hadd álljon itt néhány, az ezen év folytán megjelent, jelesebb munkának rövid ismertetése.

* * *

a) Az egyháztörténet köréből a következő önálló munkák jelentek meg:

Az evang. Tiszakerület püspökei. Irta *Hörk József* eperjesi ev. theol. dékán-tanár. Ára 1 frt 50 kr.

A mű összesen 21 püspöknek és 4 administratornak életrajzát adja 1614-től kezdve egész a mai napig. Inkább csak az adatok szorgalmas összegyűjtésére szorítkozik, de ezeket nem igyekeznek igazi történeti felfogással feldolgozni. A sok adat közül alig domborodik ki nála az egyes szereplők egyénisége, még kevésbé az a kor, a melyben személyei éltek. Adatgyűjteménye jó forrásul szolgálhat egy későbbi történet írónak.

Szent Jeromos. A keresztyén társadalom nyugaton. Irta *Thierry Amade*. Francziából fordította *dr. Öreg János* debreczeni ref. főiskolai tanár. (XI és 588 l. 8°). A Magy. Tud. Akad. kiadása.

A rendkívül érdekes egyháztörténelmi tanulmány 12 könyvben ismerteti Szt. Jeromost és az ő korabeli nyugati keresztyén társadalmat s a mint egyik alapos ismertetője — H. Kiss Kálmán — mondja róla «egy darab élet ez, melynek középpontja Jeromos. A Thierry könyvében s az Öreg János fordításában nem róla beszélnek, hanem valóban ő beszél, ír, tanít, küzd és mozog s vele megelevenül az a társadalom, a melynek mondhatni lelke volt». A fordítás is minden tekintetben kitünő.

Egy forradalmi zsinat története (1707–1715). Irta *Zsilánszky Mihály*. B. Petróczy arczképével. Hornyánszky V. kiadása. Ára 1 frt 40 kr.

Ismert nevű egyháztörténészünknek egyik legszebb alkotású műve ez, melyben — az előszó szerint — egy oly zsinat történetét akarja előadni, melyet a prot. elődök viharos forradalmi időben tartottak meg, melynek célja, szelleme gyanúsított, határozatai országgyűlési törvényekkel eltöröltettek, de a mely épen azért rendkívül érdekes, mert híven tünteti fel ama viszonyt, melyben az ág. ev. egyház abban az időben a prot. külfölddel állott, s azt az erős küzdelmet és éles ellentétet, mely a hazai prot. és róm. kath. rendek között fennforgott. A *rózsashegyi* zsinatot nevezi szerző «forradalmi zsinatnak» s I. VII. feje-

zetben tárgyalja annak lefolyását, határozatait, a zsinat törvényeinek végrehajtására vonatkozó intézkedéseit és a felettük folyt országgyűlési tárgyalásokat. A művet megjelenésekor az erre hivatott szakirodalom annak idején igen elismerőleg méltányolta.

Dr. Luther Márton. Irta *Farkas Geyza* nagyszombati ev. lelkész. És *Luther M. életrajza.* Irta *Török József* czeplédi ev. lelkész és esperes.

A «Luther-társaság» a nagy reformátornak életrajzára kitűzött pályakérdésével már több Luther életrajzot hívott életre. Mindkét fentebb említett mű a nép számára dolgozza fel a reformáció ez első hatalmas bajnokának életét, s épen céljának megfelelőleg mindenik a tisztán tudós tárgyalás mellőzésével, de azért a történelmi tények hű elmondásával bizonyos valláserkölcsi nevelő tendenciával adja Luthernek és korának történetét népszerű, kellemes elbeszélő alakban át meg átszöve vallásosan építő reflexiókkal.

A kassai helv hitv. egyház megalakulásának története. Irta *Paikoss Endre*, abauj-beszteri evang. ref. lelkész Sárospatak. Ara 80 kr.

Révész Kálmán szerint, ki e munkát ismertette, a munka derék szerzője dicséretre méltó s számot tevő szolgálatot tett egyháztörténelmi irodalmunknak. Tárgyalása alapos és élénk. Irálya világos, tömör. Adatait elég jól felhasználta.

A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben. Irta és kiadta *Rácz Károly*, szapáryfalvai ev. ref. lelkész. Második bővített kiadás. Az egész ára 1 frt. 60 kr.

Az ismert munkából még csak az I. füzet jelent meg. A Leopold korának szomorú eseményeire vet világot elég érdekesen s a műnyire szerző csak utána járhatott. elég alaposan; de annál nagyobb hitbuzgósággal és melegséggel ír a prot. egyház e mátyujairól.

A simonyi-i és darnyai egyház története. Irta *Osváth István*, volt simonyi-i ev. ref. lelkész. Sárospatak. Ára 50 kr.

A mű írója — az előszó szerint — a hézagos adatokból szerves egészet ugyan nem alkotott, hanem

szorgalmasan összegyűjtötte, a mi lehetséges volt, s a mi az egyház multjára világosságot vet. Az egész munka igen tanulságosan és ügyesen van összeállítva. Ily érdekes kis monografiákból kell majd prot. egyháztörténetünk egészének egyszer-akkor előállani. A szorgalom együvé hordja az apróbb és nagyobb köveket, az egészet felépítő művész-tudós számára.

A sátoralja-újhelyi evang. ref. egyház története 1522—1889-ig. Irta *Fejes István* lelkész. S.-A.-Újhely. Ára 1 frt.

E munkát azon alkalmából írta meg szerző, hogy gyülekezete a jelen évben ünnepelte templomának száz éves fennállását. Célja kettős: az egyháztörténelmi monographia-irodalom gyarapítása. és másodsor saját egyháza hitbeli önérzetének táplálása és erősítése. «A megszerezhető adatok szakavatott felhasználásával teljes és hű képét adja szerző egyháza történetének valóban számot tesz monographia irodalmunkban» — mondja róla Révész Kálmán.

A szombatosok. Történetük, dogmatikájuk és irodalmuk. Különös tekintettel Péchi Simon főkancellár életére és munkáira. Irta *dr. Kohn Sámuel*. Budapest. Athenaeum kiadása. Ára 2 frt 50 kr.

Nem protestáns írói körből került ugyan ki e munka, de tárgya és tartalma minket protestánsokat is igen közlelről érdekel, a mennyiben az egyetlen magyar sektának történetét, dogmatikáját és irodalmát ismerteti roppant gazdag forrastanulmánynyal, nagy szakavatottsággal és élvezetes szép, történelmi stylusban. A szombatosokról valóban eddig alig tudtunk valamicskével többet, mint a mennyit *br. Kemény Zsigmond* írt volt róluk a Rajongókban, vagy a mit *Győri Lajos* közölt a Vasárnapi Ujság 1874. 43—46. számaiban, és *Orbán Balázs*, A szekely föld leírásában. *Dr. Kohn* e nagy, 377 lapra terjedő munkájának első része a Magyar-zsidó Szemlében jelent meg, s e közleményeket az 1638—1869-ig terjedő történettel kiegészítve teszi most közzé. Különösen érdekes az eddig teljesen ismeretlen szombatos irodalom termékeinek meghatározása és ismertetése, a mint rendre kimutatja szerző, hogy e kéziratok tartalma a legtöbb esetben nem

egyéb, mint egy vagy több, eredetileg héberül írott zsidó könyvnek magyar fordítása vagy átdolgozása. A nagyterjedelmű munka 19 fejezetben tárgyalja a következő témákat: A biblia, a héber nyelv és a zsidóság, a reformáció korszakában; A reformáció Erdélyben s az unitárius hit Dávid Ferencz haláláig; Az erdélyi szombatosság keletkezése; A szombatosok történetének első korszaka, e korszak vallásos gyakorlata, erkölcsstana és eschatológiája; irodalma; Bogáthi Fazakas Miklós és zsoltárai; Péchi Simon a szombatosság első korszakában; A szombatosság történetének második korszaka; A deési terminus; Péchi Simon szombatos imakönyve; a szombatos költészet; a prózai irodalom; Péchi mint író és mint hebraista; A második korszak dogmatikája és vallásos élete; A harmadik korszak s ennek vallási és szellemi élete; A szombatosok áttérése a zsidó hitre, és végül a «Bözöd-ujfalvi izraelita proselita hitközség». Irodalmi mutatókban, források megnevezésében rendkívül gazdag munka, s szerzőnek nemcsak nagy irodalmi jártasságáról, széles körű, alapos ismereteiről tesz tanúságot, hanem egyszersmind meglepő szép, magyaros irályáról is. Mi is jól felhasználhatjuk adalékul egyháztörténetünk megírásához.

b) Az egyházbizományok köréből csak néhány munka jelzi az e téren való működést.

Csecsetka Sámuel Egyházbizományok tanának első kötetét kiegészítő második füzetét jelent meg Pozsonyban, a Theologiai szakkönyvtárban. A műről csak egészen való megjelenése után szólhatunk.

Az egyházi közigazgatás kézikönyve. Irta *Eötvös Károly Lajos*. I. kötet. Hornyánszky V. kiadása.

E munkában az egyház közigazgatási jogára vonatkozólag úgy az elméletet, mint a törvényeket, rendeleteket és tetteket az összes hazai hitfelekezetekre nézve megtaláljuk. A mű folyamatban van.

A lelkipásztor teendői a presbyteriumban. Irta *Dávidházy János* esperes, közrebocsátotta *Csiky Lajos* hittanár. Ára 50 kr.

Egy teljesen a gyakorlati célnak szolgáló munka, mely a lelkipásztornak a presbyteriumban való jogköréről,

és a presbyterium által intézendő ügyekről szól: valamint a vagyon kezelésre, egyházi adó ügyre stb. ad utasításokat.

c) **A theologiai irodalomból** csak két munka jelent meg, u. m. *Józsa Zsigmond* n.-enyedi theol. h. tanártól, *Babyloniai Esaiás universalismusa*, tanár-vizsgai értekezés és a Szász Károly vezetése alatt készülő Károli-biblia revisióból a *Genesis* revideált kiadása, mely azonban még csak kézirat gyanánt bocsáttatott közre. Amaz egy tehetséges, szorgalmas fiatal tanárnak gonddal irt munkája; emez az exegesis terén legkiválóbb nagy héber tudósnak műve, átnevezve a revideáló központi bizottság által.

d) **A neveléstani és bölcsészeti irodalomban** prot. írók művei közül a következők jelentek meg:

Bölcsészettörténet. Irta *dr. Szlávik Mátyás* eperjesi theologiai tanár. Kiadja a Theol. Szakkönyvtár. Pozsony.

A munka a theol. akadémiák szervezetének megfelelőleg tárgyalja a bölcsészettörténetét, a mennyiben a theologia akadémiákon e tárgy nem önczél, hanem csak propedeutikai képző eszköz a vallásbölcsészethez és dogma történelemhez. Némi iránybeli nehézségeit leszámítva tárgyalása a mai kor színvonalán álló alapos bölcsészeti módorban van tartva, s elég jól használható kézikönyvül szolgál a mű theol. akadémiáinkon.

Logika. Irta *Böhm Károly* főgymn. tanár. Bpest. Kiadja Kókai Lajos. Ára 60 kr.

E logika — az előző saját jellemzése szerint, — azon irányhoz tartozik, mely a logikai tanokat inkább az ismeret elmélet kérdéseivel hozza kapcsolatba, mint a lélektan. Nagy gondot fordított szerző arra, hogy a tanuló a logikai elemekben uralkodó törvényeknek hatását a tudományos rendszerekre megérezze. Felfogása megfelel a physiologiai alapokon nyugvó tapasztalati lélektan mai modern tanításának. Irálya elég könnyed, világos; módszere példákban gazdag szemléltetést nyújt.

A philosophia mint büntárs. Irta *dr. Szász Béla* egyet. ny. r. tanár. Az erdélyi muzeum-egylet kiadványaiból külön lenyomat.

Az erdélyi muzeum-egylet egyik szakosztályi ülésén bemutatott emez értekezés dr. Öreg Jánosnak az «Erkölciség szabad akarat nélkül» című művét bírálja és czáfolja sok szellemmel és nagy tudományos apparatussal. Szász Béla támadására s vádjaira felelt Öreg János «*Büntárs-e a philosophia?*» című művével, melyben igyekszik álláspontját védelmezni. Sok tudomány és nemes hév nyilvánul mindkét műben: de harcolnak, a nélkül, hogy a nagy kérdést megoldanák, a minek azonban nem ők az okai, hanem maga a megoldhatlan nagy kérdés, az élet e nagy talánya, melyet csak a kegyelem-tannal lehet megfejteni.

e) **Az egyházi beszéd, imakönyv és énekeskönyv** irodalom termelt leggazdagabban s köztük néhány becses művet is. Térszűke miatt ez irodalmi ágának azonban csak könyvészeti áttekintését adhatjuk.

Istenországa. Templomi és iskolai beszédek gyermekek és ifjak istentiszteletére s vallástanítására. Vanhan, Molenkamp és Stanley Arthur után átdolgozta *Benke István*. I., II. kötet. Átdolgozó sajátja és kiadása. Ára 2 frt 20 kr.

Evangyeliomi lelkészi tár. Ünnepi és közönséges egyházi beszédek. Szerkeszti és kiadja *Czelder Márton*. Ára 3 frt.

Egyházi beszédek. Irta *Kupai Dénes* runyai ev. ref. lelkész. Miskolcz. Ferenczi B. kiadása. Ára 1 frt 50.

Révész Imre egyházi beszédei III., IV., V. füzet. Kiadta *Révész Kálmán* pápai theol. akad. tanár Kókai Lajos tulajdona. A három kötet ára 4 frt 20 kr.

Egyházi beszédek. Irta *Gulyás Benő* t.-palkonyai ev. ref. lelkész. Miskolcz. Lövy J. fia kiadása. Ára 1 frt 30 kr.

Örök életnek beszéde. Egyházi beszédek. Kiadta *Kecskeméti Ferencz* békési egyik ref. lelkész. Szerző tulajdona. Ára 1 frt 50 kr.

Prédikátori tár. Szerk. *Szász Gerő* kolozsvári ev. ref. első pap, esperes stb. Új folyam. Második kötet. Kolozsvárt. Ára 2 frt.

Ebből külön lenyomatként jelent meg *Szász Károly* «Jézus» című hat beszédből álló beszéd cyclusa, melyet a bpesti ref. templomban tartott.

Ünnepi és alkalmi prédikációk. Irta *Papp Károly* bpesti ref. lelkész. Szerző tulajdona. Ára 1 frt 40 kr.

Kézi Agenda. Templomi és halotti imák szertartási beszédekkel. Lelkészi használatra. Irta *Gyurácz Ferencz* pápai ág. ev. lelkész. Pápa. Ára 1 frt 40 kr. Szerző kiadása.

Hit, remény és szeretet könyve az élet kedvező és kedvezőtlen napjaira Imádságok és elmélkedések. Irta *Csiky Lajos* debreczeni hittanár. Második javított és bővített kiadás. A vallásos iratokat terjesztő társulat kiadása. Ára 1 frt.

Egyházszerartartási beszédek. Irta *Révész Bálint* püspök. Második bővített kiadás. Kókai Lajos kiadása. Ára 2 frt. 40 kr. Sajtó alá rendezte Csiky Lajos hittanár.

Beszédek és Értekezések. Irta *Hörk József*, eperjesi theol. dékán-tanár. Eperjes. Szerző kiadása. Ára 1 frt 60 kr.

Lelki vigasz. Protestáns családi énekeskönyv. Irta *Kádár Imre* ev. ref. tanító Karczag. Szódi S. kiadása.

Liturgia. A magyarhoni ág. hitv. evang. egyházban. Összeállította *Frühwirth Samu* akadémiai énektanító. Theologiai szakkönyvtár. Drodtleff Rudolf kiadása. Pozsony. Ára 60 kr.

B) Külföldi irodalom.

A külföldi rendkívül gazdag theologiai s általában az egyházi irodalom termékei közül csak a legkiválóbbakra kívánok ez alkalommal szorítkozni és ezeknek is csupán könyvészeti összeállítását adni, a mennyiben terünk a részletesebb ismertetést nem engedi meg.

a) Az **exegetikai** tudományok körében megjelent kiválóbb művek:

Westphal Alexandre Les sources du Pentateuque. Etude de critique et d'histoire. I. Le problème littéraire. Paris. Fischbacher. (XXX 319 l. 8°).

Dr. Strack Hermann. Prof. **Einleitung in den Talmud.** Lipse. Hinrich kiadása. (76 l. nagy 8°).

Boehmer Eduárd. **Des Apostels Paulus Brief an die Römer.** Commentár. Bonn. Weber. (XLV., 192 l. nagy 8°).

Lennepe Jan Willem. **De zeventig jaarweeken van Daniel.** Exegetikai tanulmány. Utrecht. Kemink en Zoon. (XVI., 152 l. nagy 8°).

Handmann Rudolf. **Das Hebräer Evangelium.** Ein Beitrag zur Geschichte und Kritik des hebräischen Matthäus. Lipse. Hinrich. (142 n. 8°)

Meulenbelt Henrik H. **De prediking van den profheet Ezechiël.** Utrecht. Breijer. (XII., 239 l. n. 8°).

Dr. Zahn Theodor. **Geschichte des Neutestamentlichen Kanons.** I. kötet. Das Neue Testament vor Origenes. Erlangen. Deichert. (V. 452 l. n. 8°).

Dr. Harnack Adolf. **Das Neue Testament um das Jahr 200.** Zahn fentebbi munkájának birálata. Freiburg i. B. Mohr. (112 l. n. 8°).

Dr. Baethgen Frigyes. **Beiträge zur semitischen Religionsgeschichte.** Der gott Israel's und die Göttern der Heiden. Berlin. Reuther. (316 l. n. 8°).

Dr. Menzel Pál. **Der griechische Einfluss auf Prediger und Weisheit Salomos.** Halle. Kaemmerer et comp. (VI. 70 l. n. 8°)

Dr. Meyer Henrik. Aug. Wilh. **Kritisch-exegetischer Kommentar über das Neue Testament.** 3. Abtheilung. Kritisch-exegetisches Handbuch über die Apostelgeschichte. 7. kiadás. Átdolgozva *dr. Wendt* által. Göttinga Vandenhoeck és Ruprecht. (VI. 564 l. n. 8°). Ugyanebből a 15. r. a **Jakab levele, Beyschlag** tól.

Cheyne T. K. Professor. **The book of Psalms or the praises of Israel.** Új fordítás és commentár. London, Kegan Paul, Trench et Co. (XVII. 413 l. n. 8°).

Forbes John. Prof. **Studies on the book of Psalms.** The structural connection of the book of Psalms, both in single Psalms and in the Psalter as an organic whole. Edited by the Rev. James *Forrest.* Edinburgh. T. és T. Clark. (XI. 276 l. n. 8°).

Steck Rudolf. **Der Galaternbrief** nach seiner Echtheit untersucht, nebst kritischen Bemerkungen zu den paulinischen Hauptbriefen Berlin. G. Reiner. (XIV. 386 l. n. 8°).

Kautzsch E. u. Socin A. **Die Genesis**, mit äusserer Unterscheidung der Quellschriften übersetzt. Freiburg i. Br. Mohr. (VIII. 120 l. 8°).

Smith George Adam. **The Book of Isaiah.** Vol. I. Isaiah I—XXXIX. London. Hodder and Stoughton. (XVI. 456 l. 8°).

Le Savoureux Eugene. **Le prophète Joël.** Par Ant. I. *Baumgartner.* Paris. Fischbacher. (158 l. 4°).

Chavannes C. G. **La religion dans la Bible.** Étude critique de la manière dont la religion est prêchée et défendue dans les divers écrits bibliques. Vol. I. L'ancien testament. Leida. Brill. (XIX. 424 l. n. 8°).

Wohlenberg G. **Die Lehre der zwölf Apostel in ihrem Verhältnis zum neutestamentlichen Schrifttum.** Eine Untersuchung. Erlangen. Deichert. (III. 96 l. n. 8°)

Dr. Wolf R. **Die siebenzig Wochen Daniels.** Eine krit.-exeget. Studie. Lipsce. Hinrich. (III. 103 l. n. 8°).

Dr. Krähe Ed. **Jüdische Geschichte.** I. Thl. Von ihren Anfängen bis zum Untergange des Reiches Juda. bis 586 v. Chr. Berlin. Oehmigke. (VIII. 432 l. n. 8°).

Dr. Hesse Frigyes Herm. **Die Entstehung der neutest. Hirtenbriefe.** Ein Versuch. Halle, Kaemmerer et comp. (VII. 340 l. n. 8°).

Dr. Schultz Hermann. **Alttestamentliche Theologie.** Die Offenbarungsreligion auf ihrer vorchristlichen Entwicklungsstufe. Negyedik teljesen átdolgozott kiadás. Göttinga. Vandenhoeck és Ruprecht. (VII. 823 l. n. 8°).

Dr. *Koelling* Henrik. **Der erste Brief Pauli an Timotheus**, aufs Neue untersucht und ausgelegt. Berlin, Rother. (XXVIII. 430 l. n. 8°).

Dr. *Heiligstedt* Aug **Präparation zur Genesis**. III. kiadás. Sajtó alá rendezve dr *Budie* Miksa által. Halle, Anton. (VII. 126 l. 8°).

Calwer Kirchenlexicon. Theologisches Handwörterbuch, illustriert. Dr. *Braun*, Eitle I. Th. Hermann stb. közreműködésével szerkeszti *Zeller* P. 16 füzetben jelenik meg. Az első füzet már kikerült a sajtó alól. Calw, Vereinsbuchhandlung. (128 l. 8°). Egy-egy füzet ára 1 márk.

Parallel-Bibel oder die h. Schrift A. und N. Testaments in der Verdeutschung durch dr. Martin Luther nach der Originalausgabe von 1545 mit nebenstehender wortgetreuer Uebersetzung nach dem Grundtext. 3 kötet. Gütersloh. Bertelsmann. (17 márk a 3 kötet.)

Dr. *Schlottman* Konstantin. **Kompendium der biblischen Theologie des Alten und Neuen Testaments**. Posthumus. Kiadta dr. *Kühn* Ernő. Lipese. Dörffling & Franke (VI. 192 l. n. 8°).

Cheyne T. K. Prof. **Jeremiah: His life and times**. London, Nisbet & Comp. (XII. 205 l. 8°).

Gr. *Baudissin* Wolf Prof. **Die Geschichte des alttestamentlichen Priestertums** Lipese. Hirzel. (XVI. 312 l. nagy 8°).

Wildeboer G. **Het ontstaan van den Kanon des ouden verbonds**. Hist.-krit. onderzoek. Groningen. Wolters. (V. 156 l. 8°).

Dr. *Knöke* Károly. **Praktisch-theologischer Kommentar zu den Pastoralbriefen des Apostels Paulus**. Göttinga. Vandenhoeck és Ruprecht. Két kötet. (IX. 185 és VIII. 336 l. 8°).

Dr *Rogge* Chrn. **Die Anschauungen des Apostels Paulus von dem religiös-sittlichen Charakter des**

Heidentums auf Grund der vier Hauptbriefe. Lipsee. Reichardt. (VIII. 82 l. n. 8°).

Kabisch Richard. **Das vierte Buch Esra** auf seine Quellen untersucht. Göttinga. Vandenhoeck és Ruprecht. (VI. 176 l. 8°).

Lindemann Rudolf. **Die Echtheit der Paulinischen Hauptbriefe** gegen Steck's Umsturzversuch vertheidigt. Zürich. Schröter & Meyer. (56 l. 8°). A dr. *Volkmar* által szerkesztett «Neutestamentliche Studien und Kritiken»-nek első füzete.

Wietzke E. **Der biblische Simson der ägyptische Horus-Ra**. Wittenberg. Wunschmann. (VI. 52 l.)

Dr. *Blaikie* W. G. **Blicke in das Seelenleben des Herrn**. Gütersloh. Bertelsmann. (158 l.)

Claassen János. **Die 7 Sendschreiben der Offenbarung St. Joh. und die Kirchengeschichte**. Stuttgart. Steinkopf.

Godet Ferencz. **Kommentar zum Evang. des Lukas**. Deutsch bearbeitet v. *Wunderlich*. Hannover. C. Meyer. (161—320).

Dr. *Delff* Hugo. **Die Geschichte des Rabbi Jesus von Nazareth**. Kritisch begründet, dargestellt u. erklärt. Lipsee. Friedrich. (XVI. 429 l.)

Nippold Frigyes. **Zur geschichtlichen Würdigung der religion Jesu**. VIII. Heft. Die psychiatrische Seite der Heilsthätigkeit Jesu. Bern. Wyz. (83 l.)

Dalman Gusztáv. **Studien zur biblischen Theologie**. Der Gottesname Adonaj und seine Geschichte. Berlin. Reuther. (91 l.)

b) **Egyháztörténeti és rokon tárgyú munkák:**

Amélineau E. **Monuments pour servir à l'histoire de l'Égypte Chrétienne** aux IVe et Ve siècles. Paris. Laroux. (XCIV. 480 l.)

Stuede E. G. **Die Auferstehung Jesu Christi**. Eine historische Untersuchung für die Gebildeten. Lipsee. Grunow. (IV. 132 l.)

Allard P. **Histoire des persécutions pendant les deux premiers siècles** d'après les documents archéologiques. Paris. Lecoffre (XXXIX. 461 l.) És: **H. d. pers. pendant la première moitié du troisième siècle.**

Dalton Hermann. **Beiträge zur Geschichte der evang. Kirche in Russland II.** Gotha. Perthes (XV. 429 l.)

Schaff Fülöp. **History of the christian church.** Vol. VI Modern christianity. The German Reformation A. D 1517—1530. New-York. Scribner's Sons. (XVII. 755 l.)

Döllinger Ignác és Reusch Heinrik. **Geschichte der Moralstreitigkeiten in der röm.-kath. Kirche seit dem 16. Jahrhundert,** mit Beiträgen zur Geschichte und Charakteristik des Jesuitenordens. Nördlingen, Beck. (VII. 687 és XI 398 l.)

Dr *Eicken Henrik.* **Geschichte und System der mittelalterlichen Weltanschauung.** Stuttgart Cotta. (XVI. 822 lap.)

Dr. *Werner K.* **Geschichte der Katholischen Theologie.** Seit dem Trienter Konzil bis zur Gegenwart. 2. Aufl. München, Oldenburg. (VIII. 656 l.)

Dr. *Kolde Theodor.* **Martin Luther.** Eine Biografie. 2. Bd. Gotha. Perthes. (236 l.)

Wilkins C. A. **Geschichte des spanischen Protestantismus im 16. Jahrhundert.** Gütersloh, Bertelsmann. (XV. 259 l.)

Harnack Ad. **Lehrbuch der Dogmengeschichte.** I. köt Freiburg. Mohr. (XXIV. 752 l.)

Keller L. **Johann von Staupitz und die Anfänge der Reformation,** nach den Quellen dargestellt. Lipcse. Hirzel. (XIV. 434 l.)

Witz Alfonz Chr. **Kaiser Franz Josef I. und die evangelische Kirche.** Bécs. Manz. (67 l.)

Zahn Adolf. **Abriss einer Geschichte der evang. Kirche auf dem europäischen Festlande im 19. Jahrh.** 2. Aufl. Stuttgart. Metzler. (VIII. 254 l.)

c) A **systematika** theologia körében:

Schanz P. **Apologie des Christentums.** Freiburg. Herder. (485 l.)

Kaftan J. **Die Wahrheit der christl. Religion.** Basel. Detloff. (X. 586 l.)

Luthardt Keresztély Ernő. **Geschichte der christlichen Ethik.** 1. Hälfte. Geschichte der christl. Ethik vor der Reformation. Lipsee. Dörffling és Franke. (XII, 345 l.)

Bender Vilmos. **Der Kampf um die Seligkeit.** Bonn. M. Cohen u. Sohn. (IV, 66 l.)

Nitzsch Fr. A. B. **Lehrbuch der evang. Dogmatik.** I. rész. Freiburg i. B. Mohr. (211 l.)

Hettinger Fr. **Lehrbuch der Fundamental-Theologie od. Apologetik.** 2. Aufl. Freiburg. Herder. (XVI, 926 l.)

Kaftan Gyula. **Glaube und Dogma.** Bielefeld. Velhagen und Klasing. (60 l.)

Beyschlag W. **Zur Verständigung über den christlichen Vorsehungsglauben.** Halle. Strien. (114 l.)

Weidner R. Fr. **A system of dogmatic theology.** Rock Island, Ill. Augustana Book Concern. (260 l.)

Blondeaux Constant. **Le christianisme, sa valeur morale et sociale.** Paris. Auguste Ghio. (VII. 455 l.)

Stuart James. **Principles of Christianity.** London. Williams et Norgate. (XVI, 623 l.)

Strong Aug. Hopkins. **Systematic Theology,** a compendium and commonplace — book designed for the use of theol. students. Rochester. (XXIX, 758 l.)
 Ügyancsak ő tőle **Philosophy and Religion.** New-York. Armstrong and Son. (XV, 632 l.)

Biedermann Gusztáv. **Religions-Philosophie.** Lipsee. Freytag. (XXI. 175 l.)

d) A **gyakorlati theologia és egyházi beszéd** irodalom körében:

Dr. *Laurin* Ferencz. **Introductio in corpus juris canonici.** Cum appendice brevem introductionem in corpus civilis continente. Freiburg i. Br. Herder. (XX, 284 l.)

Schäfer O. **Erklärung biblischer Geschichten des A. T. in Form von Erzählungen für Schule und Haus.** Bielefeld. Velhagen und Klausung. (XX, 576 l.)

Dr. *Heidrich.* **Handbuch für den Religionsunterricht** in d. oberen Klassen. I. Theil. Berlin. Heine. (XVI, 420 l.)

Kundig Eucharius. **Erfahrungen am Kranken- und Sterbebette** 6. Aufl. Basel. Schneider. (XIV, 359 l.)

Bedingungen des wirksamen Predigens. Testament eines alten Emeritus. Bonn. Schergens. (20 l.)

Tholuck A. **Ausgewählte Predigten.** 2. Aufl. Gotha. Perthes. (V, 304 l.)

Goltz. **Das Bedürfniss besonderer Jugendgottesdienste** und die zweckmässige Art ihrer Einrichtung. Stuttgart. Grüninger. (18 l.)

Nitzsch Károly Immanuel. **Neue Predigten** aus seinem Nachlass gesammelt etc. Gotha. Perthes. (VII, 114 l.)

Dr. *Leinz* A. **Der Ehevorschrift des Concils von Trient Ausdehnung und heutige Geltung.** Freiburg i. Br. Herder. (XII, 180 l.)

Felix L. **Entwicklungsgeschichte des Eigenthums** unter culturgeschichtlichem und wirthschaftlichem Gesichtspunkte. 3 Theil. Der Einfluss der Religion auf die Entwicklung des Eigenthums. Lipse. Duncker és Humblot. (IX, 388 l.)

Die Predigt der Kirche. Klassiker Bibliothek der christlichen Predigtliteratur. Mit einleitenden Monographien herausgegeben von *Gustav Leonhardi* Lic. Theol. E vállalat a patristicai kortól el a legujabb időkiig a legejelesebb egyházi szónokok műveit fogja közölni. Minden egyes kötet bekötvé 1 márk 60 pfennig. Már megjelentek **Chrysostomus** beszédei Lipse. Richter kiadása.

Heine Gerhard. **Kinderpredigten** über Geschichten aus dem alt. Testament. Cöthen. Schettler's Erben. (278 l.)

Pank O. **Das zeitliche Leben** im Lichte des ewigen Wortes. Predigten. 7. Aufl. Berlin. Schulze. 1 füzet 1 márk.

Schultze H. **Textgemässe Predigt-Entwürfe** über die evang. und epist. Pericopen des Kirchenjahres, sowie über zwei Jahrgänge freier Texte. Göttinga. Vandenhoeck u. Ruprecht. 3. rész. 3. kiadás.

Frobenius O. **Wie werd' ich glücklich? Wie werd' ich selig?** Ein Jahrgang Predigten. Gotha. G. Schloeszmänn. (468 l.)

e) **A bölcsészeti és theol. encyclopaedia köréből:**

Holtzmann H. és *Zöpffel*. **Lexikon für Theologie und Kirchenwesen.** 2. Aufl. Braunschweig Schwetschke u. Sohn.

Bibliothek theol. Klassiker. Ausgewählt u. hrsg. von evang. Theologen. X., XI. köt. Gotha. F. A. Perthes. (274 l.)

Vatke V. **Religionsphilosophie** oder Allgem. philos. Theologie. Bonn. Strauss. (XVI, 674 l.)

Kirchliches Handlexicon. *Mensel* szerkesztésében jelenik meg. Lipcse. Naumann

Richter A. **Grundriss der philos. Wissenschaften.** I. Grundlegung d. philosoph. Wissenschaften und Elemente der Logik. Halle. Max Grosse. (VIII, 260 l.)

Dr. *Küszner* G. **Kritik d. Pessimismus.** Versuch einer Theodicee. Halle. Pfeffer. (53 l.)

Hartmann Eduard. **Das religiöse Bewusstsein der Menschheit** 2. Aufl. Lipcse. Friedrich. (XX, 627 l.)

Carriere M. **Jezus Christus** und die Wissenschaft der Gegenwart 2. Aufl. Lipcse. Brockhaus. (VIII, 92 l.)

Zöckler D. **Handbuch der theolog. Wissenschaften** in encyclopäd. Darstellung mit bes. Rücksicht auf die Entwicklung der einzelnen Disciplinen. II köt. III. kiadás. Nördlingen. Beck. (826 l.)

Krause Kr. Chr. F. **Zur Geschichte der neueren philosophischen Systeme.** Lipsce. Schultze O. (VIII, 313 l.)

Dr. *Fischer* K. **Biblische Psychologie, Biologie u. Pädagogik** als Grundlagen christl. Erziehung und Selbstzucht. Gotha Perthes. (IX, 119 l.)

Dr. *Harms* F. **Ethik.** Aus d. handschriftl. Nachlasse d. Verfassers herausg. v. Dr. *Wiese*. Lipsce. Grieben. (XII, 283 l.)

Döderlein Gyula. **Philosophia divina.** Gottes Dreieinigkeit bewiesen an Kraft, Raum und Zeit. Erlangen Besold. (102 l.)

Dr. *Seydel* Rudolf. **Der Schlüssel zum objektiven Erkennen.** Gegen Kant und F. A. Lange. Halle. Pfeffer. (116 l.)

Dr. *Runze* G. **Sprache und Religion.** Berlin. Heyfelder (XVI, 235 l.)

K. B.

TÖRTÉNELMI EMLÉKEK.

A MAGYARORSZÁGI IFJAK AZ ODERA MELLETTI FRANKFURTI EGYETEMEN.

Ez egyetem 1506-tól 1811-ig állott fenn, a midőn Boroszlóba tététt át. Anyakönyvei jelenleg a porosz állami levéltárban őriztetnek, melynek publicatiói között mostanában jelentek meg a következő czím alatt: «Aeltere Universitäts-Matrikeln. I. Universität Frankfurt a. O. Herausgegeben von dr. Ernst Friedländer I—II. B. Leipzig. 1887—1888.» E két vaskos kötetből irtam ki a magyarországiak neveit s általában a reájok vonatkozó adatokat, szóról-szóra és betűről-betűre. Megjegyzem azonban, hogy térkimelés szempontjából a Hungarus szót csak *H.*, az Ungarust pedig *U.* betűvel jeleztem, továbbá azt, hogy azok, a kiknek adatai között az eskü letételéről s a beiratási díjról nincs említés, az eskü letették s illetőleg a rendes díjat fizették. Az iskolai év nyári és téli semesterre oszlott: amaz György-naptól (április 24.) Gál napjáig (okt. 16.) terjedt, ez pedig megfordítva. A hol az évszám mellett a sorozatban csupán I. vagy II. áll, ezek alatt a semesterek értendők. Gyakran lehet tehát eset arra, hogy a II. félévben beírt ifjak nem a nevök mellett álló, hanem a következő polgári évben,

annak elején jelentkeztek. 1769-től kezdve új rendszer szerint történtek a beiratkozások; rovatokba s német nyelven vezették be az adatok, melyek ebben a sorban következnek: a tanuló neve, szakja, szülői és ezeknek állása, származási helye; később, 1789-től fogva pedig mellé életkorának évszámát s származási helye után előbbi tanulása helyét is beírták.

Most pedig lássuk a névsort!

1540. Joannes Mess Siebenburgensis.

magister Christophorus Preyss Panonius, professor
Regiomonti.

1542. II. Gallus Buglerus Transsylvanus.

1543. I. Michael Ewry *H.*

5 1546. I. Andreas Klinger Sepusiensis (!) ¹

Mathias Fronius Transsylvanus.

II. Christophorus Lippensis Pannonius.

Dionisius Koloscarius *U.*

Franciscus Transilvanus.

10 1548. II. Martinus Georgius Transsilvani fratres.

Petrus Georgius > >

1549. II. Leopoldus Pannonius Preiss, Pannonii filius,
Francfordensis.

Casparus Ascanius Pannonius.

1550. I. Servatius Gilerus Transylvanus.

15 1553. II. Andreas Modt Transylvanus, propter paupertatem o.

1554. II. Georgius *U.* Gorlicensis.

1555. I. Simmon Hermelius Transsylvanus.

1563. I. Maternus *H.* Gubiensis.

1569. I. Matthias *U.* Oppaviensis ultra Nissam Silesiae urbem.

20 1570. I. Valentinus *U.* Oppaviensis.

¹ Ugy eme felkiáltójel, mint a későbbiek s a kérdőjelek nem tőlem, hanem az eredeti matriculák másolójától erednek. *Z. J.*

- II. Georgius Hirscherus Bistricensis Transylvanus.
 1571. I. Micheas Schultetus *U.*
- II. Andreas Rodlerus Coronensis Transsilvanus, *nih.*
 solvit.
1572. I. Joannes Kobler Transsylvanus.
25. 1572. I. Lucas Scheser Transsylvanus.
 II. Andreas Belger Transsylvanus.
 1574. II. Michael Carlewitz Bezakaturno ex Ungaria
 pauper.
 1577. I. Georgius Kuzera *U.*
 1582. I. Andreas Remplerus Transylvanus.
30. Johannes decanus Pistricensis Transylvanus.
 Adamus Teutsch Pistricensis.
 Johannes Sturmerus Coronensis Transylvanus.
 II. Georgius Cramerus Cassoviensis *U.*
 1583. I. Benedictus Ireneus Transylvanus.
35. Christianus Vrischer Transylvanus.
 II. Georgius *U.* Hirschbergensis.
 1584. II. Michael Meldt Cibiniensis Transylvanus.
 1585. jul. 15. Johannes Nuklerus Transylvanus.
 1586. márcz. 13. Daniel Urdesius Requiuiensis Tran-
 sylvanus.
40. 1588. I. Georgius Schulerus Kischkelsis Transsylvanus.
 Michael Renerus Scharsensis Transsylvanus.
 1589. I. Jacobus Mellenbergerus Coronensis Transylvanus.
 Leonhardus Leo Cibiniensis Transylvanus.
 Johannes Alberti Transylvanus.
45. Leonhardus Basillii Transylvanus.
 II. Martinus Mediensis Transylvanus.
 Andreas Husti Pannonius.
 1590. I. Servatius Groo Cibingensis Transylvanus.
 Joannes Ermannus Cibingensis Transylvanus.
50. Andreas Hebleri Cibingensis Transylvanus.
 II. Lucas Unglerus Birthalbinus Transylvanus.
 Franciscus Graff Barenkutensis Transylvanus

1591. I. Leonhardus Hermannus Reichvini¹anus Transsylvanus¹
 Georgius Sadlerus Bistriciensis Transsylvanus.
- 55 Andreas Rosenauer Coronensis Transsylvanus.
 II. Tobias Fabricius Trapoldinus Transsylvanus.
 1592. II. Martinus Stauf Mediensis Transsylvanus.
 Franciscus Salicaeus Wirtabinus Transsylvanus.
 Petrus Weltzerus Mediensis Transsylvanus.
- 60 1593. I. Christophorus Schemmert Birthalbinus Transsylvanus.
 Daniel Graffius Gertrudensis Transsylvanus.
 jun. 7. Andreas Crispus Reichviniensis Transsylvanus.
 » » Mattheus Rostius Cibiniensis Transsylvanus.
 szept. 11. Johannes Hermannus Mediensis Transsylvanus.
- 65 1594. I. Matthias Lam Transsylvanus.
 Wolfgangus Gebbellius Transsylvanus.
 Joannes Ferschius Bartphensis Ungarus.
 Michael Adelphus Halbecclesiensis Transsylvanus.
 Petrus Fronnius Coronensis Transsylvanus.
- 70 Andreas Sumpolus Sabesiensis Transsylvanus.
 II. Paulus Roth Transsylvani.
 Joannes Henning »
 Andreas Gross »
1595. nov. 17. Johannes Zelius Coronensis Transsylvanus.
- 75 Michael Victorus Hegensis Transsylvanus.
 1596. I. Georgius Mybroth Leschkircherus Transsylvanus.
 Andreas Henfft Ruffimontanus Transsylvanus.
 1597. szept. Joannes Reinerus Schurffensis Transsylvanus.
 1598. I. Johannes Oswaldus Bistriciensis Transsylvani.
- 80 Johannes Waldorfus Bistriciensis »
 II. Petrus Theilesius Birtalbinus Transsylvanus.
 Martinus Gravius Gertrutensis Transsylvanus.

¹ A Reichvini¹anus név az eredeti kéziratban Paratiensis-ből van javítva.

- Georgius Peschendorfius Transsylvanus.
1599. I. Martinus Sculteti Bartphensis *U*.
- 85 Franciscus Emeritii Kissalkensis Transsylvanus.
Jacobus Wagener Liebetensis *U*.
1600. I. Christophorus Erythraeus Schemnicensis Ungari,
pauperes scholastici.
Jacobus Veredarius Schemnicensis Ungari, pauperes
scholastici.
Michael Sift Musnensis Transylvanus.
- 90 II. Georgius Hendelius Bistricensis Transylvanus.
Petrus Besodnerus Cibiniensis Transylvanus.
Georgius Majus Schosburgensis Transylvanus.
1601. I. Stephanus Regilius Psoniensis Pannonius.
Sebastianus Ambrosius *U*. Scepusius.
- 95 Georgius Vigilator Presburgensis *U*.
II. Cristophorus Dreschen Bartphensis *U*.
1602 I. Joannes Georgius Triglerus (?) Caschoviensis.
II. Casparus Solitarius Bistricensis Transylvanus, puer
non juravit.
Martinus Salicaus Dispensis Transylvanus.
- 100 1603. máj. Joannes Scharkangerus Coronense Trans-
sylvani.
Paulus Hirscherus Coronenses Transsylvani.
1605. okt. 30. Martinus Sebastiani Scharhusinus *U*.
1606. márcz. Lucas Wirth Eppenensis *U*.
máj. Matthias Kletzko Cremnicensis *U*.
- 105 Joannes Wencelius Eremitanus *U*.
Martinus Gresselius Cremnicensis *U*.
Beniamin Tamariscus Antiquavillanus *H*.
jun. Joannes Graeff Bolliensis Transsylvanus.
1607. I. Georgius Leo Schessburgensis Transylvanus.
- 110 Johannes Bartholomaei Heltensis Transylvanus.
Gregorius Kinderus Cibinensis Transylvanus.
Andreas Brolerus Bistricensis Transylvanus.
Martinus Vrischerus Bistricensis Transylvanus.

1608. I. Martinus Rimanovanius Bocensis *U.*
- 115 Andreas Ciglerus Coronaeus Saxo Transsylvanus.
1609. I. Baltasar Sebaldu Neosoliensis *U.*
Daniel Halts Veterozoliensis Pannonius.
Martinus Wagner Bartphensis Pannonius.
1610. I. Joannes Lupinus Coronensis Transsylvanus.
- 120 1611. máj. Michael Roth von der Obersten Poll, Transsylvanus.
1612. nov. 17. Christophorus Teubelius Cassoviensis *U.*
1614. I. Daniel Weinsperger Cassoviensis *U.*
Johannes Deiringer Schemnicensis *H.*
1615. I. Johannes Zuschrotterus Modoriensis *U.*
- 125 1616. I. Johannes Serpilius Leubecensis (?) Pannonius.
Johannes *U.* Sittaviensis Lusatus.
1618. I. Isacus Christiani Bartphensis Pannonius.
Fridericus Breslerus Leutscovius Pannonius.
Daniel Widos Cascoviensis *U.*, pauper.
- 130 1619. ápr. Thomas Diedricius Cibniensis Transsylvanus.
Georgius Arelt Georgimontanus *U.*
Daniel Sturmius Leucoviensis *U.*
I. Johannes Langius Cremnicensis *H.*
Stephanus Literati Cassoviensis *H.*, non juravit.
- 135 II. Sebastianus Dobner Semproniensis *H.*
Johannes Heilmannus Bistricensis Transsylvanus.
1620. ápr. David Unterbaum Caesariopolitanus Scopusius.
I. David Frölich Siusepusio-Pannonius, pauper.
Samuel Mollerus Sanctgeorgianus Pannonius.
140. Paulus Ruffinus Sybingensis Transsylvanus.
Stephanus Weirauch Saxo Transsylvanus, 1 Rthal.
1621. jan. Valentinus Roth. Modrensis *U.*
ápr. Wilhelmus Arner Oedenburga — *H.*
I. Marcus Fuchsius Corona-Transsylvanus.
- 145 II. Joannes Weidnerus Cibinio-Transsylvanus.
1622 I. Caspar Graffius Shöspurgensis Transsylvanus.

- Gaspar Korocz Szepsinus Ungari, duos imperiales taleros,
 Nicolaus Mezólaki » » » »
 Michael Molnár Szantai » » » »
 150 Michael Szencinus » » » »
 Stephanus Ritthosinus » » » »
 Andreas Kishzcölcösi » » » »
 II. Martinus Ciba Teyffalvi *U.*
 Joannes Sonhadius *U.*
 155 Michael Jonei *U.*
 Petrus S. Tolnaeus *U.*
 Stephanus Tordanus *U.*
 Paullus Kismariai *U.*
 Paullus Nagy Tirnavius Ungari 4³/₄ Rt.
 160 Caspar Tekes Golcinus » » »
 Valentinus Gachi Dobraei » » »
 Joannes Sartoris Simandinus » » »
 Stephanus Sickeres Carolinus » » »
 Emericus Pergés Patachinus » » »
 165 Matthias Davidis Corniatinus » » »
 Paullus Pnab Miskolczimb. » » »
 Steph. Berzi Kis Tallyainus » » »
 Samuel P. Pelegikarinus Ungari.
 Michael F. Besennerinus »
 170 Petrus ó Maxai »
 1623. I. Johannes Klein Iglo Pannonius.
 Johannes F. Janki *H.*
 Urbanus Kis-Faludi *H.*
 Antonius Szent Peteri *H.*
 175 Johannes Kreh Cruzinus *H.*
 Thomas Thabe Körnmendinus *H.*
 Paulus á Körössi Ungari 4 thlr 12 gr.
 Georgius P. Miskolczi » » » » »
 Stephanus P. Körössi » » » » »
 180 Stephanus M. Galgoezi » » » » »
 Nicolaus B. Arki » » » » »

- Michael T. Kalnai Ungart 4 thlr 11 gr.
 Petrus T. Kapornai » » » » »
 Michael F. Barsi » » » » »
 185 Caspar S. Debreczeni » » » » »
 II. Balthasar Frischewitz Neosoliensis *U.*
 Paulus Kerdzegeri Ungari dederunt fisco 2 tal.
 Michael A. Patachinus » » » » »
 Johannes M. Geoncrinus » » » » »
 190 Petrus B. Miskowzinus » » » » »
 Georgius Zemplenius Ungari, dederunt academiae
 2 $\frac{1}{2}$ tal.
 Georgius Urbannus Solankinus Ungari, dederunt academe-
 diae 2 $\frac{1}{2}$ tal.
 Paulus Literati Szepsinus Ungari, dederunt academiae
 2 $\frac{1}{2}$ tal.
 Georgius Kecskemith Ungari, dederunt academiae
 2 $\frac{1}{2}$ tal.
 195 Basilius P. Gioninus Ungari, dederunt academiae 2 $\frac{1}{2}$ tal.
 Petrus Dengelegi *U.*
 1624. ápr. 30. Andreas Literati Claudiopolitanus Tran-
 sylvanus.
 Stephanus Germantinus *U.*
 jul. 21. Joannes Thordanus Transsylvanus.
 200 II. Stephanus Kardos Szikszovius *U.*, non juravit, quia
 graviter decubuit. Jur. post rect Blotio.¹
 Caspar Pastoris Thornaeus *U.*
 Michael Udvar Ketskemethi *U.*
 Nicolaus K. Petri Debrocinus *U.*
 Stephanus Sartoris *U.*
 205 1625. I. illustris et generosus comes dominus, dominus
 Petrus Bettlen de Iktar, comitatuum Humaeadiensis et
 Maraniarusiensis perpetuus comes, dominus in Hurt
 et Illye etc., dedit pro se et his reliquis decem aureos
 Ungaricos.

¹ Az 1626. év I. felében.

- generosus Michael Kornis de Tervaradyia. nobilis *U.*,
Transsyllvanus, aulae comitis magister, dedit pro se et
his reliquis decem aureos Ungaricos.
- Stephanus Töczeki de Tötzek *U.*, praeceptor comitis, de-
dit pro se et his reliquis decem aureos Ungaricos.
- Joannes Daniel de Varias, nobilis *U.*, Transsyllvanus,
comitis famuli, dedit pro se et his reliquis decem
aureos Ungaricos.
- Ladislaus Abafi de Nagi-Abafalva, nobilis *U.*, comitis
famuli, dedit pro se et his reliquis decem aureas
Ungaricos.
- 210 Joannes Bethlen de Halmagi, nobilis *U.*, Transsyllvanus.
non juravit propter aetatem. comitis famuli dedit, pro
se et his reliquis decem aureos Ungaricos.
- Gregorius Weirauch Transsyllvanus.
Michael Helopoeus Genzi *U.*
II. Joannes Marossi *U.*
Stephanus Sari Gyongyosinus *H.*
- 215 Jannes Zodonary Szendrovius *U.*
Joannes Wanyay Ungari.
Paulus Helmecy »
Joannes Kiswarday »
Samuel P. Callovius *U.*
- 220 Michael S. Tornoci *U.*
Michael P. Lazarinus *U.*
Andreas Keorizsinus *U.*
Michael P. Suri *U.*
Michael Chizi *U.*
- 225 Stephanus Nagy Kecskemeticus *U.*
Franciscus Domiani *U.*
1626. I. Matthaeus Keskometrius *U.*
Petrus Thuri Thura *U.*, non jurarunt.
Georgius Tockaynus alias Coriarius *U.*, non jurarunt.
- 230 Joannes Abaninus Ungari.
Andreas Scharey »

- Andreas Sigsey Ungari.
Franciscus Literatus Keresturimus *U.*
Caspar Coriarius Tokay *U.*
- 235 Georgius Thrumb Czezi *U.*
Andreas Szöledinus *U.*
II. Nicolaus Petri *U.*¹
1627. II. Stephanus Legyel Mosoni.
1628. I. Valentinus Daroci *U.*
- 240 Georgius Thrumb Czezi *U.*, vicerectore d. Blotio juravit.
II. Basilius Rosgoni *U.*
Michael Komáromi *U.*
Paulus P. Medgiesi *U.*
1629. II. Valentinus Schirger Olassiensis Scepusius.
- 245 Joannes Schüllerus Sempronius *U.*
Stephanus Hajas Thasnadinus *U.*
1630. I. Gabriel Haller de Haller Kevo, liber baro in Gent,
Pal et Betlen etc., dominus in Feieregphar etc., 3
imperial.
David Betlehen Valvi *U.*
nov. 23. Martinus Z. Thallyaei *U.*
- 250 Balthasar Janko Uzoni N. Transsylvanus.
1632. I. Johannes Schillerus Sempronensis *U.*
1633. ápr. 27. Christophorus Schröterus Cremnicensis *H.*
I. Johannes Hankozius Schwadlerensis *U.*
1634. II. Daniel Arelt Georgiomontanus Scepusius *U.*
- 255 1635. II. Marcus Ziegelsdorffer Dilnensis Montanus *H.*
1639. II. Stephanus Benjamin Szilagyi *U.*
1640. I. Johannes Patai *U.*
1643. I. Matthias Langius Sempronio *H.*, non juravit.
1644. II. Johan Michael Gerberus St. Helenensis *H.*
- 260 1645. I. Georgius Cramerus Sempronio-Hungari.
Christophorus Zuanna

¹ Az anyakönyvi kéziratban utólagosan át van huzva az egész név.

- Andreas Reggerus Cibinio Transylvanus.
1646. II. Andreas Hoffnerus Cappuschiano Transylvanus, non juravit.
- Antonius Wacsmannus BIRTHALBINO Transylvanus, non jurarunt.
- 265 1647. I. Thomas Schullerus Mariavellensis (!) Transylvanus, non juravit.
Michael Jacobides Musna-Transylvanus, non juravit.
II. Johannes Schultzius H. Lomnicensis.
Johannes Widtmannus Transylvanus.
1648. I. Georgius Gaudii Pannonius.
- 270 Stephanus Francisci Solnensis H.
Matthias Gartner Cibiniensis Transylvanus.
Christianus Schunnius Gerhardino-Transylvanus.
II. Wolfgangus Artner Semproniensis U.
1650. eleje. Stephanus Mitis Puchowio-Pannonius, non juravit, pauper.
- 275 I. Fridericus Seltenreich Swädlerensis U.
Johannes Lupinus Saxo Transylvanus.
Johannes Milochowinus H. Solnensis, non jurarunt.
Elias Lachanosarcus H, > >
II. Paulus Molnar Santoi H.
- 280 Michael Hebranc Santoi H.
1651. szept. 19. Benedictus Arkosinus Transylvanus.
Stephanus Pauli Transylvanus.
I. Johannes Schland Corona-Transylvanus.
II. Thomas Tiszabeczi Hungaro-Transylvanus.
- 285 1652. I. Michael Klein Schönberga-Transylvanus, non jurarunt.
Antonius Fermengel Schönberga-Transylvanus, non jurarunt.
II. Hanss Adam Pürner von Edenburg auss Niedierungarn, Buchbindergesel.
1653. II. Esaias Lange Dopschensis H.
Nicolaus Soja Solnensis H.

- 290 Thomas Ladener Bistricensis Transsylvanus.
 1654. aug. 7. Johannes Venerth Streitfurto-Transsylvanus,
 non jurarunt, pauperes.
 Valentinus Grellius Monora-Transsylvanus, non jurarunt,
 pauperes.
 Johannes Schnellius Helta-Transsylvanus, non jurarunt,
 pauperes.
 1655. jun. 29. Johannes Mallendorffii Cibiniensis Trans-
 sylvanus.
- 295 II. Valentinus Santmartini Claudiopolitanus Transsylvanus,
 pauper.
 Franciscus Tegle Arcossi Transylvanus.
 Johannes Coloswari Transsylvanus.
 1656. május 16. Tobias Schumbergius Feiwaldeno-
 Pannonius.
 Matthias Heintzelius Brizna *H.*
- 300 1657. I. Daniel Parschitius Pirovicio *H.*, juravit 30. maji.
 Johannes *U.* Perlebergensis.
 1658. jul. 19. Bartholomaeus Klein Leubicio-Pannonius.
 Thomas Stertzius Semproniensis *H.*
 1662. decz. 6. Adamus Francus Transsylvanus *H.*
- 305 1665. I. Benedictus Fabian de Alba Julia Trans-
 sylvanus.
 1666. jul. 30. Martinus Renovius Bartpha *H.*
 1667. szeptemb. 2. Christophorus Jodlovius Cremnicio *H.*,
 pauper.
 II. Daniel Marcus Transylvano *H.*
 Johannes Mollerus Gunsino-Pannonius.
- 310 Stephan Zoin *H.*
 1668. I. Thomas Gyarmaei *H.*, pauper.
 1669. jun 14. Elias Seberus *H.*, gratuitus.
 1670. I. Johannes Andreas Sarnichhausen Modra-
 Pannonius.
 1671. jul 19. Josephus Szécsen de Paszcko *U.*
- 315 okt. 2 Johannes Andreas Sarnichhausen Sempronio *U.*
 II. Johann Gothofredus Simonis Posoniensis *H.*

1672. jul. 6 Paulus Bedö de Bölön. nobilis Transsylvanus.
 Joannes Dalnaki Claudinopolitanus, nobilis Transsylvanus.
 jul. 9. Petrus Olatzi de Varad *U.*
- 320 Thomas Vercsegyhasi *U.*
 Georgius Vasanhelgi *U.*
 aug. 5. Stephanus N. Gyöngyösi *U.*
 1673. jun. 21. Andreas Simonis Poseniensis *H.*
 jun. 30. Johannes Copis Callai *U.*
- 325 Martinus Hoszszufalusi Transilvano *U.*
 Georgius Kormendi *U.*
 II. Paulus Tarckzali *H.*, gratis in album receptus est.
 1674. jul. 21. Johannes Reinhardus Brecht Argentoratensis. domini Brechtii, antea exulis Hungarici, jam hic loci ecclesiae ministri, filii, non juratus.
 1675 febr. 27. Johannes Gloxin Neosolis *H.*
- 330 Andreas Szirmay de Szirma *H.*
 1676. II. Paulus Securius Sakolcensis *H.*
 Georgius Alistalius Hungari, exules.
 Johannes Vivarius > >
 Stephanus Ladmozius > >
- 335 Paulus Sternisko Rotenbergensis *H.*
 1677. jun. 6 Michael Chileck Sekepusio *H.* injuratus.
 jun. 18. Adamus Zimmermannus Epperiensis *H.*
 jul. 24. Stephanus Sajo Suent Peteri Hungari.
 Johannes de Kallo Betuliensis >
- 340 szept. 6. Georgius Beer Schassburga-Transylvanus Saxo.
 1678. jan. 8. Johannes Vasarhelyi *U.*
 Samuel Thuri Zathmariensis *U.*
 1679. jul. 11. Stephanus Szabacsi Poroszlai *U.*
 1680. máj. 15. Elias Ladiver Solna *H.*
- 345 jul. 3. Johannes Papai *H.*
 jul. 20. Stephanus Egeresi *U.* Dobrecinus.
 Matthias Gesztelyi *U.*

- szept. 20. Hyeronimus Guzovius Claudiopolitanus Transsylvanus.
1681. febr. 18. Davio Titius Poseniensis *H.*
- 350 febr. 28. Samuel Alzmanni Lubethensis Montanus *H.*
Michael Weiss Belobanensis *H.*
jun. 3 Georgius Polgári *H.* ex Debrecin.
Michael Vaji *H.* ex Debrecin.
1683. jul. 19. Andreas Sattlerus Transylvanus, non jur
- 355 1685. jan. 30. Matthaëus Sommer Schmölnizis *H.*
1686. jul. 17. Michael Meltzel Leutschova *H.*
1687. jul. 21. Emericus Ivanyos de Jaurino.
okt. 10. Gregorius Filepszallusi *U.*
1688. jul. 16. Johannes Berger Cibinis *H.*
- 360 1689. aug. 2. Paulus Cassius Marcuffalva Leutschovianus
e Superiori Hungaria.
okt. 30. Josephus Felfalusi Transsylvano *H.*
Stephanus R. Szathmari *U.* ss. m. c.
nov. 13. Georgius Bácai *U.* Claudiopolitanus Transylvanus.
Michael T. Csepregi *U.* Claudiopolitanus Transylvanus.
- 365 1690. jul. 6. Johannes Serpilius *H.*
1691. szept. 14. Michael de Bethlen, baro Transsylvanus,
2 th.
Johannes Borosnyai de Borosnyo, nobilis Transsilvanus.
1692. apr. 5. Stephanus Parschitius von Rosenberg *H.*
nov. 14. Joannes Raczewi Miskolcziensis *H.*
- 370 decz. 29. Nicolaus Privigyei Prividia-Pannonius.
1693. apr. 4. Johannes Gottlobius *U.* Budissa-Lusatius.
jun. 23. Joachimus Schmidelius Illavia *H.*
szept. 5. Stephanus Nineses (?) Kuskemethi *U.*
Stephanus Gyenge R. (?) Waarallymo *U.*
- 375 Stephanus G. Ketsi *U.*
szept. 30. Samuel Koczy Solnensis *H.*
okt. 2. Georgius Briccius Viz-Aknai Transylvano *H.*
1695. szept. 25. Paulus Teleki, liber baro de Szeck etc.
Transsylvanus 2 thlr.

- Balthasar Zalani Transylvanus.
 380 nov. 11. Stephanus Felvinczi *U.*
 1696. máj. 9. Martinus Westher Bathovia *U.*
 szept. 4. Matthaeus Taluba de Fogaras, nobilis Transsylvanus.
 1697. máj. Joannes Fischer aliter Piscatoris Solnensis *H.*
 jun. Stephanus Helmeczi *U.*
- 385 Michael Vasonhellynus Transylvanus.
 Stephanus Scokotzai Transylvanus.
 decz. 24. Johannes Kőrösi *H.*
 Johannes Pelsőczy *H.*
 Michael de Solymos *H.*
- 390 1698. okt. 6. Nicolaus Czaki de Deva, nobilis Transylvanus *H.*
 decz. 23. Joannes Diésce; Transylvano *U.*
 1699. ápr. 24. Johannes Buris Solna *H.*
 jun. 24. Ladislaus Kőkényesdi Szathmarino *U.*
 aug. 2. Georgius Simon Bonyhai Transylvano *U.*
- 395 1700. jun. 26. Georgius Matthiasch Caesareoforensis *H.*
 jul. 1. Georgius Varadi Losonczino *H.*
 1701. jan. 5. Georgius P. Sellyei *H.*, hoc tempore pastor
 ecclesiae reformatae Horvathiensis.
 jun. 25. Stephanus Krizbai Transylvano *H.*
 1702. ápr. (24. előtt) Stephanus Nagy Azari *U.*
- 400 jul. 6. Andreas Buzinkai, nobilis *H.*
 szept. 5. Andreas Panyosci *H.* Zimplenensis.
 szept. 25. Johannes P. Orvendi *H.* ex Miskolz.
 1703. nov. 17. Johannes Przitezalwi Transilvanus.
 1704. márcz. 16. Georgius Brusius Coronensis Transylvanus.
- 405 okt. 7. Franciscus Maior Kochiensis ex comitatu Comariensi Inferioris regni Hungariae.
 Stephanus Maior Kochiensis ex comitatu Comariensi, fratres germani.
 1705. szept. 3. Andreas Debreczeni *H.*

- Stephanus Gyula Szigetinus *H.*
1706. nov. 9. Nicolaus Csekei *U.*, sanctissimae theologiae studiosus.
- 410 Andreas S. Cseglédi *U.*, sanctissimae theolog. studiosus.
1707. máj. 9. Johannes Michael Klement Neosoliensis, eques *H.*
jul. 23 Georgius Törch Jastfálnensis Transylvanus.
szept. 9. Georgius Gyula Szigeti *U.* ex comitatu Maramoros.
1708. jun. 20. Michael Sipos *U.*, nobilis de Fuletz.
- 415 aug. 27. Petras Jenei ex J. comitatu Bihoriensi, nobilis.
1709. jun. Nicolaus Tholdi Trantzlivano *U.* (!), sanct. theol. (!)
1710. márcz. 7. Johannes Mikloswary Transsylvano *H.*
1711. jul. 13. Franciscus Zemplényi (?) *H.*
okt. 5. Samuel Kereszturi Transylvanus, civis Claudio-politanus.
- 420 okt. 20. Michael Kopey Enyedino Transylvanus. sanctissimae theologiae studiosus.
Joannes Paccai Enyedino Transylvanus.
1712. szept. 6. Andreas Szachmar R. Nemechi Enyediniensis Transylvanus.
1713. nov. 27. Johannes B. Püspöky Debrezino *H.*, s. m. c.
1714. jan. 26. Samuel Sölmosi Enjedino *H.*
- 425 szept. 6. Andreas Resi Kibedi Transsylvano *H.*
nov. 5. Michael Szent Abraham *H.* ex Heviz oriundus.
1715. jan. 30. Josephus Cshe Csernatoni *H.*
Georgius Deési *H.*
jun. 22. Johannes K. Szitckzas de Szikszo *H.*
- 430 1716. jan. 14. Georgius Elek de Pazony *H.*
Johannes Mokeray ex Cottu de Ung ex Hungaria.
nov. 12. Stephanus Enyedy Transylvano *H.*
decz. 5. Samuel Herbert Transylvano *H.*
1717. jan. 8. Franciscus Schunn Cibinio Transsylvanus.
- 435 Johann Sattler Bistricio Transylvanus.

- jun. 25. Andreas Komlosi Transsylvano *H.*
 szept. 4. Franciscus Baba de Maros Vasarwely Transsylvano *H.*
 1719. okt. 5. Martinus Baczoni Transylvano *H.*
 1720. máj. 14. Michael D. Krizbai Transylvano *H.*
- 440 Johannes Deso Krizbainus Transylvano *H.*
 jun. 12. Paulus Pakozdi *U.* de Pannonia.
 1721. aug. 8. Sebastianus Thuri *H.*
 Petrus P. Gyarmati *H.* Debreczinus.
 Johannes Miskolczy ex superiori parte Hungariae, comitatus Borsodiensis, civitatis Miskolcz.
- 445 szept. 20. Samuel Makai Transylvanus Claudiopolicus.
 Johannes Bedo Transylvanus.
 nov. 17. Daniel Guydo de Alsó Czernatoviensis Transsylvanus.
 Johannes Lucas Borosnya Transsylvanus.
 decz. 17. Petrus Oeri *H.*, de Felső Oer.
- 450 1722. aug. 8. Martinus Nagy de Borosnyo, nobilis Transylvanus.
 szept. 30. Michael P. Vasarhelyi Transylvanus *H.*
 Stephanus Töbe de Maros Vasarhelyi Transylvanus.
 nov. 12. Michael Kressiki *H.*
 1723. nov. 2. Stephanus Nanási Debreczino *U.*
- 455 1724. jan. 27. Johannes Tatai *U.*
 szept. 11. Samuel Bagameri Mediomontano *H.*
 okt. 17. Samuel Erdely Debreczino *U.*
 nov. 6. Petrus H. Vasarhelyi Transylvanus *H.*
 1726. aug. 2. Gabriel Was Albift Transsylvanus *H.*
- 460 1727. jan. 22. Paulus Gyongyössi Cassoviensis *U.*, sanctissimae theologiae doctor, ecclesiae anglicanae presbyter, ecclesiae reformatae in Hungaria per 24 annos pastor. pro tempore propter testimonium aeterni evangelii patria exul, vocatus theologiae professor.
 ápr. 2. Andreas Husstinus *U.*

- ápr. 24. Johannes Cseh Csuzi *H.* Papensis ex Hungaria Inferiore.
- máj. 13. Paulus Gyongyösschi junior *U.*
- szept. 10. Stephanus Föder *H.*
- 465 okt. 2. Johannes Mädi ex Hungaria Superiore.
1728. jan. 3. Samuel Nadadwarius Transylvanus.
- okt. 5. Stephanus Warga Ketshemis *H.*
- nov. 24. Samuel Sylvani Enjedio Transylvanus.
- nov. 27. Michael Kovats Transylvanus.
- 470 decz. 9. Johannes Theophilus Holstein, Med. D., Posonio *H.*
1729. máj. 19. George Pleckher Transilvanus Coronensis.
- jun. 9. Andreas Pariz Papai Transylvanus.
1730. jul. 29. Stephanus Ferenczisziki Transylvanus *H.*
- Jacobus Jantso Transylvanus *H.*
- 475 szept. 18. Sigismundus Nagy Borosnyai Transylvanus *H.*
- decz. 16. Franciscus Szabo Hunyadinus *U.*
- Andreas Bartha Transylvano *H.*
1731. aug. 30. Johannes Kelpius Transylvanus.
1732. jan. 23. Paullus Biró Mátolcsi Debrecinus *H.*
- 480 ápr. 19. Gedeon de Rada, eques *H.*
- máj. 13. Michael Aytai Transylvanus *H.*
- jul. 22. Gabriel Achel *H.* ex Transylvania.
- nov. 21. Ladislaus Bakcsi Transsylvano *H.*
1733. szept. 19. Samuel Sattler Transylvanus Saxo.
- 485 1734. jun. 9. Johannes Gyöngyössi a Pettyen *H.*
- jul. 18. Martinus Zágoni Transylvano *H.*
- Matthaeus Pap Fagarasi Transylvanus.
1735. aug. 2. Franciscus Lissnyai Transylvano *H.*
- okt. 25. Petrus Varadinus Debeccimo *H.*
- 490 1736. szept. 17. Georgius Dési *H.* ex Transylvania.
- Benjamin Nadudvari Transylvano *H.*
1738. nov. 22. Josephus Bent Simoni Transsylvanus.
- Stephanus Romaromi Transsylvanus.
- Andreas Danka *H.*
- 495 1739. ápr. 11. Daniel Técsi Transsylvano *H.*

- okt. 1. Danielis Gyöngyossi a Pettyen *H.*
 1740. aug. 19. Augustus Petrus Lutheritius Korantai Ca-
 triferrensis *H.*, medicinae candidatus.
 szept. 29. Josephus B. Onedi Mediom *H.*
 nov. 11. Gabriel Nagy Farzavi Transsylvano *H.*
- 500 decz. 9. Stephanus Szathmar Transsylvano *H.*
 1741. szept. 8. David Bora ex Zemerja Transilvano *H.*
 decz. 5. Andreas Rima Szombati *H.*, ex Hungaria Supe-
 riore
 1742. jan. 17. Andreas Nadoschkai *H.* ex Hungaria Pon-
 zensis.
 Melchior Benedeck *H.* ex Transylvania Batzoniensis.
- 505 máj. 12. Michael Pataky *H.*
 aug. 22. Michael Wytalyos Transylvanus *H.*
 Johannes Mohay Transylvanus *H.*
 aug. 30. Paulus Batmari Debreczinus *H.*
 Michael Papaj Papa *H.*
- 510 okt. 20. Stephanus Pataki *H.* de Hac Pataka.
 1743. ápr. 8. Joannes Harmatzi Harmatzino *H.*
 máj. 9. Johannes Binder Saxo Transylvanus.
 Martinus Gottlieb Schech Schaesburgs-Transylvanus.
 jun. 8. Johannes Makodi *H.*
- 515 Josephus Bogáti *H.*
 szept. 30. Petrus Ethei *H.*
 Benjamin Töni *H.*
 okt. 3. Stephanus Tót *H.*
 okt. 18. Thomas Kovátsi de Kóvend *H.*
- 520 okt. 28. Johannes Textoris Papai *H.*
 nov. 22. Andreas Hunyadi Transilvanus.
 1744. febr. 28. Josephus Hevesy de Heves Transilvanus.
 nov. 3. Stephanus Malvasi *H.*
 Josephus Bardoz *H.*
- 525 nov. 6. Georgius Almasi *H.*
 1747. máj. 2. Andreas Gál Mako *H.*
 jul. 25. Gregorius Dóda Transylvano *H.*

- Josephus Torjai Transylvano *H.*
 aug. 22. Johannes Balánski *H.*
- 530 szept. 7. Stephanus Kegyes *H.*
 okt. 3. Paulus Komáromi *H.*
 decz. 5. Johannes Gondan *H.*
 1748. ápr. 12. Johannes Pap Debrecino *H.*
 máj. 4. Stephanus Turotzi *H.*
- 535 Alexander Bertha *H.*
 jul. 4. Johannes Foris *H.*
 Stephanus Regetzi *H.*
 Johannes Ferengy *H.*
 Johannes Sutha *H.*
- 540 aug. 31. Michaelis Laczi *H.*
 szept. 9. Josephus Pulnoky de Abraham Falva *H.*
 nov. 23. Stephanus Török Kereszturino *H.*
 decz. 1. Samuel Naczyodi *H.*, ob testimonium pauper-
 tatis o.
 1749. máj. 4. Michael Borsos *H.*
- 545 Samuel Nagy *H.*
 jul. 12. Lucas Josa Transylvano-Hungari.
 Michael Aiti > >
 aug. 25. Michael Inze Transylvano *H.*
 okt. 17. Joannes Mak *H.*
- 550 nov. 7. Samuel Egri *H.*
 nov. 14. Joannes Szigyarto Losoncio *H.*
 Franciscus Jenci Szattmariensis *H.*
 nov. 26. Samuel Hidy Szattmariensis *H.*
 nov. 29. Paulus Klubetz Nagy Banyensis *H.*
- 555 1750. márcz. 31. Alexius Révay *H.*
 ápr. 12. Petrus Kozma *H.*
 máj. 25. Gregorius Pal Schentmiltosi Cumano *H.*
 szept. 1. Stephanus Dalmoky Transylvanus *H.*
 Johann Toekek Transylvanns *H.*
- 560 1751. febr. 7. Joannes Czire Debrecino *H.*
 jul. 16. Gabriel Jantsó Transsylvano *H.*

- Ladislaus Baktsi Transsylvano *H.*
 szept. 20. Michael Maxai Transylvano *H.*
 okt. 2. Michael Tsomos Transylvano *H.*
- 565 okt. 11. Stephanus Mihaly Transylvano *H.*
 1752. ápr. 6. Franciscus Schunn, nobilis Cibinio Transylvanus.
 ápr. 24. Stephanus Szalai Ironio-Pannonius.
 máj. 24. Stephanus Waswary Eteiensis *H.*
 aug. 11. Josephus Berenyi Debrecino *H.*
- 570 1753. jul. 31. Josephus Enyedi Rivolino *H.*
 Michael Simon Transilvanus.
 aug. 1. Stephanus Nagy Cotta Westprimensis *H.*
 Michael Tyba ex comitatu Beregh *H.*
 1754. márcz. 8. Ladislaus Fabian de Ór Castriferrensis *H.*
- 575 máj. 13. Samuel Dombi ex comitatu Zempleniensi, stud. theol. et. med.
 1755. szept. 16. Samuel Pataki Transylvano *H.*, theol. stud.
 szept. 26. Petrus Pétsi Transilvano *H.*, med. stud.
 Stephanus Töke de Maros Wasárhely Transylvanus *H.*, stud. med.
 Gabriel Desö Krirbai Transilvanus, theol. stud.
- 580 Clemens Borktos de Albis Transilvanus *H.*, theol. stud.. non est nobilis.
 1756. jan. 2. Ioannes Kalotsányi *H.*, theol. stud.
 1762. jul. 12. Ioannes Ruprecht *H.*, med. stud. ob testimonium paupertatis gratis.
 1763. aug. 15. Matthias Walther Transilvanus, reverendi ministerii cand.
 1767. aug. 4. Johannes Baritz Transylvanus *H.* theol. stud.
- 585 Andreas Tsegödi Transylvanus *H.* theol. stud.
 1769. szept. 19. Joh. Batskyp; th.; Eltern †; Siebenbürgen.
 szept. 20. Mich. Orgowany; th.; Eltern leben als privati Siebenbürgen.

- szept. 21. Jos. Schaius, judaeus; m.; Eltern leben in Ungarn; Fagakum
1770. máj. 12. Jos. Fogarasi; th.; Matthäus, verbi div. minist. eccles. Saxopolitana†, Mutter: Sara Veves, jam nupta Joanni Abats, pastori in Gerend; Gerend, Siebenbürgen in comitatu Tordensi.
- 590 1771. máj. 4. Sam. Detsy; th.; Steph., nobilis civis oppidi privilegiati; Rima Zombat in comit. Ryhontensi Sup. Hung.; Gratis inscript.
- szept. 11. Sam. Benedeck; th.; Matthias, adsector in tabula continua judicariae sedis Sicul. Udwarhellae; Kis-Baczon, Siebenbürgen.
- Sigism. Szabo: th.; Eltern †; Bikfalva, Siebenbürgen.
1773. szept. 16. Jos. Kovats; th.; Jak. eccles. reform. Brettgens. verbi div. minist. in Comit Hungariae; Kezdi-Vasar, Siebenbürgen.
- okt. 20. Mich. Intze; th.; Sam., verbi div. minister; Illyefalva, Siebenbürgen.
- 595 1775. szept. 19. Mich. Galambos: th.; Mich. S. miles in Sicilia, Szetdi; Kezdi-Vasarhely.
- nov. 25. Petrus Janosi; th.; Georg. nobilis Joifalensis†; Siebenbürgen.
1776. aug. 18. Nik. Kis; th.; Sam., nobilis; Baczka-Madaras, Siebenbürgen.
- nov. 16. Mich. Torma; th.; Stepb., nobilis Hungaricus †; Kdobsconi in Oberungarn.
1777. jun. 21. Samuel Vilmanyi; th.; Adam, sartor; Kaschau, Ungarn.
- 600 jul. 25. Steph. Szerentsi; th.; Alexander, provisor †; Szerents, Ungarn.
- aug. 9. Sam. Pap; th.; Sam., verbi divini minister; Hermanitz in Siebenbürgen.
1779. okt. 30. Joh. Otrokotsi; th.; Johann, oeconomiae deditus; Miskolcz, Ungarn.
- nov. 29. Martin Bod; th.; Martin, scholae rector; Villo, Siebenbürgen.

1780. jun. 6. Johann Sofalvi; th.; Joh. pastor Eliae — Habent — Paliensis; Siebenbürgen.
- 605 jun. 8. Mich. Sabo; th.; Johann †; Siebenbürgen.
 szept. 23. Paul Jacko; th.; Paul, Armalyta Siculus; Ilze-
 zab, Siebenbürgen.
 Martin Soldos; th.; Johann. civis; Szeckiensis Transsil-
 vanus.
 1782. aug. 18. Michael Botos; th.; Michael, oeconomus
 nobilis; Megyaszo, In Ungarn, Mensa communis.
 Stephan Herzei; th.; Gabriel, nobilis; Jolesva, In Ungarn,
 Mensa communis.
- 610 szept. 3. Stephan Erdilgi; th.; Georg, verbi divini magister;
 Almas, In Ungarn, Mensa communis.
 Johann Takats; th.; Johann Seniors, nobilis; Zelvinatz, In
 Ungarn, Mensa communis.
 Johann Egri-Szetsi; th.; Michael, nobilis; Szilezaviensis,
 In Ungarn, Mensa communis.
 Samuel Zai; th.; Georg, nobilis; Kerestur, In Ungarn,
 Mensa communis.
 Andreas Dienes; th.; Samuel, nobilis; Ilafalva, In Ungarn,
 Mensa communis.
- 615 okt. 9. Stephan Dobos; j.; Stephan, nobilis; Debrczin;
 Mens. comm.
 1783. márcz. 30. Gabriel Szilvássi; th.; Stephan, liber-
 tinus; Szilvássi; Et matriculam et mensae comm. acces-
 sionem gratis accepit.
 aug. 8. Johann Wass; th.; Andreas, nobilis; Keresztur,
 Ungarn
 nov. 19. Joseph Wéeg; th.; Andreas, nobilis; Dëshára,
 Siebenbürgen
 1784. okt. 13. Moses Tetsi; th.; Samuel, professor; Ma-
 rossch-Vasarhely, Siebenbürgen.
- 620 1785. márcz. 25. Michael Beneke; th.; Michael, nobilis
 tculus; Oroszfalva. Hakomsieter Komitat, Sieben-
 bürgen.

1787. szept. 3. Joseph Mayes: m.: doctorum magister †:
Egerseg, Ungarn; simpl. test.
- decz. 1. Stephan Kotsy; th.: Alex., nobilis H.; Mező-Tur.
Ungarn.
- decz. 24. Martin Nagy; th.: Valentin, nobilis H.; Dodosi-
um, Siebenbürgen.
1788. okt. 21. Franz Babarik; th.: Franz, verbi divini
minister; Patak, in Ungarn.
- 625 okt. 28. Georg Fegyverneki; th.: Stephan †: Csernaton.
Siebenbürgen.
1789. okt. 8. Steph. Pápai 26; th.: †; Siebenbürger Un-
gar; acad. Marburg.
- okt. 13. Ladislaus Barrha 28; th.: Joh., vivit in praedis
Szekler, Sepsi Magyar; gymn. N. Engyediense.
- Jos. Kolosvari 27; th.: Michael, propriis sumptibus vivit:
Siebenbürger, Ungar, Desini; gymn. Claudiopolitanum.
- Sam. Remetei 25; th.: Peter † Mutter lebt in N.-Falu;
Siebenbrg. Ungar; gymn. Claudiopolitanum.
- 630 Mich. Kováts 26; th.; Mich. vivit propriis sumptibus;
Siebenbürg. Ungar, Klausenburg; ex eodem gymn.
1791. szept. 27. Joh. Rätzkewi 28; th. ref.; Joh., pastor;
Szent Király Szabadja. Debretzen; Maturus mens.
comm.
- Steph. Szathmári 28; th. ref.; Franz, nobilis; Békés, Deb-
retzen; Maturus; mens. comm.
- okt. 29. Paul Sipos 28; th.; Sam., civis residens Enyeden-
sis †; N. Enyed; Annia Via.
1792. okt. 7. Aron Jantso 25; th. et ph.; Gabr., verbi
divini minister; Gidofalva, Siebenbürgen; colleg. Enye-
dense; Mens. commun; matur.
- 635 Peter Székely 24; th. et ph.; Joh. liber; Batrina, Sieben-
bürgen; colleg. Enyedense; Maturus; mensa commun.
1793. máj. 26. Moses Kalós 27; th.; Sam. verb. div.
minist. in. com. Szatmar.; Ungarn; Borzowa; Comm.
mens.: cum testim. instar maturit.

- szept. 6. Mich. Katona 24 ; th. ; Mich. nobilis ; Szathmar ; Debreczin.
- Joh. Banhorváthi ; th. ; Steph., verbi divini minist. † ; Ipoly-Pasztoha ; Debreczin.
- Jos. Rátzkevi 25 ; th. ; † Sz. K. Szabadja ; Debreczin.
- 640 1793. szept. 28. Moses Dantz 28 ; th. ; Thomas, artifex ; Körös, Siebenbürgen ; Klausenburg.
- Jos. Nagy Kállai 26 ; th. ; Stephan, civis ; Somlyó, Siebenbürgen ; Klausenburg.
- Steph. Mátyus 25 ; th. ; Steph., verbi divini minister ; Karoly ; Debreczin.
- okt. 5. Jos. Zilahi 28 ; th. ; Nikolaus ; Hajdó-Böszörmény, Szabolcser Gespansch. ; Debreczin ; Maturus.
- Joh. Csétsi 27 ; th. ; Stephan, nobilis ; Derecske, Gespanschaft Bihar ; Debreczin ; Maturus.
- 645 nov. 10. Steph. Szabó 29 ; th. ; Georg, sartor † ; Jarmino ; Debreczin.
1794. szept. 27. Steph. Kozma 24 ; th. ; Joseph, Szekler ; Zabota, Siebenbürgen ; coll. N. Enyediense.
- okt. 21. Valentin Erődsi 26 ; th. ; Georg Bibo von Erősd, libertus ; Erősd in comitat. Albensi Sup., Siebenbürgen ; N. Enyed ; Test. matur.
1795. okt. 24. Jos. Tétsi 27 ; th. ; Franz, civis ; Sz. Udvarhely, Siebenbürgen ; N. Enyed.
- Adam Witályos 26 ; th. ; Mich. pastor ; Gidofalva, Siebenbürgen ; N. Enyed.
- 650 1796 nov. 12. Sam. Biro 27 ; th. ; Joh., pastor ; Bözöd, Siebenbürgen ; Marburg. univ., Ad mens. comm.
- Megjegyzem a 403. számú ifjuról, hogy annak vezetéknéve legnagyobb valószínűséggel eredetileg Bikfalvi, mert egy *Bikfalvi János, erdélyi* 1704. febr. 14-én ez egyetemen értekezést tartott, a névsorból pedig különben hiányzik.

Közli: *Zoványi Jenő.*

TÁRSULATI ÉLET.

A „Protestans Irodalmi Társaság“ ügyrendje.

A Prot. Irod. Társaság igazgató választmánya a tisztviselőkön kívül 50 tagból áll, — és pedig 20 fővárosi és 30 vidéki tagból, kiket a közgyűlés 6 évi időtartamra választ meg. Ezen választmányi tagoknak fele, minden harmadik évben kilép; a kilépők azonban újra megválaszthatók.

A választmány az elnökök egyikének vezetése alatt igazgatja a Társulatnak anyagi és szellemi ügyeit, s hogy a kitűzött czélt minél biztosabban elérhesse, a saját kebeléből négy albizottságot alakít, úgy mint:

1. Egyháztörténeti emlékgyűjtő,
2. Bíráló és szerkesztő,
3. Taggyűjtő és terjesztő.
4. Pénzügyi bizottságot,

I.

Egyháztörténeti emlékgyűjtő bizottság.

Ezen bizottságnak kiváló feladata leendő a hazai protestáns egyház történelmére vonatkozó minden rendű kütőknek felkeresése, összegyűjtése és ismertetése. E végből érintkezésbe teszi magát az egyes egyházak tudós tagjaival, levéltárak birtokosaival és őreivel, s általában az egyházi régiségek kedvelőivel.

Gondoskodik az országgyűlési, zsinati, békekötési és követségi naplók és utasítások s az ezekre vonatkozó leve-

lezések megszerzéséről: a parochiális, tractuális és superintendenciális régi jegyzőkönyveknek kivonatairól; az egyházi és népeletre, valamint tanintézetekre vonatkozó adatok, jelesül ok- és alapítványlevelek, végrendeletek, jövedelmi kimutatások, egyházlátogatási jelentések, necrologiumi és anyakönyvi kivonatok, egyházi, közigazgatási és bíraskodási emlékek összegyűjtéséről. Megszerzésre ajánlja a monographiákhoz szükséges arczepeket és életrajzi adatokat; gondoskodik az egyes régi templomok és iskolák képeinek lerajzoltatásáról és megőrzéséről; szóval mindazon emlékeknek összegyűjtéséről, melyek a protestáns egyház külső és belső történetére és fejlődésére bármi tekintetben világosságot deríteni alkalmasok.

Ezen bizottságnak feladata leend még az is, hogy a magyarhoni protestáns egyháznak a külföldhöz való viszonyát, — ennél fogva a magyar protestáns ifjaknak külföldi iskoláztatását is figyelemmel kísérje, hogy az alapítványok czélja és felhasználása feledésbe ne menjen.

E tekintetben felhasználja a külföldi egyetemeken tanuló ifjak segítségét, — s általuk a magyar vonatkozású külföldi irományokat az igazgató választmányának való előleges bejelentés mellett lemásoltatja.

Az ekként összeszerzendő anyag elhelyezéséről az igazgató választmány fog gondoskodni.

II.

Bíráló és szerkesztő bizottság.

A társulat kiadványait a titkár szerkeszti; ő gondoskodik arról, hogy a kiadás czéljából beküldött dolgozatok, előleges bírálat alapján kinyomassanak és szétküldessenek.

A kiadandó kéziratok előleges megbírálására két bizottság alakíttatik *a)* tudományos. *b)* népies művek bírálatára külön-külön bizottságok. Ezek mindenike öt-öt tagból áll. Minden dolgozat két-két tagnak adatik ki; ezeknek eltérő

ítélete esetében még egy harmadiknak nézete is kikérendő, mely esetleg a mű ki-, vagy ki nem adhatása felett dönt.

Ha egyszerre több jeles mű fogadtatott el kiadásra, az egymásután rendjének és az elsőbbségnek meghatározására s általában oly kényesebb természetű közleményeknek megítélésére, melyekre nézve a titkár a felelősséget magára nem vállalhatná, a titkár mellé egy 6 tagból álló szerkesztő-bizottság alakítandó, melynek feladata a Szemlénel is ellenőrzés, de csak akkor, ha a szerkesztő e bizottság véleményét egyenesen kikéri; azonban a folyóiraton kívül kiadandó minden önálló művet föltétlenül a szerkesztő-bizottság elé kell terjeszteni. Határozathozatalra a titkáron kívül legalább 4 tag jelenléte szükséges.

A theologia mind a négy szakára legyenek külön szakférfiak a bizottságban

A társulat által kiadandó «Szemle» rovatai a következők: I. Értekezések és tanulmányok a valláserkölcsei, theologiai, egyháztársadalmi, egyházjogi, iskolaügyi és egyháztörténelmi kérdések felett. II. Könyvismertetések a jelesebb hazai és külföldi hasonló irányu művekről, essayk alakjában. III. Irodalmi szemle, rövid ismertetések, bírálatok s ezzel kapcsolatban irodalmi repertorium. IV. Tájékozás a missió köréből.

III.

Taggyűjtő és terjesztő bizottság

Ezen bizottságnak feladata a társaság iránt való érdeklődésnek felköltése és folytonos fentartása. Ez részint új, meg új tagok gyűjtése, részint a társulat kiadványainak terjesztése által történik.

A társulat anyagi biztosítása az alapítványok és évi tagdíjak mennyiségétől függvén, a bizottság minden erkölcsi módot felhasznál arra, hogy e hazában létező minden protestáns gyülekezet, egyházmegye és kerület, továbbá minden lelkész, tanár, tanító, gondnok és felügyelő, tehetsége szerint

tagjává legyen az egyesületnek. E végből nyilván tartja mindazoknak a neveit, a kik még nem léptek be az egyesületbe, vagy a kik alapítványtételre elég anyagi erővel rendelkeznek és a szükséghez és körülményekhez képest felhívást intéz hozzájuk, melyben a társulat célja és a parochiális könyvtárak alakítása az illetők figyelmébe ajánltassék.

A társulat kiadványainak terjesztésére legalkalmasabb és egyúttal leghivatottabb módnak meghatározásával ezen bizottság bízta meg, megjegyzésével annak, hogy a házankénti kínálat (colportage) valamely központi kiadó által szerveztessék.

IV.

Pénzügyi bizottság.

Budapesten a társaság pénztárnoka a tagsági jegyeket juktakönyv mellett adja át a protestans árvaház pénzszedőjének, ki a begyűlt pénzt közvetlenül szolgáltatja be a pénztárba.

A vidéki tagok névsorát és tagsági jegyeit a társaság pénztárnoka egyházmegyék szerint csoportosítja, és a tagsági díj beszédese végett megküldi a megbizottaknak vagy önkéntesen vállalkozóknak, kik a begyűlt pénzről és a hátralékosokról legalább félévenként a társaság pénztárnokának beszámolnak.

A társaság pénztárnoka minden év január havában összeállítja a múlt évről hátralékosokat, azokat a föntebbi pontokban említett közegek útján megintja és ezeknek az új tagok jegyeit, illetőleg a juktakönyvbe beirt lapját a tagsági díj beszédese végett átadja, illetőleg megküldi.

A társaság pénztárnoka a begyűlt pénzen a bizottság tudtával és beleegyezésével 5%-kal kamatozó értékpapirokat vesz, s azokat az ezek kezelésére felkérendő I. hazai takarékpénztárnál helyezi el, hol egyszerszersmind a társaság címére folyó számla nyitattik, melyre az elnök és pénztárnok együttes aláírásával történik utalványozás.

A pénztárnok számadásait a pénzügyi bizottság által kiküldött 3 tag és ellenőr vizsgálják felül és ellenjegyzésükkel ellátott jelentés alapján történik, a pénzügyi bizottság javaslatával kapcsolatosan, a társaság részéről a fölmentés megadása.

A „Prot. Irod. Társaság“ ügyrendjében megállapított egyes bizottságok tagjai.

a) *Egyháztörténeti emlékeket gyűjtő bizottság*: Dole-schall Sándor, Hunfalvy Pál, Szilágyi Sándor, Thaly Kálmán, Balogh Ferencz, Géresy Kálmán, Varga Lajos, Haán Lajos, Károlyi Árpád, Weber Samu, Révész Kálmán, Koncz József, Szabó Károly, Szádeczky Lajos, Csánky Dezső, Nagy Gyula, Csontosy János, Batizfalvy István, Szeremlei Samu, dr. Török István, Breznik János, Hörk József, Paykoss Endre, Farkas József, Ballagi Aladár, Kiss Albert, Ballagi Géza.

b) *Szerkesztő és bíráló bizottság*:

α) Szerkesztők: Ballagi Mór, Kovács Albert, Kenessey Béla, Petri Elek, Horváth Sándor, Beöthy Zsolt.

β) Bírálók: Balogh Ferencz, Szeremley Samu, dr. Kovács Ödön, dr. Kiss Áron, Radácsy György, dr. Török István, Varga Lajos, Gyurácz, Ferencz, Schneller István, Révész Kálmán, Mitrovics Gyula, dr. Csiky Kálmán, dr. Heiszler József, id. Kiss Áron, Farkas József, Csiky Lajos, Tóth Sámuel, Ballagi Géza, Szóts Farkas.

c) *Taggyűjtő és terjesztő bizottság*: Papp Károly, br. Prónay Dezső, gr. Teleki József, Radácsy György, Hamary Dániel, Szász Domokos, Czékus István, Schneller István, Szeremley Samu, dr. Takács Lajos, Révész Kálmán, Hornyánszky Viktor, Csiky Kálmán, Tisza István, Mitrovics Gyula, dr. Kiss Áron, dr. Masznyik Endre

d) *Pénzügyi bizottság*: Hegedüs Sándor, György Endre, Arany László, gr. Teleky József, Kovács Albert, Scholtz Gusztáv.

A «Magyar Protestáns Irodalmi Társaság» szerkesztő és pénzügyi bizottságá a f. é. október hó 29-én tartott együttes ülést *Szász Károly* püspök elnöklete alatt. A gyűlésen bejelentetett, hogy a márczius 24-én tartott közgyűlés óta a tagok száma örvendetesen gyarapodott. A pártfogó tagok száma 33-ra, az alapítóké 192-re, a rendes tagoké 245-re, a pártolóké 231-re és a segélyezőké 56-ra szaporodott. A pénzügyi állapotot illetőleg a bevétel volt 9593 frt 43 kr., míg a kiadás 709 frt 20 kr.: pénztári maradék tehát 8884 frt 23 kr. Ebből alapítványi tőke takarékpénztárban 6958 frt 40 kr. és 300 forint értékpapirokban. A folyó költségek fedezésére pedig 1625 frt 83 kr. takarékpénztári könyvön. A beküldött kötelezvényeken 35.700 forintnyi alaptőkéje van a társulatnak. A megtett jelentés után *Zsilinszky Mihály* társulati titkár, tekintettel nagymérvű elfoglaltatására, felmentetni kéri magát a titkári és szerkesztői teendők alól. A bizottsági gyűlés, bár a legnagyobb sajnálattal, megadja az ideiglenes felmentést s a tavasszal tartandó társulati közgyűlésig a pénztár kezelésével megbizzza *Horváth Sándor* ág. hitv. ev. lelkészt, a titkári és szerkesztői teendők végzésével pedig *Kenessey Béla* theol. akad. tanárt. A pénztári naplók s egyéb irományok egy kisbizottság jelenlétében adattak át Horváth Sándornak, míg a levéltárt, a kéziratokat és más nyomtatványokat elismervény mellett vette át az ideiglenes titkár és szerkesztő. A pénzügyi bizottság elnöke, *Hegedüs Sándor* előterjesztést tett a társulat pénzeinek elhelyezése iránt s a bizottsági gyűlés kimondotta, hogy 5%-kal kamatozó járadékkölcsön-kötvények vásároltassanak s azok kezelésével a «Hazai I. takarékpénztár» bizassék meg és egyszersmind felkérte a pénzügyi bizottság, hogy a kerületek püspökei által részben már kijelölt, részben ezután kijelölendő vidéki taggyűjtőkhöz a társulat érdekében körlevelet intézzen.

(y)